

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 4 РАЗИ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У ЛИСТОПАДІ 2004 р.
КИЇВ

1 (47) ▶ 2022

ЗМІСТ

Демографічні процеси

ЛЕВЧУК Н. М., ШЕВЧУК П. Є. Вплив зрушень у структурі причин смерті на тривалість життя у великих містах України	3
ГАВРИЛЮК О. К. Демографічний вимір пострадянської регіоналізації в Україні крізь призму концепту регіонополізації	21
YUSIFOV F. F., AKHUNDOVA N. E. Analysis of Demographic Characteristics Based on e-demography Data	38

Міграційні процеси

ПОЗНЯК О. В. Мігранти із неврегульованим статусом в Україні: спроба кількісної оцінки	55
МАЛИНОВСЬКА О. А. Міграція українців до Словаччини: тенденції та перспективи	70
БІЛЬ М. М. Міграційна мобільність населення в економічних дослідженнях: теоретичні аспекти	88

Соціальна політика

КОЛОТ А. М., ГЕРАСИМЕНКО О. О. Безумовний базовий дохід у дзеркалі нової соціоекономічної та епідеміологічної реальності	103
НОВАК І. М. Витрати на робочу силу: соціальні інвестиції для сталого людського розвитку	125

Освітні процеси

НОВІКОВ В. М. Пріоритети якісного розвитку дошкільної освіти	142
--	-----

Огляд наукових досліджень

Міграційні чинники та прояви нестабільності соціально-економічного розвитку	161
ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРІВ	178
GUIDELINES FOR AUTHORS	181

DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY

SCIENTIFIC JOURNAL
PUBLISHED 4 TIMES PER YEAR
FOUNDED IN NOVEMBER 2004
KYIV

1(47) ▶ 2022

CONTENTS

Demographic processes

- LEVCHUK N. M., SHEVCHUK P. E. The Impact of Mortality Changes by the Main Causes of Death on Life Expectancy in the Large Cities of Ukraine 3
- HAVRYLIUK O. K. Demographic Dimension of Post-Soviet Regionalization in Ukraine Through the Lens of the Regionopolization Concept 21
- YUSIFOV F. F., AKHUNDOVA N. E. Analysis of Demographic Characteristics Based on E-Demography Data 38

Migration processes

- POZNIAK O. V. Irregular Migrants in Ukraine: Attempt at Quantitative Evaluation 55
- MALYNOVSKA O. A. Migration of Ukrainians to Slovakia: Trends and Prospects 70
- BIL M. M. Migration Mobility of the Population in Economic Research: Theoretical Aspects 88

Social policy

- KOLOT A. M., HERASYMENKO O. O. Unconditional Basic Income in the Mirror of the New Socio-Economic and Epidemiological Reality. 103
- NOVAK I. M. Labour Costs: Social Investment for Sustainable Human Development 125

Educational processes

- NOVIKOV V. M. Priorities for the Quality Development of Preschool Education 142

Review of scientific research

- Migration Factors and Manifestations of Instability of Socio-Economic Development 161
- GUIDELINES FOR AUTHORS (Ukr.) 178
- GUIDELINES FOR AUTHORS 181

Cite: Levchuk, N. M., & Shevchuk, P. E. (2022). Vplyv zrushen u strukturi prychnyn smerti na trivalist' zhyttia u velykykh mistakh Ukrainy [The Impact of Mortality Changes by the Main Causes of Death on Life Expectancy in the Large Cities of Ukraine]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 1 (47), 3-20. <https://doi.org/10.15407/dse2022.01.003>

<https://doi.org/10.15407/dse2022.01.003>

УДК 314.47:314.422(477)

JEL Classification: J11

Н. М. ЛЕВЧУК, д-р екон. наук, гол. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: levchuk.nata@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4944-684X

Scopus: ID 55625937500

Researcher ID: AAD-3993-2020

П. Є. ШЕВЧУК, канд. екон. наук, старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: pavlo-shevchuk@ukr.net

ORCID: 0000-0003-1158-4438

Scopus ID: 56845578800

ВПЛИВ ЗРУШЕНЬ У СТРУКТУРІ ПРИЧИН СМЕРТІ НА ТРИВАЛІСТЬ ЖИТТЯ У ВЕЛИКИХ МІСТАХ УКРАЇНИ

Великі міста часто виявляються в авангарді змін у суспільному житті не тільки свого регіону, а й усієї країни. Тому дослідження тенденцій їхнього демографічного розвитку, зокрема смертності населення за причинами смерті, є актуальним не лише саме по собі, а у контексті загальних демографічних перспектив країни. Метою роботи є порівняльний аналіз приросту тривалості життя в Дніпрі, Києві, Львові, Одесі та Харкові за період 2005—2019 рр. та оцінка внеску в цей приріст зміни рівня смертності населення від основних причин (класів) смерті. Вперше здійснено декомпозицію зрушень у тривалості життя в п'яти найбільших містах України не лише за віком і статтю, а й за причинами смерті. У ході дослідження використано методи статистики населення: розрахунок і аналіз демографічних показників, таблиць смертності, графічний метод, метод декомпозиції. За розглянутий період середня очікувана тривалість життя при народженні зросла в усіх містах, найбільше — за рахунок змін у смертності від хвороб системи кровообігу, що забезпечили від 1 року приросту тривалості життя серед чоловіків Одеси до майже 2,5 року серед жінок Харкова. Хоча у Харкові такий значний внесок, ймовірно, є результатом потрапляння частини смертей до класу неточно визначених причин, смертність від яких істотно зросла у цьому місті. Зовнішні

причини смерті посідають друге місце за своїм впливом на збільшення тривалості життя: від 0,3 року приросту серед жінок Львова до майже 1,9 року у жінок Одеси. Найбільшу вигоду внаслідок зниження смертності від інфекційних хвороб отримали чоловіки Одеси (+2 роки). В окремих випадках істотний позитивний вплив мало також скорочення смертності від хвороб органів травлення (+0,5 року в чоловіків Дніпра). Зниження рівня смертності від новоутворень мало додатний вплив на приріст тривалості життя в усіх містах, окрім Харкова. Назагал приріст тривалості життя чоловіків відбувся за рахунок зниження смертності у більш молодому віці, ніж у жінок. Зокрема, спільним для всіх п'яти міст інтервалом віку, в якому чоловіки отримали найбільший виграв у тривалості життя, є 45—59 років, тоді як у жінок — 65—79 років. У чоловіків зниження смертності у 45—59 років визначило приріст тривалості життя при народженні від 24,4 % в Одесі до майже 46 % у Львові та Харкові, головним чином, за рахунок скорочення рівня смертності від хвороб системи кровообігу та зовнішніх причин. У жінок зменшення смертності у віці 65—79 років забезпечило 30,3—34,8 % приросту тривалості життя у Дніпрі, Києві та Львові; натомість в Одесі — лише 19,4, у Харкові — майже 54,3 %, що видається неправдоподібним через збільшення частки неточно визначених причин смерті. Упродовж 2005—2013 рр. основним трендом у містах було переважно зниження смертності від усіх основних класів причин смерті, тоді як період 2013—2019 рр. вирізнявся турбулентністю, коли смертність від різних причин змінювалася в різному напрямі навіть у тому самому місті. Суперечливі результати можуть бути пов'язані як із погіршенням якості реєстрації демографічних подій, так і змінами в статеві-віковій структурі населення міст, що не знайшли відображення у поточних оцінках Держстату України через тривалу відсутність перепису населення.

Ключові слова: смертність, причини смерті, декомпозиція змін у тривалості життя, велике місто, метрополіс.

Постановка проблеми й актуальність дослідження. Історично міста є осередками концентрації промислового виробництва, торгівлі й економіки. Вони надають широкий спектр послуг населенню навколишнього регіону та пропускають крізь себе потоки товарів і капіталу. Великі міста з метрополійними функціями притягують не лише інвестиції, а й молоде населення. Зосередження у великих містах вищих навчальних закладів і наукових установ зумовлює порівняно високий освітній рівень населення, швидкий обмін ідеями та технологіями, що сприяє інноваціям. Унаслідок цього великі міста часто виявляються рушіями змін у суспільному житті свого регіону й усієї країни. Тому дослідження особливостей їхнього демографічного розвитку, зокрема смертності населення та зрушень у структурі основних причин смерті, слід розглядати як важливу складову оцінки поточної ситуації та очікуваних демографічних змін для країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливість вивчення смертності населення найбільших міст України була вперше підкреслена роботою Інституту демографії та санітарної статистики ВУАН ще в 1920-х роках. Співробітниками цього Інституту зібрано багатий статистичний матеріал [1], але його обробка припала на період серйозних труднощів у роботі статистичної служби та політичного тиску на демографів у роки Голодомо-

ру (1932—1933 рр.). Тому аналітична частина цієї розробки завершена не була. Окремі результати можна знайти в роботі М. В. Птухи (М. Ptoukha) [2, с. 369—395]. Надалі у радянський період детальна інформація про демографічний стан великих міст стала обмеженою або недоступною для дослідників. Однак і в сучасний період демографічні дослідження великих міст у царині смертності й тривалості життя є нечастими. Вивчення окремих аспектів смертності населення було проведено для м. Києва у 2001 р., а також Львова та Дніпра у 2013 р. [3—5]. Лише в останні роки отримання детальних статистичних даних про смертність і структуру населення в найбільших містах України уможливило здійснення дослідження тривалості життя та структурних характеристик смертності населення [6—10].

Новизна. Вперше здійснено декомпозицію зрушень у тривалості життя в п'яти найбільших містах України не лише за віком і статтю, а й за причинами смерті в часі, що дало змогу оцінити та порівняти вплив смертності від різних причин смерті на зміну тривалості життя у кожному з міст у 2005—2019 рр.

Метою цього дослідження є порівняльний аналіз приросту тривалості життя населення в Дніпрі, Києві, Львові, Одесі та Харкові за період 2005—2019 рр. та внеску змін у смертності від основних причин (класів) смерті.

Дані та методи дослідження. Під час дослідження були використані дані Державної служби статистики України про розподіл померлих за статтю, віковими групами та причинами смерті, з врахуванням померлих невідомого віку та про розподіл постійного населення за статтю, віковими групами та типом поселень для Дніпра, Києва, Львова, Одеси та Харкова. Обчислення здійснено за період 2005—2019 рр., оскільки саме з 2005 р. в Україні запроваджена реєстрація причин смерті згідно з десятим переглядом Міжнародної класифікації хвороб (*ICD-10*), що уможливорює зіставність показників упродовж указанного періоду.

Було застосовано методи статистики населення: розрахунок і аналіз демографічних показників, таблиць смертності, графічний метод, метод декомпозиції [11]. Декомпозицію приросту тривалості життя за статтю, віковими групами й основними класами причин смерті здійснено за 2005—2019 рр. Також було виокремлено два суб-періоди: 2005—2013 та 2013—2019 рр.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Виконані розрахунки свідчать, що середня очікувана тривалість життя при народженні у 2005—2019 рр. збільшилася в усіх розглянутих містах. Найбільший приріст спостерігався в Одесі, а саме — на 4,7 та 6,6 року для жінок і чоловіків відповідно (табл. 1), хоча у 2005 р. тривалість життя одеситів була найнижчою з-поміж обраних міст. Натомість приріст тривалості життя в містах, які мали нижчу смертність у 2005 р., був істотно меншим. Так, середня очікувана тривалість життя при народженні у жінок Києва збільшилася

лише на 2,5 року, а чоловіків Львова — на 3,5 року. Найменший приріст цього показника відмічається в Харкові: 2,4 та 3,1 року для жінок і чоловіків відповідно (табл. 1). Відмінності між максимальною та мінімальною тривалістю життя населення цих міст за 2005—2019 рр. скоротились із 3,0 до 1,6 року для жінок і з 4,0 до 2,0 року — для чоловіків. Отже, відбулася певна конвергенція у показниках дожиття населення міст.

Проведені розрахунки показали, що, по-перше, основним рушієм приросту очікуваної тривалості життя при народженні у містах стало зниження смертності від хвороб системи кровообігу, які зумовлюють найбільше число смертей. Це стосується усіх міст, окрім Одеси, зокрема чоловіків Одеси. Внесок серцево-судинних хвороб у приріст тривалості життя чоловіків за 2005—2019 рр. становить 62 % у Харкові, 58 у Львові, 39 у Києві, 36 у Дніпрі та лише 16 % в Одесі. Найбільший вплив на збільшення тривалості життя чоловіків-одеситів мало зниження смертності від інфекційних та

Таблиця 1. Внесок зміни смертності від окремих класів причин смерті у приріст середньої очікуваної тривалості життя при народженні в 2005—2019 рр., років

	Дніпро	Київ	Львів	Одеса	Харків
<i>Жінки</i>					
Усі причини смерті, в т.ч.:	3,96	2,55	2,72	4,67	2,37
інфекційні та паразитарні хвороби новоутворення	-0,02	-0,03	0,13	0,67	0,09
хвороби системи кровообігу	0,42	0,13	0,24	0,61	-0,25
хвороби органів дихання	2,38	1,75	2,03	1,62	2,46
хвороби органів травлення	0,03	0,03	0,07	0,19	-0,07
неточно визначені	0,25	0,11	-0,11	0,47	-0,07
зовнішні причини	-0,07	-0,06	-0,16	0,06	-0,41
інші	0,93	0,37	0,30	0,85	0,45
	0,04	0,24	0,22	0,20	0,17
<i>Чоловіки</i>					
Усі причини смерті, в т.ч.:	5,41	4,02	3,47	6,64	3,13
інфекційні та паразитарні хвороби новоутворення	0,37	0,24	0,27	2,00	0,41
хвороби системи кровообігу	0,41	0,31	0,23	0,35	-0,12
хвороби органів дихання	1,97	1,56	2,01	1,05	1,94
хвороби органів травлення	0,32	0,18	0,04	0,15	-0,23
неточно визначені	0,48	0,16	-0,32	0,77	0,02
зовнішні причини	-0,01	0,02	-0,06	0,09	-0,39
інші	1,52	1,23	1,06	1,86	1,24
	0,37	0,32	0,24	0,36	0,26

Джерело: авторські розрахунки за даними Держстату України.

паразитарних хвороб, а також від зовнішніх причин (табл. 1). Слід відмітити, що на початку досліджуваного періоду в Одесі спостерігалася надзвичайно висока смертність від інфекційних і паразитарних хвороб, а відтак, потенціал зниження такої смертності був доволі значним. Відомо, що смертність від інфекційних та паразитарних хвороб може швидко знижуватися за умови встановлення ефективного контролю над факторами ризику та належної політики у сфері охорони здоров'я. Завдяки випереджувальним (порівняно з іншими містами) темпам зниження показників інфекційної смертності вплив цього класу на приріст тривалості життя в місті виявився більш істотним, ніж зниження смертності від хвороб системи кровообігу. Так, майже третина (30 %) приросту тривалості життя у чоловіків і 14 % — у жінок Одеси зумовлені скороченням інфекційної складової смертності, тоді як в інших містах цей вплив є істотно нижчим. Принциповим є той факт, що рівень смертності від хвороб системи кровообігу в Одесі суттєво відрізняється від інших міст і є порівняно низьким, що викликає сумніви у достовірності відповідних показників [9].

По-друге, зниження смертності від нещасних випадків, отруєнь і травм є наступним (другим) за впливовістю фактором приросту тривалості життя в усіх містах без винятку (табл. 1). У чоловіків внесок цього класу лежить у межах від 28 % у Дніпрі й Одесі до 40 % у Харкові, а у жінок — від 11 % у Львові до 24 % у Дніпрі. Як відомо, смертність від зовнішніх дій ефективно піддається контролю і може доволі швидко знижуватися за наявності певних умов. До того ж, віковий склад померлих від цього класу причин смерті є значно молодшим, ніж для інших причин смерті, зокрема серцево-судинних хвороб чи новоутворень. Тому зниження смертності серед молодших людей має більший вплив на приріст життєвого потенціалу.

По-третє, існують значні розбіжності між містами стосовно класу причин смерті, третього за значимістю впливу на приріст тривалості життя. Так, у жінок Дніпра та Львова цим класом виявилися новоутворення. Натомість у одеситок, як уже зазначалося, — інфекційні та паразитарні хвороби. Виділяються й жінки Харкова, в яких третє місце посів клас «неточно визначених» причин (симптоми, ознаки та відхилення від норми, що виявлені при клінічних і лабораторних дослідженнях, не класифікованих в інших рубриках причин смерті), причому з від'ємним значенням. Слід звернути увагу, що зміна рівня смертності від цього класу в більшості міст мала від'ємний вплив на приріст тривалості життя (табл. 1).

Тут доцільно нагадати, що для жінок у цілому по Україні у 2019 р. стандартизований коефіцієнт смертності від цього класу вийшов на четверте місце, обійшовши зовнішні причини та хвороби органів дихання. Зазвичай зростання смертності від неточно визначених причин свідчить про погіршення якості реєстрації причин смерті. Тому, можливо, різке зниження смертності від хвороб системи кровообігу, зокрема в Харкові, частково зу-

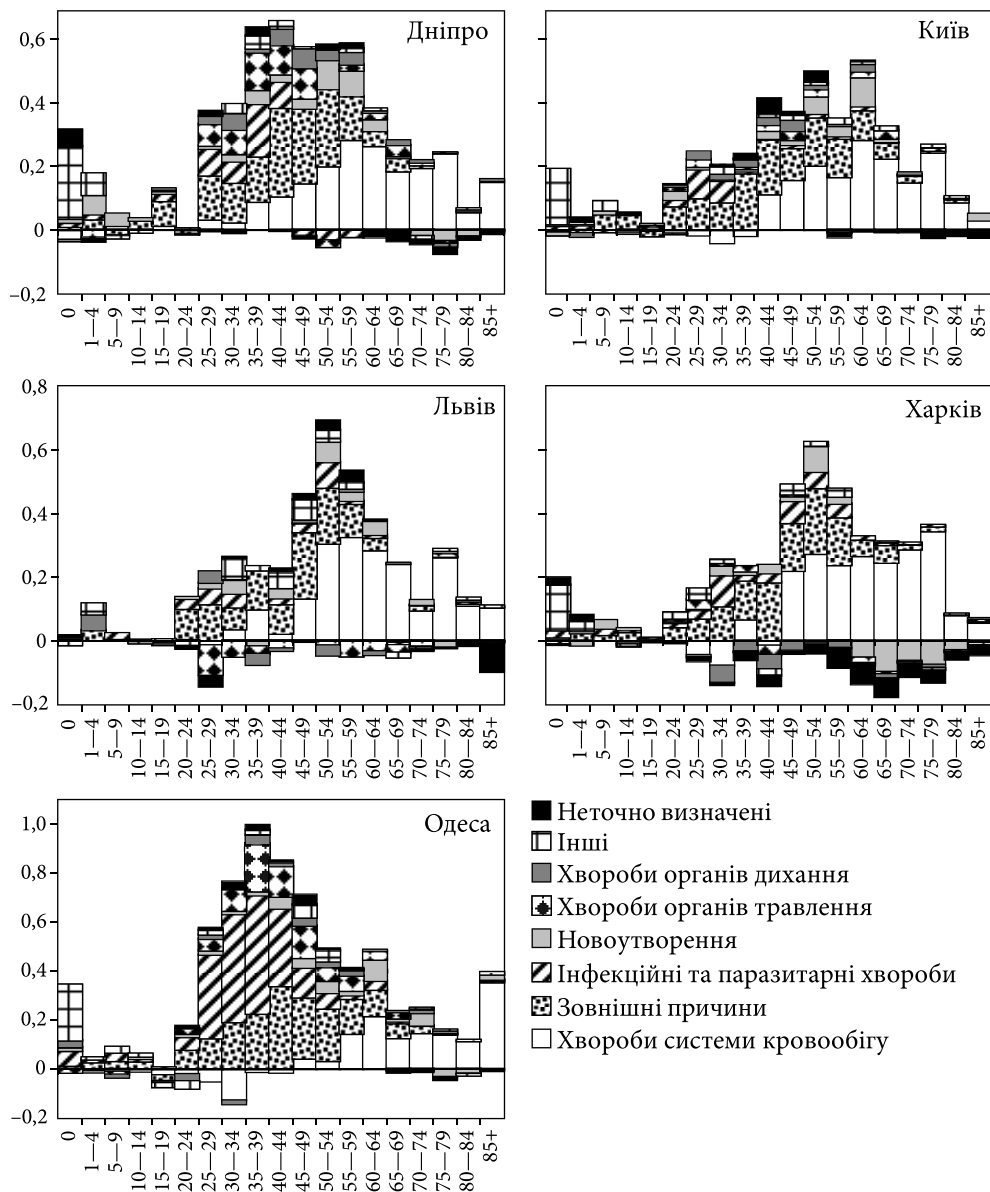
мовлене зростанням смертності від неточно визначених причин. Іншими словами, частина зареєстрованих смертей від цього класу насправді мала б потрапити в інші класи, у т.ч. у клас хвороб системи кровообігу, і, таким чином, знизити додатний внесок класу у приріст середньої очікуваної тривалості життя при народженні (табл. 1).

У чоловіків ситуація відрізняється. У Львові та Дніпрі третє місце за своїм внеском до приросту тривалості життя посідають хвороби органів травлення; у Києві — новоутворення, Харкові — інфекційні патології, а в Одесі — хвороби системи кровообігу.

По-четверте, приріст тривалості життя у 2005—2019 рр. у досліджуваних містах був зумовлений скороченням смертності від більшості основних класів причин смерті, тобто переважають додатні значення внесків. Однак спостерігається і збільшення смертності від окремих причин смерті та відповідно від'ємні величини внесків. Це стосується згаданого вище класу неточно визначених причин смерті у всіх містах, окрім Одеси, а також хвороб органів травлення, збільшення смертності від яких несприятливо вплинуло на приріст тривалості життя обох статей у Львові (табл. 1). У львівських чоловіків цей клас виявився третім за значущістю, як уже згадувалося. Від'ємний внесок у приріст тривалості життя був зумовлений ще й зростанням смертності від новоутворень і хвороб органів дихання у Харкові (табл. 1).

Смертність має свою специфіку в різних містах у тих вікових групах, де мала найбільший вплив на приріст тривалості життя при народженні у період 2005—2019 рр. На рис. 1 представлено результати декомпозиції приросту тривалості життя чоловіків у 2005—2019 рр. за віком і причинами смерті. Порівняльний аналіз показників дає підстави поєднати досліджувані міста у дві групи з різними структурними характеристиками змін у смертності їхнього населення.

Першу групу утворюють Львів, Київ і Харків, де приріст тривалості життя чоловіків порівняно з Дніпром та Одесою є більшою мірою зумовлений змінами смертності у старшому, ніж у молодому працездатному віці. Відповідно, щільність внесків скошена в бік старших вікових груп. У Львові та Харкові майже половина внеску в приріст тривалості життя припадає на 15-річний віковий інтервал 45—59 років. Також харківські чоловіки 60—79 років помітно вирізняються (рис. 1) високим від'ємним внеском у приріст тривалості життя неточно визначених причин, про що вже згадувалося вище. Детальніший аналіз показує, що це явище спостерігається саме в тих вікових групах, які мають суттєвий додатний приріст тривалості життя за рахунок зниження смертності від хвороб системи кровообігу (табл. 2). У Києві та Львові основний внесок у приріст тривалості життя належить змінам у смертності від хвороб системи кровообігу, зовнішніх причин та новоутворень (табл. 2). При цьому львівські чоловіки втрачають

Рис. 1. Внесок зміни смертності за причинами смерті у приріст очікуваної тривалості життя при народженні за віковими групами за період 2005—2019 рр., чоловіки
Джерело: авторські розрахунки за даними Держстату України.

життєвий потенціал через підвищення смертності від хвороб органів травлення (рис. 1) майже по всьому віковому профілю.

Дніпро й Одеса виокремлюються в другу групу, де приріст тривалості життя чоловіків у 2005—2019 рр. відбувся за рахунок скорочення смерт-

ності як у молодому, так і в старшому працездатному віці; розподіл внесків відзначається більшою часткою молодих вікових груп. Скорочення смертності в інтервалі віку 35—59 років від трьох причин смерті з найбільшими внесками зумовило 40,0 % приросту тривалості життя чоловіків у Дніпрі та 62,5 % — у віці 25—64 роки в Одесі (табл. 2). Істотний вплив на зростання тривалості життя чоловіків мало зниження смертності від хвороб системи кровообігу в Дніпрі, інфекційних і паразитарних хвороб в Одесі, захворювань органів травлення та зовнішніх причин в обох містах.

Обидві групи міст суттєво відрізняються внеском зміни смертності в молодих вікових групах населення у приріст тривалості життя в 2005—2019 рр. Зокрема, у Львові та Харкові внесок смертності серед чоловіків віком 25—39 років становить лише 12,3 %, у Києві — 14,7, натомість у Дніпрі й Одесі — 25,8 та 32,2 % відповідно. У всіх цих містах, окрім Львова, основним рушієм приросту тривалості життя в цьому віковому інтервалі стало

Таблиця 2. Окремі характеристики декомпозиції зміни очікуваної тривалості життя при народженні в 2005—2019 рр. за віком і причинами смерті, чоловіки

Місто	Загальний приріст тривалості життя при народженні, 2005—2019, років	Вікові групи з найбільшими внесками, років	Причини смерті з найбільшими внесками в даному віковому інтервалі	Сумарний внесок основних причин смерті на даному віковому інтервалі у приріст тривалості життя при народженні	
				Роки	%
Харків	3,1	45—64	1) Хвороби системи кровообігу, 2) зовнішні причини, 3) інфекційні	1,7	55,2
		70—79	1) Хвороби системи кровообігу	0,6	20,2
Львів	3,5	45—64	1) Хвороби системи кровообігу, 2) зовнішні причини, 3) новоутворення	1,9	49,1
		40—69	1) Хвороби системи кровообігу, 2) зовнішні причини, 3) новоутворення	2,1	51,4
Дніпро	5,4	35—59	1) Зовнішні причини, 2) хвороби системи кровообігу, 3) хвороби органів травлення	2,2	40,0
Одеса	6,6	25—64	1) Інфекційні; 2) зовнішні причини, 3) хвороби органів травлення	4,2	62,5

Джерело: авторські розрахунки за даними Держстату України.

скорочення летальних нещасних випадків, отруєнь і травм, а також інфекційних захворювань. У Львові ситуація відрізняється: додатний внесок унаслідок зниження смертності від зовнішніх дій поєднується з істотним від'ємним внеском через підвищення смертності від хвороб органів травлення (рис. 1).

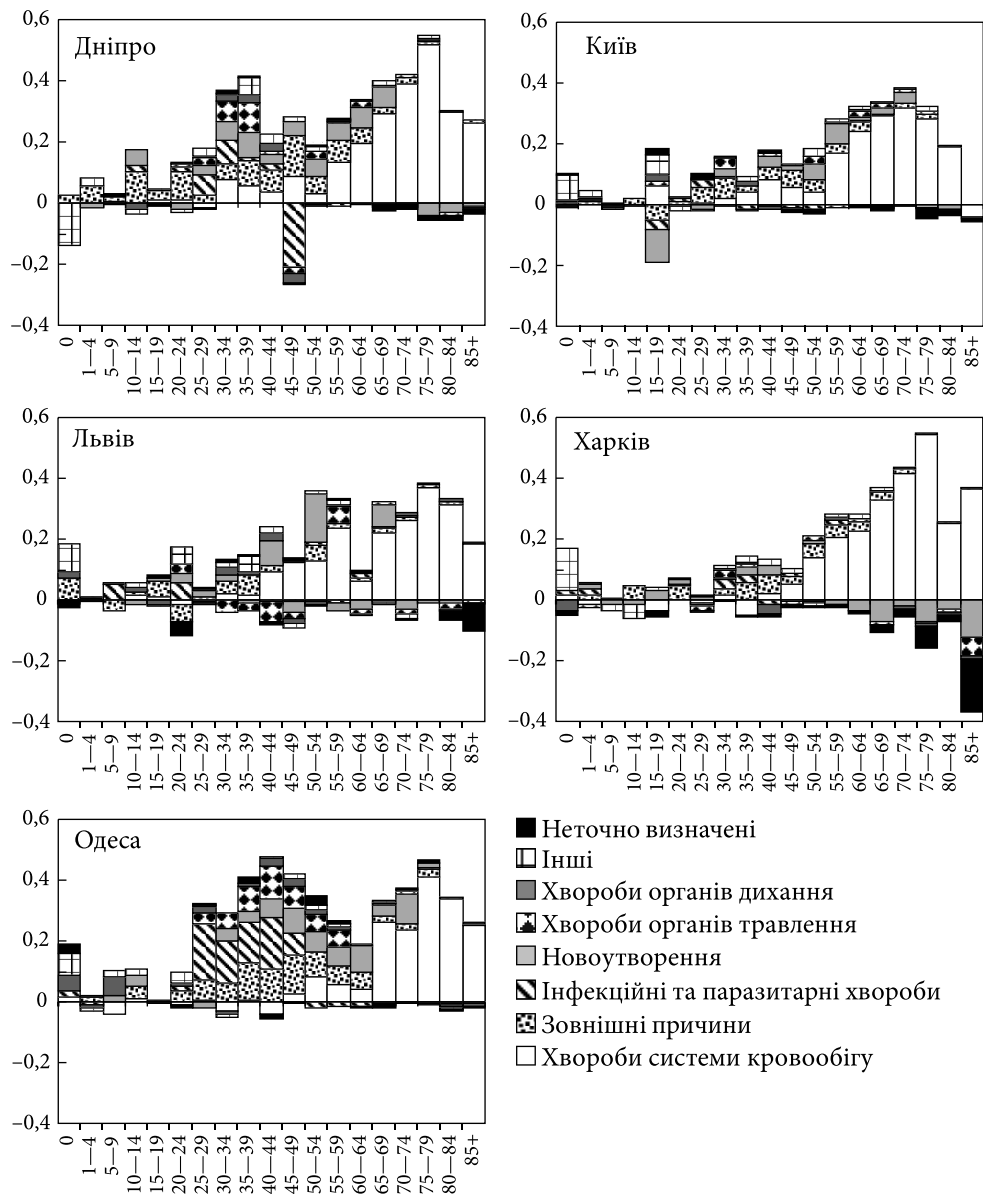
Найбільший приріст тривалості життя чоловіків у 2005—2019 рр. в Одесі (6,6 року) зумовлений різким зниженням смертності в більшості вікових груп (рис. 1). Висока смертність в Одесі у 2005 р. від інфекційних та паразитарних хвороб й зовнішніх причин смерті визначила більший потенціал зниження, і він був реалізований ефективно. Саме зниження смертності від цих двох класів причин смерті у молодому працездатному віці визначило помітне зростання тривалості життя чоловіків-одеситів (рис. 1). Натомість вплив смертності від хвороб системи кровообігу проявляється у більш старшому віці: він стає основним фактором позитивних змін у тривалості життя лише у віці після 60 років. З іншого боку, можливо, в Одесі мешкає менше населення, ніж за поточною оцінкою Держстату, що генерує порівняно менші числа померлих й, отже, штучно занижує смертність.

Найменший приріст тривалості життя чоловіків у Харкові (3,1 року) за період 2005—2019 рр. вирізняється втратами внаслідок зростання смертності від неточно визначених причин (рис. 1). Як зазначено вище, ймовірним поясненням може бути те, що частина осіб померла не від неточно визначених причин, а від хвороб системи кровообігу. У такому випадку для харків'ян внесок унаслідок зниження серцево-судинної смертності слід було б зменшити за рахунок смертності від неточно визначених причин у віці 55—79 років, що можна легко уявити з наведеного графіка (рис. 1).

З табл. 1 видно, що в чоловіків існує інтервал віку, який є спільним у всіх розглянутих містах, а саме: 45—59 років. Зниження смертності в цих вікових групах визначило приріст очікуваної тривалості життя при народженні від 24,4 % в Одесі до майже 46 % у Львові та Харкові. Найбільш істотно на цьому віковому інтервалі знизилася смертність від хвороб системи кровообігу та зовнішніх причин. Лише в Одесі у віці 45—59 років найбільший вплив на приріст тривалості життя був зумовлений скороченням смертності від зовнішніх причин і хвороб органів травлення.

Приріст очікуваної тривалості життя при народженні у 2005—2019 рр. серед жінок був нижчим аніж у чоловіків, адже зазвичай показники смертності жінок вирізняються більшою стабільністю, ніж у чоловіків. Подібно до чоловіків, Харків, Львів та Київ відрізняються від Дніпра та Одеси за структурними характеристиками смертності. У першій групі міст основну частину приросту тривалості життя забезпечило скорочення смертності серед старших вікових груп населення, тоді як у другій групі міст вагомим є також внесок смертності в молодому й середньому працездатному віці (рис. 2).

Рис. 2. Внесок зміни смертності за причинами смерті у приріст очікуваної тривалості життя при народженні за віковими групами за період 2005—2019 рр., жінки
Джерело: авторські розрахунки за даними Держстату України.

Варто зазначити, що для жінок Львова та Києва головну роль відіграли ті самі причини смерті, що і для чоловіків, але у більш старших вікових групах. Так, понад 60 % приросту тривалості життя жінок у 2005—2019 рр. у Києві було зумовлено скороченням смертності від хвороб системи крово-

обігу, новоутворень і зовнішніх причин в інтервалі віку 55—79 років, а у Львові зниження смертності жінок від хвороб системи кровообігу в інтервалі віку 65—84 роки визначило 42,9 % їхнього приросту тривалості життя (табл. 3).

Харків вирізняється тим, що основні зміни в інтервалі віку 55—79 років спричинені додатним внеском смертності від хвороб системи кровообігу та від'ємними внесками — новоутворень і неточно визначених причин смерті. Повне домінування зниження смертності від хвороб системи кровообігу в цих вікових групах (рис. 2) обумовлює загальний додатний

Таблиця 3. Окремі характеристики декомпозиції зміни очікуваної тривалості життя при народженні в 2005—2019 рр. за віком і причинами смерті, жінки

Місто	Загальний приріст тривалості життя при народженні, 2005—2019, років	Вікові групи з найбільшими внесками, років	Причини смерті з найбільшими внесками в даному віковому інтервалі	Сумарний внесок основних причин смерті на даному віковому інтервалі у приріст тривалості життя при народженні	
				Роки	%
Харків	2,4	55—79	1) Хвороби системи кровообігу, 2) новоутворення, з від'ємним внеском, 3) неточно визначені, з від'ємним внеском	1,4	57,3
Львів	2,7	50—59	1) Хвороби системи кровообігу, 2) новоутворення, 3) зовнішні причини.	0,6	20,6
		65—84	1) Хвороби системи кровообігу	1,2	42,9
Київ	2,5	55—79	1) Хвороби системи кровообігу, 2) новоутворення, 3) зовнішні причини	1,5	60,2
Дніпро	4,0	30—39	1) Хвороби органів травлення, 2) новоутворення, 3) зовнішні причини	0,4	11,1
		60—79	1) Хвороби системи кровообігу	1,4	35,2
Одеса	4,7	35—54	1) Зовнішні причини, 2) інфекційні, 3) хвороби органів травлення	1,1	23,7
		65—84	1) Хвороби системи кровообігу, 2) новоутворення	1,4	29,6

Джерело: авторські розрахунки за даними Держстату України.

внесок у приріст тривалості життя при народженні (табл. 3). У Дніпрі найбільший внесок у приріст тривалості життя жінок належить позитивним зрушенням смертності у вікових групах 30—39 та 60—79 років, а в Одесі — смертності у віці 35—54 та 65—84 років (рис. 2). У молодих вікових групах на зниження смертності жінок Дніпра найбільший вплив мали хвороби органів травлення, а в Одесі — інфекційні захворювання, тоді як у старших вікових групах обох міст — хвороби органів кровообігу. Сумарний внесок основних причин смерті на зазначених вікових інтервалах у приріст тривалості життя жінок у цих містах становить понад 40 % (табл. 3).

Загалом зниження смертності від хвороб системи кровообігу у віці старше 50 років здійснило основний додатний внесок у приріст тривалості життя жінок в усіх містах, окрім Одеси. Натомість в Одесі скорочення смертності від цього класу хвороб було основним рушієм позитивних зрушень у тривалості життя серед більш старших жінок — у віці старше 65 років. Різке зниження смертності одеситок, зокрема в середньому працездатному віці, є незаперечним, особливо від інфекційних хвороб та зовнішніх причин. Проте, як було показано в попередніх дослідженнях [9], Одеса просто надолує велике відставання у зниженні смертності від цих причин смерті, яке спостерігалось на початку 2000-х рр.

Спільним для всіх міст інтервалом віку, в якому жінки отримали найбільший приріст тривалості життя, є 65—79 років (табл. 3). Зниження смертності від хвороб системи кровообігу на цьому віковому інтервалі зумовило 30,3—34,8 % приросту тривалості життя жінок у Дніпрі, Києві та Львові. Подібно до чоловіків, у жінок Харкова цей внесок є високим і сягає майже 54,3 %. Натомість приріст тривалості життя одеситок у результаті скорочення смертності від хвороб системи кровообігу в 65—79 років склав лише 19,4 % через істотний внесок молодших вікових груп (рис. 2) та інших причин смерті (табл. 3).

Як відомо, з початком військового конфлікту на Донбасі у 2014 р. та загострення політичної й соціально-економічної ситуації, тенденція до стійкого підвищення тривалості життя в Україні припинилася. Наразі складно сказати, чи це відбулося з низки причин: загального погіршення ситуації, поширення випадків реєстрації смертей не за місцем постійного проживання померлого, все більшого віддалення від попереднього перепису або через усі означені фактори одночасно. Цілком певно, що негативний вплив на динаміку тривалості життя мають втрати внаслідок воєнних дій. Тому було проведено окремі розрахунки для періодів 2005—2013 рр. та 2013—2019 рр. Вони показали, що основними рушіями приросту тривалості життя в 2005—2013 рр. було зниження смертності від хвороб системи кровообігу та зовнішніх причин (табл. 4), як і в 2005—2019 рр. (табл. 1). В Одесі до них додалося зниження смертності від інфекційних та паразитарних хвороб.

Наступні роки, 2013—2019 рр., характеризувалися дуже суперечливою динамікою смертності. Зокрема, середня очікувана тривалість життя чоловіків знизилась у Харкові, Києві та Львові, виросла у Дніпрі і майже не змінилася в Одесі. Серед жінок приріст тривалості життя спостерігався в Одесі, Дніпрі та Львові, а у Києві та Харкові, навпаки, відбулося її зменшення. Такі зміни стали результатом взаємного впливу смертності від різних причин смерті, що міг мати різну спрямованість, у т.ч. за статтю. Так, у Львові приріст тривалості життя за рахунок зниження смертності від хвороб системи кровообігу був нівельований зростанням смертності від неточно визначених причин (табл. 5). У Києві зниження смертності від хвороб системи кровообігу сприяло зростанню тривалості життя жінок, тоді як у чоловіків смертність від цього класу, навпаки, зросла, що спричинило відповідні втрати життєвого потенціалу (табл. 5). Подібна ситуація спостерігалася й в Одесі. До того ж, в Одесі різний вплив за статтю мала зміна смертності від зовнішніх причин (табл. 5).

Таблиця 4. Внесок зміни смертності в 2005—2013 рр. від окремих класів причин смерті у приріст середньої очікуваної тривалості життя при народженні, років

	Дніпро	Київ	Львів	Одеса	Харків
<i>Жінки</i>					
Усі причини смерті, в т.ч.:	3,04	2,63	2,65	3,55	2,87
інфекційні та паразитарні хвороби	-0,08	-0,01	-0,04	0,43	0,17
новоутворення	0,15	0,20	0,02	0,37	-0,27
хвороби системи кровообігу	2,11	1,73	1,79	1,07	2,30
хвороби органів дихання	0,10	0,08	0,11	-0,09	0,00
хвороби органів травлення	0,18	0,16	0,07	0,42	0,01
неточно визначені	0,03	0,07	0,06	0,04	0,01
зовнішні причини	0,54	0,41	0,61	0,89	0,39
інші	0,01	0,00	0,03	0,43	0,26
<i>Чоловіки</i>					
Усі причини смерті, в т.ч.:	4,77	4,67	3,53	6,63	4,61
інфекційні та паразитарні хвороби	0,15	0,14	0,26	1,60	0,37
новоутворення	0,18	0,38	-0,01	0,27	-0,33
хвороби системи кровообігу	1,86	1,88	2,14	1,27	2,62
хвороби органів дихання	0,24	0,34	0,33	0,15	-0,05
хвороби органів травлення	0,53	0,17	-0,06	0,73	0,13
неточно визначені	0,21	0,27	-0,01	0,16	0,09
зовнішні причини	1,33	1,40	0,87	2,17	1,40
інші	0,27	0,10	0,01	0,27	0,39

Джерело: авторські розрахунки за даними Держстату України.

Ще однією важливою характеристикою цього періоду стало зростання смертності від неточно визначених причин смерті. Найбільше це торкнулося чоловіків і жінок Дніпра, чоловіків Харкова, жінок Одеси, а для чоловіків Львова вплив цього класу майже не поступався хворобам системи кровообігу (табл. 5).

Варто зауважити, що зміни тривалості життя в 2013—2019 рр. є найбільш віддаленими від останнього перепису населення України в 2001 р. Тому може виявитися, що суттєве зниження тривалості життя в Харкові насправді значною мірою зумовлено припливом незареєстрованих мігрантів, передусім із Донецької та Луганської областей. Так само, приплив незареєстрованого населення міг вплинути на припинення зростання тривалості життя у Львові й у жінок Києва (табл. 5). Проте різний напрям впливу одного класу причин смертей на динаміку тривалості життя різних статей одного міста, про що вказувалося вище, пояснити важко.

Таблиця 5. Внесок зміни смертності в 2013—2019 рр. від окремих класів причин смерті у приріст середньої очікуваної тривалості життя при народженні, років

	Дніпро	Київ	Львів	Одеса	Харків
<i>Жінки</i>					
Усі причини смерті, в т.ч.:	0,91	-0,08	0,07	1,12	-0,50
інфекційні та паразитарні хвороби	0,04	-0,01	0,01	0,55	-0,10
новоутворення	-1,34	-0,14	-0,22	0,80	-0,15
хвороби системи кровообігу	1,52	0,27	0,44	0,82	-0,30
хвороби органів дихання	-0,27	-0,07	0,00	0,01	-0,09
хвороби органів травлення	0,19	-0,11	0,00	-0,65	-0,02
неточно визначені	-1,68	-0,24	-0,33	-0,54	0,05
зовнішні причини	1,56	0,03	0,03	0,49	0,02
інші	0,88	0,18	0,14	-0,36	0,09
<i>Чоловіки</i>					
Усі причини смерті, в т.ч.:	0,65	-0,65	-0,06	0,01	-1,48
інфекційні та паразитарні хвороби	0,14	0,08	0,00	0,33	0,07
новоутворення	0,26	-0,06	0,06	0,25	0,35
хвороби системи кровообігу	0,22	-0,38	0,76	-0,18	-0,55
хвороби органів дихання	0,03	-0,11	-0,19	-0,03	-0,19
хвороби органів травлення	0,15	0,00	-0,47	0,07	-0,12
неточно визначені	-0,27	-0,19	-0,72	-0,12	-0,69
зовнішні причини	-0,06	-0,17	0,33	-0,35	-0,19
інші	0,17	0,19	0,18	0,04	-0,18

Джерело: авторські розрахунки за даними Держстату України.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведений аналіз п'яти великих міст України показав, що зниження смертності населення за більшістю класів причин смерті сприяло приросту тривалості життя у всіх містах у 2019 р. порівняно з 2005 р. За результатами проведеної декомпозиції змін у тривалості життя чоловіків з'ясовано, що у Львові, Києві та Харкові цей приріст значно більшою мірою обумовлений позитивними змінами смертності у старшому, аніж у молодому працездатному віці, і досягнутий, насамперед, за рахунок скорочення смертності від хвороб системи кровообігу та зовнішніх причин. Натомість в Одесі та Дніпрі зростання тривалості життя чоловіків відбулося за рахунок скорочення смертності як у молодому, так і в старшому працездатному віці, а основну частину приросту тривалості життя забезпечило зниження смертності від інфекційних захворювань, зовнішніх причин, хвороб системи кровообігу та органів травлення. Подібні відмінності спостерігаються і для жінок, однак вони виражені меншою мірою, через більший вплив зниження смертності у старших вікових груп.

Встановлено інтервал віку, спільний для всіх розглянутих міст, зміна смертності в якому мала найбільший вплив на збільшення тривалості життя при народженні. Для жінок це 65—79 років за рахунок зниження смертності від патологій системи кровообігу, а для чоловіків — 45—59 років, де основний внесок належить зниженню смертності від захворювань системи кровообігу та зовнішніх причин смерті (за винятком чоловіків Одеси, серед яких зменшення рівня смертності від зовнішніх причин набагато переважило вплив інших причин смерті).

Якщо у 2005—2013 рр. відбулося істотне зростання тривалості життя у всіх досліджуваних містах, то період 2013—2019 рр. характеризується стагнацією та коливаннями у показниках тривалості життя за рахунок різноспрямованих змін у смертності населення міст від різних класів причин смерті. Це може бути зумовлено реальним зростанням смертності від окремих причин смерті й погіршенням якості кодування (про що свідчить зростання смертності від неточно визначених причин) або обома чинниками одночасно. Певний вплив на динаміку показників смертності може мати також накопичення похибки поточної оцінки чисельності населення через тривалу відсутність перепису.

Для проведення подальших досліджень та відстеження змін у смертності й тривалості життя у найбільших містах України, необхідне отримання на регулярній основі деталізованих даних щодо смертності у цих містах за причинами смерті, статтю та віком. Це дало б можливість не лише здійснювати системний моніторинговий аналіз зрушень у структурі смертності населення метрополісів, але й своєчасно реагувати на виявлені проблеми шляхом встановлення відповідних цільових пріоритетів у програмах розвитку охорони здоров'я міст і реалізації більш вираженої та послідовної

політики, спрямованої на покращання стану здоров'я населення. Проведення перепису населення у 2023 р. та актуалізація інформації про чисельність і склад населення за статтю та віком дадуть змогу перевірити й уточнити здійснені нами розрахунки тривалості життя у досліджуваних містах.

Наступним кроком могло б стати з'ясування основних факторів, відповідальних за виявлені розбіжності у рівнях тривалості життя та смертності за причинами смерті у великих містах. Моделювання зв'язків між різними соціально-економічними детермінантами та показниками стану здоров'я населення, оцінка ступеня впливу різних факторів ризику могли б суттєво розширити можливості первинної профілактики захворювань і стати цінним інструментом при виборі цілей стратегічного планування охорони здоров'я, що розробляються органами місцевого самоврядування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Корчак-Чепурківський Ю. Смертність в 4-х найбільших містах УСРР у 1923—1929 рр. Київ: ВУАН, 1930. 96 с.
2. Птуха М. В. Очерки по статистике населения. Москва, 1960. 460 с.
3. Демографічні перспективи м. Києва до 2050 року / Під ред. В. С. Стешенко. / НАН України, Ін-т економіки. Київ: Інститут економіки, 2001. 28 с.
4. Демографічний прогноз до 2030 року для міста Львова / Під ред. Н. Ходько. Проект РЕОП. 2013. 40 с.
5. Демографічний прогноз до 2030 року для міста Дніпропетровськ / Під ред. Н. Ходько. Проект РЕОП. 2013. 42 с.
6. Шевчук П. Є. Особливості тривалості життя населення в метрополісах України на початку ХХІ століття. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 3 (37). С. 73—85. <https://doi.org/10.15407/dse2019.03.073>
7. Рингач Н. О. Смертність у метрополісах України: історичні паралелі з дослідженням Ю. О. Корчака-Чепурківського. *Статистика України*. 2021. № 1. С. 47—57. [https://doi.org/10.31767/su.1\(92\)2021.01.05](https://doi.org/10.31767/su.1(92)2021.01.05)
8. Левчук Н. М. Повікові відмінності у тривалості життя й смертності населення великих міст України. *Демографія та соціальна економіка*. 2021. № 3 (45). С. 3—21. <https://doi.org/10.15407/dse2021.03.003>
9. Левчук Н. М., Шевчук П. Є. Структура смертності населення за причинами смерті у метрополісах України. *Демографія та соціальна економіка*. 2021. № 4 (46). С. 38—59. <https://doi.org/10.15407/dse2021.04.038>
10. Рингач Н. О., Шевчук П. Є. Трансформація смертності за статтю в чотирьох найбільших містах України. *Демографія та соціальна економіка*. 2021. № 4 (46). С. 60—79. <https://doi.org/10.15407/dse2021.04.060>
11. Андреев Е. М. Метод компонент в анализе продолжительности жизни. *Вестник статистики*. 1982. № 9. С. 42—47.

REFERENCES

1. Korchak-Chepurkivskiy, Yu. (1930). Mortality in 4 biggest cities of USRR in 1923-1929. Kyiv: VUAY, 96 p. [in Ukrainian].
2. Ptoukha, M. (1960). An Essay to Population Statistics. Moscow, 460 p. [in Russian].

3. Steshenko, V. S. (Ed.). (2001). Population prospects of the city of Kyiv by 2050. National Academy of Sciences of Ukraine. Institute of Economics. Kyiv [in Ukrainian].
4. Khodko, N. (Ed.). (2013). Population projection for the city of Lviv by 2030. REOP project [in Ukrainian].
5. Khodko, N. (Ed.). (2013). Population projection for the city of Dnipropetrovsk by 2030. REOP project [in Ukrainian].
6. Shevchuk, P. E. (2019). Life Expectancy in Metropolises in Ukraine in the Beginning of the XXI Century. *Demography and Social Economy*, 3 (37), 73-85. <https://doi.org/10.15407/dse2019.03.073> [in Ukrainian].
7. Ryngach, N. O. (2021). Mortality in Metropolises of Ukraine: Historical Parallels with the Study of Yu. O. Korchak-Chepurkivsky. *Statistics of Ukraine*, 1, 47-57. [https://doi.org/10.31767/su.1\(92\)2021.01.05](https://doi.org/10.31767/su.1(92)2021.01.05) [in Ukrainian].
8. Levchuk, N. M. (2021). Differences in Life Expectancy and Age-specific Mortality Between the Large Cities of Ukraine. *Demography and Social Economy*, 3(45), 3-21. <https://doi.org/10.15407/dse2021.03.003> [in Ukrainian].
9. Levchuk, N. M., & Shevchuk, P. E. (2021). Mortality by Causes of Death in Metropolises of Ukraine. *Demography and Social Economy*, 4 (46), 38-59. <https://doi.org/10.15407/dse2021.04.038> [in Ukrainian].
10. Ryngach, N. O., & Shevchuk, P. E. (2021). Transformation of Mortality by Sex in the Four Biggest Cities in Ukraine. *Demography and Social Economy*, 4 (46), 60-79. <https://doi.org/10.15407/dse2021.04.060> [in Ukrainian].
11. Andreev, E. (1982). The Method of Components in the Analysis of Length of Life. *Bulletin of Statistics*, 9, 42-47 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 07.01.2022

N. M. Levchuk, Dr. (Economics), Chief Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd. Tarasa Shevchenko, 60
E-mail: levchuk.nata@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4944-684X
Scopus ID: 55625937500
Researcher ID: AAD-3993-2020

P. E. Shevchuk, PhD (Economics), Leading Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd. Tarasa Shevchenko, 60
E-mail: pavlo-shevchuk@ukr.net
ORCID: 0000-0003-1158-4438
Scopus ID: 56845578800

THE IMPACT OF MORTALITY CHANGES BY THE MAIN CAUSES OF DEATH ON LIFE EXPECTANCY IN THE LARGE CITIES OF UKRAINE

Large cities are often at the forefront of social change, not only in their region, but throughout the country. Therefore, the analysis of their demographic trends, in particular mortality by causes of death, is important not only by itself, but also in the context of general demographic prospects of the country. The aim of this study is to make a comparative analysis of the gains in life expectancy in Dnipro, Kyiv, Lviv, Odesa and Kharkiv over the period 2005—2019, and an estimation of the cause-specific mortality contributions to the life expectancy changes. For the first time, decompositions analyses are conducted to evaluate contributions

to fluctuations in life expectancy not only by age and sex, but also by causes of death for each of the five largest cities of Ukraine. The following statistical measures and methods are used: calculation and analysis of demographic rates, life tables, graphic method and decomposition method. Our results show that, during the observed period, life expectancy at birth has increased in all cities, mostly due to changes in mortality from circulatory diseases, which have resulted in a one-year increase in life expectancy among men in Odesa to almost 2.5 years among women of Kharkiv. However, it might be possible that such a large contribution in Kharkiv is a result of a part of the deaths falling into the category of ill-defined causes, for which mortality has increased rapidly in that city. The second major contribution to the improvement in life expectancy is attributable to external causes of death: from 0.3 years of increase in females of Lviv to almost 1.9 years in females of Odesa. Males in Odesa benefited the most from the reduction in mortality due to infectious diseases (+2 years). In some cases, there was a significant positive contribution of the reduction in mortality from diseases of the digestive system (+0.5 years in men of Dnipro). The decline in cancer mortality also had a positive impact on life expectancy in all cities, except for Kharkiv. Overall, the increase in life expectancy for men was due to a reduction in mortality at younger ages than for women. In particular, the common age interval for all five cities, with men having the greatest gain in life expectancy, is 45-59 years, while for women it is 65 to 79 years. In men, the gain in life expectancy was accounted for by the decline in mortality at the age 45 to 59 years, with 24.4 per cent in Odesa and almost 46 per cent in Lviv and Kharkiv, mainly due to a reduction in mortality from circulatory diseases and external causes. In women, the decline in mortality at the age 65 to 79 years contributed 30.3-34.8 per cent of the increase in life expectancy in Dnipro, Kyiv and Lviv; however, in Odesa it was only 19.4 per cent, in Kharkiv it was almost 54.3 per cent, which seems unlikely due to an increase in the proportion of ill-defined causes of death. In all five cities, the main trend over 2005-2013 years was the decline in mortality from the major causes of death, while the period 2013-2019 was turbulent, with mortality by causes of death changing in different directions even in the same city. Some contradictory results may be explained by the deterioration in the quality of the registration of demographic events as well as changes in the age and sex structure of the population of cities, which have not been reflected in the current estimates of the State Statistical Committee of Ukraine due to the long absence of a population census.

Keywords: mortality, causes of death, life expectancy decomposition, large city, metropolis.

Cite: Havryliuk, O. K. (2022). Demografichniy vymir postradianskoi rehionalizatsii v Ukraini kriz pryзму kontseptu rehionopolizatsii [Demographic Dimension of Post-Soviet Regionalization in Ukraine Through the Lens of the Regionopolization Concept]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 1 (47), 21-37. <https://doi.org/10.15407/dse2022.01.021>

<https://doi.org/10.15407/dse2022.01.021>

УДК 314; 332.1; 911.37

JEL CLASSIFICATION: J11; O18; O21; R1

О. К. ГАВРИЛЮК, аспірант

Київський національний університет ім. Тараса Шевченка

01601, Україна, м. Київ, вул. Володимирська, 64/13

головний економіст

(2) Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України,

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: oleksii.havryliuk.ukr@gmail.com

ORCID: 0000-0002-7567-0282

Scopus ID: 57225110721

Researcher ID: AAT-1050-2021

ДЕМОГРАФІЧНИЙ ВИМІР ПОСТРАДЯНСЬКОЇ РЕГІОНАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ КРИЗЬ ПРИЗМУ КОНЦЕПТУ РЕГІОНОПОЛІЗАЦІЇ

У статті викладено результати тестування концепту регіонополізації в контексті демографічного розвитку регіонів України. Концепт регіонополізації має потужний прикладний потенціал для потреб регіональної політики та політики регіонів, особливо в рамках розробки Генеральної схеми планування території України. Метою статті є виявлення просторово-часових особливостей перебігу процесів регіонополізації в регіонах України та визначення демографічних патернів цих процесів упродовж 1989—2021 років. Новизна статті полягає у глибокому вивченні демографічного аспекту процесів регіонополізації у різні періоди розвитку регіонів України з фокусом на дослідженні індивідуальних траєкторій розвитку регіонополісів. Емпіричну базу даних становлять офіційні дані переписів населення 1989 та 2001 років, а також оціночні дані Державної служби статистики України. Для досягнення мети статті використано ряд методів: метод типізації, елементи описової статистики та інші. Емпіричні результати показали, що демографічні патерни процесів регіонополізації в Україні відображають наявну соціально-економічну асиметрію регіонального розвитку країни. Обґрунтовано, що при виділенні «опорного каркасу» регіонополісів важливим є вертикальний (моно- або поліцентричні регіони) і горизонтальний (моно- або поліцентричні регіонополіси) просторовий вимір. Встановлено, що впродовж 1989—2021 років більше половини регіонополісів України були згасаючими, причому більшість складала великі та середні регіональні центри. З'ясовано, що в результаті нашарування низки екзогенних та ен-

догених соціально-економічних негараздів у регіонах з вичерпуванням демографічного потенціалу периферійних територій регіонів відбувається регресивна регіонополізація, яка є панівним типом регіонополізації в Україні. Іншою проблемою є моноцентричні регіони, оскільки така надмірна концентрація трудових ресурсів та капіталу в їхніх регіональних центрах (де концентрується щонайменше 40 % населення регіону) призводить до посилення внутрішньорегіональних диспропорцій та поляризації. Отже, для протидії згасанню регіональних центрів та стимулюванню розвитку периферії регіонів необхідно, по-перше, розробити стратегії та програми поліцентричного розвитку моноцентричних регіонів, по-друге, підтримувати розвиток малих та середніх міст регіонів, що, як правило, є центрами обслуговування населення периферії, і, насамкінець, сприяти міжрегіональному соціально-економічному співробітництву.

Ключові слова: регіоналізація, регіонополізація, регіонополіс, згасаючі міста, поліцентричний розвиток, Україна.

Постановка проблеми і обґрунтування її актуальності. На сьогодні розвиток міських систем різних ієрархічних рівнів у регіонах України характеризується гетеровекторністю, адже на розвиток цих систем одночасно, співіснуючи та взаємонакладаючись, впливають як процеси децентралізації (наприклад, субурбанізація, періурбанізація, фрагментована контрурбанізація / дезурбанізація), так і процеси рецентралізації та поліцентралізації (наприклад, джентрифікація / реновація та зародження певних елементів пост-субурбанізації і, як наслідок, реурбанізація) [1]. Це ставить низку нових викликів та завдань для регіональної політики та політики регіонів. Зокрема, одним із найважливіших документів, що регулює просторовий розвиток в Україні, є Генеральна схема планування території України (далі — Генеральна схема), яка визначає пріоритети та концептуальні вирішення планування і використання території країни, вдосконалення систем розселення, забезпечення сталого розвитку населених пунктів та інше¹. Однак ця Генеральна схема була розроблена у 1998—2000 рр. (затверджена у 2002 р.) і використовувалась в основному номінально, тому останніми роками Мінрегіон ініціював процес створення нової Генеральної схеми з метою адаптувати її до потреб людей, змін у соціально-економічному житті країни за останні 20 років та євроінтеграційних намірів держави². Відповідно до цього значний науково-прикладний потенціал для нової Генеральної схеми має концепт регіонополізації, адже регіонополізація напряму впливає на процес регіоналізації в Україні, особливо на тлі глобального тренду згасання міст («*shrinking cities*» [2; 3; 4; 5; 6]).

¹ Закон України «Про Генеральну схему планування території України» від 7 лютого 2002 року № 3059-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3059-14#Text> [дата звернення: 10.02.2022].

² Мінрегіон створить нову Генеральну схему планування територій України / Урядовий портал від 04.02.2021 року. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/minregion-stvorit-novu-generalnu-shemu-planuvannya-teritorij-ukrayini> [дата звернення: 10.02.2022].

Аналіз останніх досліджень. Концепт «регіонополізації» має давні витоки, що пов'язані з еволюцією центр-периферійного розуміння просторового розвитку (наприклад, «*core-periphery*» *model* (1966) Дж. Фрідмана (J. Friedmann) [7]) та суспільно-історичного розвитку (наприклад, «*world-system*» *model* (1974) І. Валлерстайна (I. Wallerstein) [8]). Е. Б. Алаєв (E. B. Alayev), описуючи дефініції просторових соціально-економічних процесів у своєму відомому Словнику термінів соціально-економічної географії (1983), наводить визначення процесу регіонополізації і розуміє його як процес концентрації урбанізації в регіональних центрах (регіонополісах), кожен з яких зростає за чисельністю населення швидше ніж відповідний їм регіон [9, с. 206]. Трохи згодом, на початку 2000-х років, відомий білоруський вчений Г. В. Рідевський (G. V. Ridevskiy) реанімує дане поняття під назвою «регіонополізація» і трактує його як один з ключових центр-периферійних процесів і, відповідно, змінює поняття «регіонополіс» (регіональний центр) на поняття «регіонополіс» (див. більше [10]). Однак учений тлумачить регіонополізацію вже не тільки як процес випереджаючого зростання населення регіонального центру, але й диверсифіковані процеси підвищення ролі регіонального центру в соціально-економічному, демографічному, соціокультурному та екологічному розвитку регіону [10, с. 95]. Спершу концепт «регіонополізації» був протестований Г. В. Рідевським у контексті регіонального розвитку Білорусі [11], пізніше дослідницьким кейсом стало російсько-білоруське порубіжжя [12].

Вивченням регіонополізації в Україні займались С. Л. Шульц (S. L. Shults), К. В. Мезенцев (K. V. Mezentsev) та О. К. Гаврилюк (O. K. Havryliuk). Зокрема, С. Л. Шульц, вивчаючи формування і розвиток економічного простору регіонів України, трактує процес регіонополізації як один із наслідків стиснення економічного простору регіонів [13]. Робота К. В. Мезенцева та О. К. Гаврилюка стосувалась демографічного аспекту розвитку процесів регіонополізації за період 1970—2014 рр. [14]. Однак вони досліджували довготривалі тренди розвитку регіонополізації без вивчення тенденцій середньотривалих періодів, більше того, було здійснено помилки при ідентифікації «опорного каркасу» регіонополісів України, що спотворило отримані результати. Також не була делімітованою горизонтальна поліцентричність деяких регіонополісів та не досліджено залежність між тенденціями зміни чисельності населення регіональних центрів та їхнім рангом в ієрархії «опорного каркасу» регіонополісів. Позитивними сторонами їхнього дослідження є, по-перше, вірна адаптація концепту «регіонополізації» для реалій регіонального розвитку в Україні (адміністративний підхід при виділенні регіонів), по-друге, встановлено патерни розвитку процесів регіонополізації в регіонах за два співставні періоди (1970—1989 та 1989—2014 рр.), по-третє, вдало підібрані критерії для ідентифікації моно- чи поліцентричності регіональних систем.

Виходячи з аналізованого вище, головними **цільми** даної **статті** є:

- делімітація «опорного каркасу» регіонополісів України з врахуванням вертикальної та горизонтальної поліцентричності;

- дослідження просторово-часових відмін демографічної складової процесу регіонополізації у середньотривалі періоди кінця ХХ—початку ХХІ ст.: 1) період стагнації та адаптації (1989—2002); 2) період соціально-економічного зростання (2002—2008); 3) період посткризової реабілітації (2008—2014)³; 4) період військово-політичної кризи (2014—2021 / триває);

- встановлення взаємозалежності між характером зміни чисельності населення регіонополіса (упродовж згаданих періодів) та його місцем в ієрархії регіональних центрів України.

Регіонополізація — це диверсифікований процес підвищення ролі регіонального центру (регіонополіса) у регіональному розвитку, що може розглядатись як сучасний етап регіоналізації, тобто формування і саморозвиток регіонів [15, с. 210]. У результаті регіонополізації відбувається подальша інтеграція (підвищення зв'язності) великих регіональних центрів та оточуючої їх периферії (включає сільську місцевість та малі міста), яка перетворюється в зону життєзабезпечення регіонополісів, а, в свою чергу, регіонополіси відіграють роль каркасу територіальної структури і розселення населення регіону [12, с. 127—128]. Окрім цього, під впливом процесів регіонополізації проявляється не тільки природна регіоналізація території, але й відбувається розширення внутрішньорегіонального простору [15, с. 213].

Таким чином, процеси регіонополізації — об'єктивна світова тенденція на певній стадії розвитку урбанізації, яка має позитивні (інтеграція регіонального простору) і негативні (нарощування проблем соціально-економічного і екологічного розвитку, розширення населення регіонів за рівнем та умовами життя) сторони [12, с. 128]. Повертаючись до концептуальних рамок дослідження, можна виділити такі три типові процеси регіонополізації (з позиції демографічного аспекту). Перший — *прогресивна регіонополізація*, яка спостерігається, коли зростають чисельність населення регіонополіса і його частка в населенні регіону [14; 15, с. 211]. Другий — *регресивна регіонополізація*, яка прослідковується, коли чисельність населення регіонополіса скорочується, але його частка в населенні регіону зростає [14; 15, с. 210]. Регресивна регіонополізація відбувається через те, що населення регіонополіса зменшується значно повільніше ніж на оточуючих його периферійних територіях [15, с. 210—211]. Останній — *дерегіонополізація*, яка спостерігається, коли частка регіонального центру в населенні регіону скорочується (незалежно від динаміки зміни чисельності населення регіонополіса) [14].

---

³ Ці три періоди виділено з певною модифікацією [16].

Метою статті є оцінка перебігу процесів регіоналізації в регіонах України та визначення просторово-часових демографічних патернів цих процесів упродовж 1989—2021 років.

Новизною дослідження є більш детальне та комплексне вивчення демографічної складової процесів регіоналізації в регіонах України упродовж 1989—2021 років з ідентифікацією траєкторій розвитку регіоналісів.

Спираючись на аналіз останніх досліджень та поставлену мету статті було сформульовано такі дослідницькі запитання:

(1) Які пострадянські патерни регіоналізації прослідковуються в Україні?

(2) Чи залежить зростання регіоналіса від його розміру?

(3) Які траєкторії зміни чисельності населення у згасаючих регіоналісах («*shrinking regionopolises*»)?

Коротка характеристика дослідницького кейсу. У рамках дослідження до аналізу було взято 25 регіонів України: 23 області, Київську область разом з м. Київ (Столичний регіон) та АР Крим разом з м. Севастополь (Кримський регіон). Враховуючи неоднорідність розселення населення, ідентифіковано 19 моноцентричних та 6 поліцентричних регіонів. Поліцентричність регіону визначалась за правилом «ранг-розмір» [17]: чисельність регіоналіса другого порядку має становити не менше 50 % чисельності населення регіоналіса першого порядку. Враховуючи дане правило, було визначено такі поліцентричні регіони: Дніпропетровський, Донецький⁴, Закарпатський, Кримський, Луганський та Полтавський регіони (рис. 1) — за своїми морфологічними характеристиками є біцентричними. Окрім вертикальної поліцентричності на регіональному рівні, існує ще й горизонтальна поліцентричність на рівні регіоналісів (за критерієм фізичної близькості між містами, які разом формують єдине місто). Загалом на території України було ідентифіковано 31 регіоналіс (на сьогоднішній день тимчасово окупованими є 4 регіоналіса — див. рис. 1), з яких 28 регіоналісів є моноцентричними, а решта — поліцентричними: Великий Дніпро (Дніпр—Кам'янське), Великий Донецьк (Донецьк—Макіївка) та тримісто («*tri-city*») Северодонецьк—Лисичанськ—Рубіжне (аналогічно до Гданськ—Сопот—Гдиня, Польща).

Методологія дослідження: метод типізації, елементи описової статистики та інші. **База даних** щодо чисельності населення у розрізі міст та регіонів України у 1989—2021 роках була сформована на основі даних

⁴ Чисельність населення Маріуполя становить близько третини чисельності населення Великого Донецька (Донецьк—Макіївка), регіоналіса 1-го порядку, та майже половину населення м. Донецьк. Тому, як виняток, ідентифікуємо м. Маріуполь як регіоналіс 2-го порядку у Донецькому регіоні зважаючи на провідну соціально-економічну роль міста у житті Донеччини (особливо в умовах тривалої військово-політичної кризи).

Рис. 1. Регіонаполіси у регіонах України
Джерело: побудовано автором

Державної служби статистики України та відкритої бази даних «Pop-Stat»⁵, що сформована на офіційних джерелах даних⁶. Для розрахунку середньорічних темпів приросту / скорочення чисельності населення регіонаполісів у різні періоди розвитку України було застосовано таку формулу⁷:

$$r = \frac{100 \cdot \ln(P_2/P_1)}{(t_2 - t_1)}, \quad (1)$$

де: P_1 — чисельність наявного населення регіонаполіса на початок досліджуваного періоду, осіб; P_2 — чисельність наявного населення регіонаполіса на кінець досліджуваного періоду, осіб; t_1 — рік початку досліджуваного періоду; t_2 — рік кінця досліджуваного періоду; $t_2 - t_1$ — часовий інтервал досліджуваного періоду, в роках; r — середньорічний темп приросту наявного населення регіонаполіса, %.

⁵ Open database «Pop-Stat» by Tim Bespyatov, 2008—2021. URL: <http://pop-stat.mashke.org/> [дата звернення: 10.02.2022].

⁶ Links to official sources in «Pop-Stat» by Tim Bespyatov, 2008—2021. URL: <http://pop-stat.mashke.org/links.htm> [дата звернення: 10.02.2022].

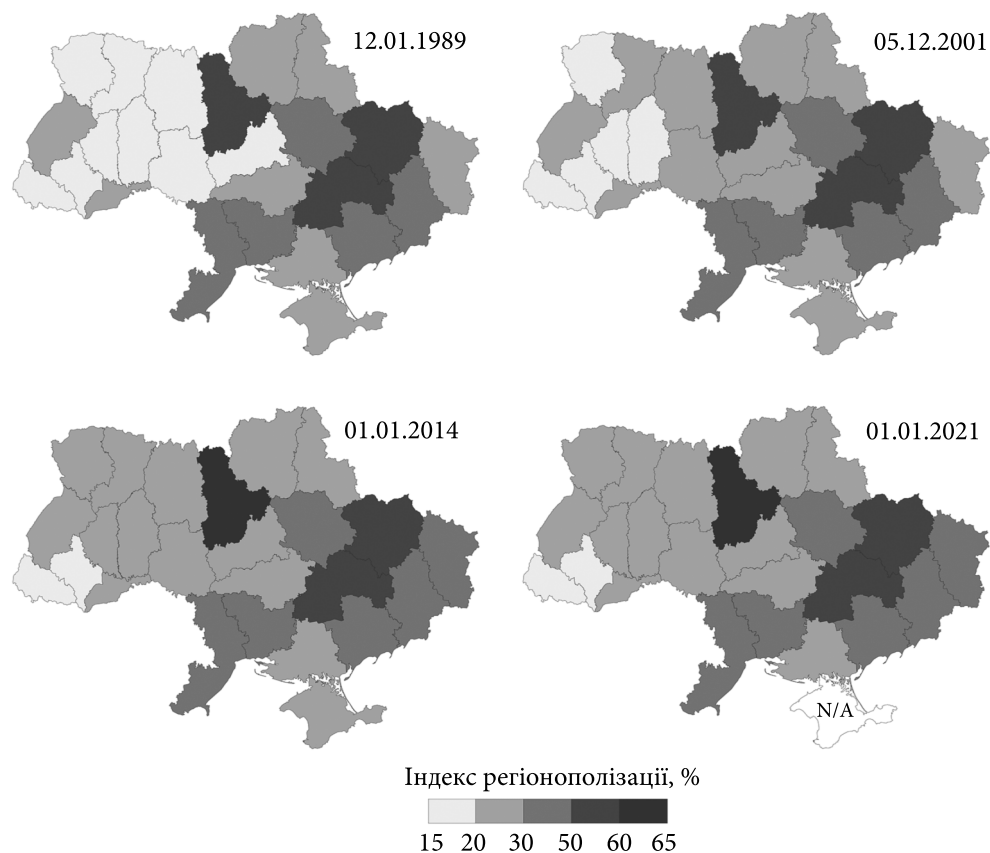
⁷ Population growth rate: methodology. Demographics: Population Change: Core indicator. United Nations. URL: http://www.un.org/esa/sustdev/natlinfo/indicators/methodology_sheets/demographics/population_growth_rate.pdf [дата звернення: 10.02.2022].

Завдяки розрахунку середньорічного темпу приросту / скорочення чисельності населення та інших показників (частка населення регіонополіса(-ів) у загальній чисельності населення регіону (індекс регіонополізації), %; приріст / скорочення частки населення регіонополіса(-ів) у загальній чисельності населення регіону за певний період, %) було прослідковано характер протікання розвитку регіонополізації в Україні у 1989—2021 рр. та ідентифіковано траєкторії зміни чисельності населення регіональних центрів.

Виклад основного матеріалу. Які пострадянські патерни регіонополізації прослідковуються в Україні? Аналіз просторової диференціації індексу регіонополізації у 1989—2021 рр. виявив ряд особливостей перебігу регіонополізації в Україні (рис. 2). З одного боку, упродовж пострадянського періоду відбулось послаблення нерівності в регіонополізаційному розвитку регіонів уздовж лінії «захід-схід» унаслідок зростання ролі регіонополісів у соціально-економічному розвитку західноукраїнських регіонів, а з іншого — посилення поляризації регіонополізованості в дихотомії «центр-периферія», де головний центр — Столичний регіон, а субдомінантними центрами є Дніпропетровський та Харківський регіони. На жаль, через відсутність офіційної статистики не вдалось розрахувати індекс регіонополізації за 2021 р. для Кримського регіону (АР Крим та м. Севастополь), що пов'язано з анексією Кримського півострова Російською Федерацією. Також підраховані значення згаданого індексу станом на початок 2021 р. для Донецького та Луганського регіонів слід трактувати з обачністю, оскільки частина територій цих регіонів є тимчасово непідконтрольною уряду України через війну на Донбасі.

Упродовж міжпереписного періоду (1989—2002) у 10 з 25 регіонів України тривав процес прогресивної регіонополізації: Столичний, Миколаївський, Сумський, Черкаський та Чернігівський регіони та 5 західноукраїнських регіонів (Волинський, Івано-Франківський, Рівненський, Тернопільський та Хмельницький).

Упродовж 2002—2021 рр. прогресивну регіонополізацію з-поміж зазначених регіонів вдалось зберегти лише Івано-Франківському та Хмельницькому завдяки зростанню соціально-економічної ролі м. Івано-Франківськ та м. Хмельницький в житті як відповідних регіонів, так і Західного макрорегіону, а також відносно сприятливій демографічній ситуації. Тим не менш, до списку регіонів зі стабільною прогресивною регіонополізацією можна було б додати й Столичний регіон, де у 1989—2014 рр. тривав процес прогресивної регіонополізації, але упродовж 2014—2021 рр. тут починає відбуватись дерегіонополізація. Така різка зміна вектора розвитку регіонополізації пояснюється насамперед інтенсифікацією процесів децентралізації населення з Києва до приміської зони (т.з. субурбанізація) [18, р. 73—74].

Рис. 2. Диференціація індексу регіоналізації, Україна, 1989—2021 рр.
Джерело: розраховано та побудовано автором.

У 1989—2021 рр. відмічається часткове згортання процесів прогресивної регіоналізації: з 10 регіонів у 1989—2002 до 5 регіонів (Волинський, Івано-Франківський, Тернопільський, Хмельницький та Чернівецький) у 2014—2021. Водночас нових масштабів поширення набуває процес регресивної регіоналізації як результат суспільно-політичних пертурбацій в житті країни. Зокрема, за міжпереписний період процеси регресивної регіоналізації спостерігались у 6 регіонах: у промислових регіонах (Донецький, Луганський, Харківський) внаслідок деіндустріалізації та глибокої економічної кризи 1990-х рр. та у аграрних регіонах (Вінницький, Житомирський, Кіровоградський) як результат економічної кризи на селі через ліквідацію колгоспно-радгоспної системи та перехід до ринкових відносин. Окрім цього, у 1989—2002 рр. була нестабільна демографічна ситуація, що вплинула як на чисельність населення регіоналісів, так і на чисельність населення регіонів. Згідно з даними Державної служби статистики України,

упродовж 1989—2002 рр. переважно реєструвались від'ємні значення природного приросту населення (з 1991 р.) та сальдо зовнішньої міграції (з 1994 р.). Зокрема, середньорічне природне скорочення населення складало у 1991—2002 рр. більше 250 тис. осіб/рік, а відтік населення закордон у 1994—2002 рр. становив понад 100 тис. осіб/рік. Надалі (2002—2021) процес регресивної регіоналізації серед зазначених вище регіонів стабільно протікав лише у Житомирському, Кіровоградському та Харківському регіонах. Наприкінці досліджуваного періоду (2014—2021) процес регресивної регіоналізації спостерігався вже у 13 регіонах: Вінницькому, Запорізькому, Львівському, Миколаївському, Одеському, Полтавському, Сумському, Херсонському, Черкаському, Чернігівському та Житомирському, Кіровоградському й Харківському.

На додачу до цього, у 1989—2014 рр. відбувається часткове загальмування процесу дерегіоналізації: з 6 регіонів у 1989—2002 (Закарпатський, Запорізький, Львівський, Одеський, Херсонський та Чернівецький) до 3 регіонів у 2008—2014 (Дніпропетровський, Рівненський та Херсонський). У 2014—2021 рр., відносно періоду 2008—2014 рр., кількісний склад регіонів з дерегіоналізацією не змінився, проте зазнав змін регіональний склад (Київський, Луганський та Рівненський). Необхідно зазначити, що Херсонський регіон — єдиний регіон України, де у 1989—2014 рр. спостерігався процес дерегіоналізації, але вже у 2014—2021 рр. м. Херсон наростило свій соціально-економічний та регіоналізаційний потенціал і там почався процес регресивної регіоналізації.

На окрему увагу заслуговують регіони, які у ці періоди мали змішану, або різноспрямовану регіоналізацію. Даний тип регіоналізації притаманний поліцентричним регіонам, оскільки зростання / спадання ролі регіоналізацій у житті регіону може бути гетерохронним (наприклад, в одному регіоналізації певного регіону спостерігається скорочення населення, а у іншому регіоналізації цього ж регіону — зростання), гетерогенним (на зростання / спадання ролі регіоналізацій у межах одного регіону можуть впливати різні чинники) та гетеровекторним (одночасне протікання процесів прогресивної і регресивної регіоналізації / дерегіоналізації тощо). Упродовж періоду незалежності різноспрямована регіоналізація була малопоширеною серед регіонів України. З одного боку, через невелику кількість поліцентричних регіонів у державі, а з іншого — через, як правило, синхронність зростання / спадання ролі регіоналізацій у житті регіону. У 1989—2002 рр. різноспрямована регіоналізація була характерною для Дніпропетровського (регресивна регіоналізація + дерегіоналізація), Кримського (прогресивна регіоналізація + дерегіоналізація) та Полтавського регіонів (прогресивна та регресивна регіоналізація), у 2002—2008 рр. — для Дніпропетровського та Закарпатського регіонів (в обох — одночасна регресивна та прогресивна регіоналізація), у 2008—

2014 рр. — лише для Закарпатського регіону (прогресивна регіонаполізація + дерегіонаполізація). Упродовж 2014—2021 рр. в Україні наявні лише три регіони з різноспрямованою регіонаполізацією — Дніпропетровський та Донецький (обидва — регресивна регіонаполізація + дерегіонаполізація) та Закарпатський (регресивна та прогресивна регіонаполізація).

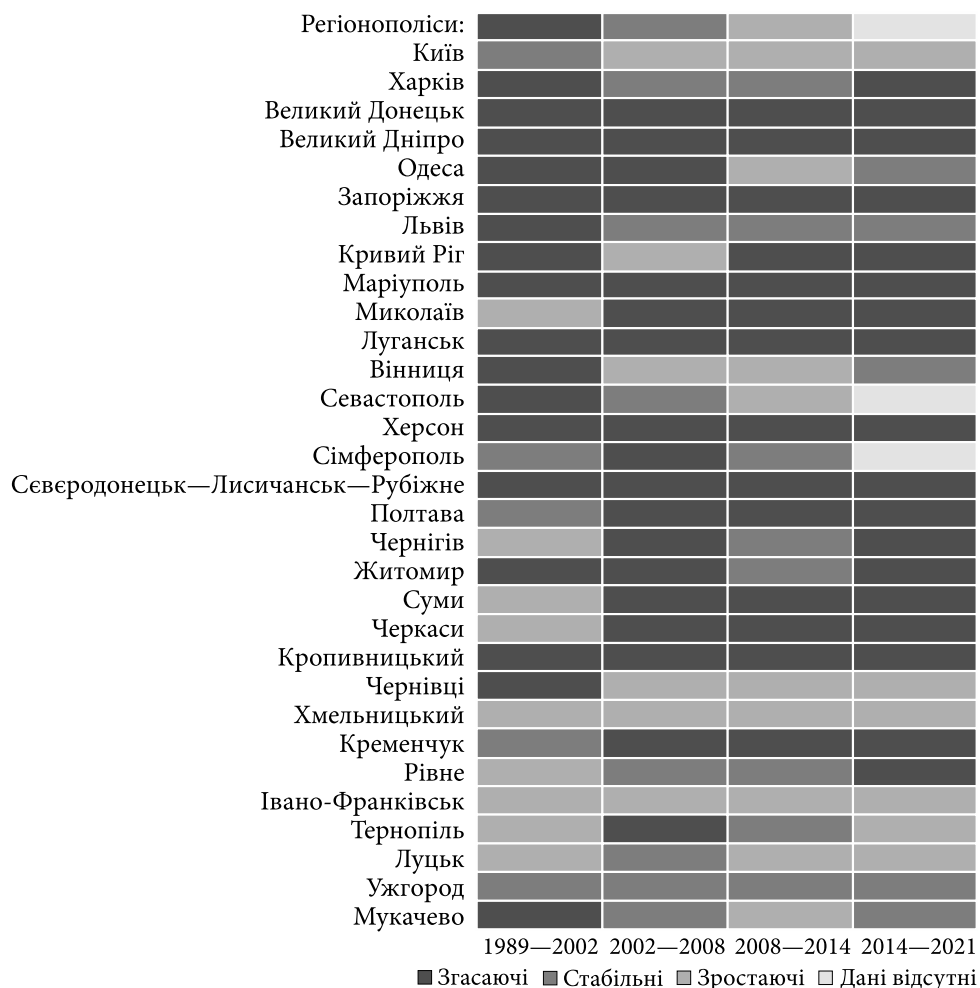
Варто зауважити, що ідентифікувати превалюючий тип регіонаполізації упродовж 2014—2021 рр. у Кримському регіоні не вдалося з огляду на відсутність статистичних даних.

Чи залежить зростання регіонаполіса від його розміру? Серед регіонаполісів України найчисельнішу групу становлять згасаючі регіонаполіси (62,1 %), що характеризуються стрімкими темпами скорочення населення — понад 0,15 % щорічно за період 1989—2021 рр. (табл. 1). Більше того, аналогічне превалювання згасаючих регіонаполісів у регіонаполісному каркасі України спостерігалось ще у період до військово-політичної кризи (1989—2014).

Таблиця 1. Диференціація зміни чисельності населення у регіонаполісах різного розміру упродовж 1989—2014 рр. та 1989—2021 рр.

Розмір регіонаполісів (за переписом 1989 р.)	Всі регіонаполіси		Зміни чисельності наявного населення регіонаполісів					
			Згасаючі (< -0,15 % щорічно)		Стабільні (від -0,15 % до +0,15 % щорічно)		Зростаючі (> +0,15 % щорічно)	
	n	%	n	%	n	%	n	%
1989—2014 роки								
Великі (500+ тис. осіб)	10	32	8	80,0	1	10,0	1	10,0
Середні (250—500 тис. осіб)	13	42	7	53,8	6	46,2	0	—
Малі (до 250 тис. осіб)	8	26	1	12,5	2	25,0	5	62,5
Разом (n)	31	100	16		9		6	
Разом (%)	100		51,6		29,0		19,4	
1989—2021 роки								
Великі (500+ тис. осіб)	10	34	9	90,0	0	—	1	10,0
Середні (250—500 тис. осіб)	11	38	8	72,7	3	27,3	0	—
Малі (до 250 тис. осіб)	8	28	1	12,5	2	25,0	5	62,5
Разом (n)	29	100	18		5		6	
Разом (%)	100		62,1		17,2		20,7	

Джерело: розраховано та побудовано автором (* згасаючі (< -0,15 % щорічно); стабільні (від -0,15 % до +0,15 % щорічно); зростаючі (> +0,15 % щорічно) [2]. За 1989—2021 рр. дані наведені без урахування АР Крим та м. Севастополь через відсутність даних за 2014—2021 рр.).

Рис. 3. Зміни чисельності населення регіоналізацій України з 12.01.1989 р. по 01.01.2021 р. Джерело: розраховано та побудовано автором (*згасаючі (< -0,15 % щорічно); стабільні (від -0,15 % до +0,15 % щорічно); зростаючі (> +0,15 % щорічно) [2]).

Процес згасання найбільш притаманний великим регіоналізаціям, найменш — малим, що справедливо і для докризових років (див. табл. 1, рис. 3). Стабільні регіоналізації є малочисельною групою регіоналізацій — усього 5 з 29 регіоналізацій, з них більшість становлять середні міста (Вінниця, Чернівці, Чернігів), решта — малі регіоналізації Закарпатського регіону.

Регіоналізації з позитивною динамікою чисельності населення (понад 0,15 % щорічно) утворюють групу зростаючих регіональних центрів, як і у докризовий час — Київ та п'ять малих регіоналізацій Західного макрорегіону (Івано-Франківськ, Луцьк, Рівне, Тернопіль, Хмельницький). Зрос-

тання цих регіонополісів пояснюється порівняно сприятливою демографічною ситуацією у 1989—2021 роках. У випадку Києва швидке зростання у 2002—2021 рр. (див. рис. 3) зумовлене його столичним статусом та інтенсивними процесами стягування населення до цього регіонополіса з-поза і в межах Столичного регіону. Наприклад, упродовж 2002—2016 рр. спостерігались стрімкі доцентрові потоки населення до Києва з різних районів Київської агломерації [18, р. 74]. Окрему групу українських регіонополісів утворюють Великий Донецьк, Луганськ, Севастополь та Сімферополь, що на сьогодні знаходяться на тимчасово непідконтрольних уряду України територіях. Однак якщо для перших двох регіональних центрів здійснюється щорічна оцінка чисельності населення (Державною службою статистики України) і вони ідентифікуються, відповідно до

Таблиця 2. Траєкторії згасаючих регіонополісів України

Типи за тривалістю	Підтипи за часовими зрізами
<p>Постійно згасаючі («Continuously shrinking») регіонополіси Зменшення населення на понад 0,15 % щорічно упродовж усіх досліджуваних років</p>	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Безперервне згасання («Continuous shrinkage»)</i> Скорочення населення у 1989—2021 рр.
<p>Епізодично згасаючі («Episodically shrinking») регіонополіси Зменшення населення на понад 0,15 % щорічно упродовж усіх досліджуваних років, але як мінімум в одному з періодів спостерігається стабільна або навіть зростаюча чисельність населення</p>	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Періодичне згасання («Periodic shrinkage»)</i> Скорочення населення у 2002—2021 або 2008—2021 рр. • <i>Перерване згасання («Discontinued shrinkage»)</i> Скорочення населення у 1989—2014, 1989—2008 та 2002—2014 рр. • <i>Квазібезперервне згасання («Quasi-continuous shrinkage»)</i> Скорочення населення у 1989—2021 рр. (без скорочення у 2002—2008 або 2008—2014 рр.)
<p>Тимчасово згасаючі («Temporarily shrinking») регіонополіси Регіонополіси, які не зазнали скорочення населення на понад 0,15 % щорічно упродовж усіх досліджуваних років, але як мінімум в одному з періодів спостерігається зменшення чисельності населення на 0,15 %</p>	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Тимчасове згасання у 1990-х — сер. 2000-х рр. («Temporary shrinkage in the 1990s — mid-2000s»)</i> Скорочення населення у 1989—2002 або 2002—2008 рр. • <i>Тимчасове згасання у сер. 2000-х — сер. 2010-х рр. («Temporary shrinkage in the mid-2000s — mid-2010s»)</i> Скорочення населення у 2008—2014 рр. (чи разом з 1989—2002 рр.) • <i>Нещодавнє згасання («Recent shrinkage»)</i> Скорочення населення у 2014—2021 рр. (або разом з 1989—2002 чи 2002—2008 рр.)

Джерело: модифіковано, побудовано та доповнено автором за [2].

описаної вище методології, як згасаючі регіонополіси, то у випадку Севастополя та Сімферополя офіційні дані відсутні (див. рис. 3).

Які траєкторії зміни чисельності населення у згасаючих регіонополісах? Повертаючись до згасаючих регіонополісів, варто зауважити, що траєкторії зміни чисельності населення в них за період 1989—2021 рр. різняться між собою (див. рис. 3; табл. 2).

Постійно згасаючі («Continuously shrinking») регіонополіси становлять 44,4 % від усіх згасаючих регіонополісів (8 з 18). Переважно це регіонополіси старопромислових районів країни (Великий Донецьк, Великий Дніпро, Запоріжжя, Маріуполь, Луганськ та поліцентричний регіонополіс Северодонецьк — Лисичанськ — Рубіжне), а інші — обласні центри аграрних регіонів (Кропивницький та Херсон).

Епізодично згасаючі («Episodically shrinking») регіонополіси складають майже половину згасаючих регіонополісів — 8 регіонополісів, що в основному локалізуються в аграрно-індустріальних та індустріально-аграрних регіонах. Домінуючим підтипом серед них є періодично згасаючі регіонополіси (Кременчук, Миколаїв, Полтава, Суми та Черкаси), яким притаманно скорочення чисельності населення не упродовж 1989—2021 рр., а лише у 2002—2021 рр. Решта епізодично згасаючих регіонополісів — регіонополіс перерваного згасання (Одеса) та регіонополіси квазібезпервного згасання (Кривий Ріг та Житомир).

Тимчасово згасаючі («Temporarily shrinking») регіонополіси в Україні представлені лише двома підтипами, по одному регіонополісу в кожному підтипі — Львів та Харків. У 1989—2021 рр. Львів зазнав тимчасового згасання. Водночас населення Харкова скорочувалась у 1989—2002 рр., у 2002—2014 рр. залишалось стабільним, проте у 2014—2021 рр. знову почало стрімко скорочуватись. Це ідентифікує Харків як регіонополіс нещодавнього згасання. Регіонополісів з тимчасовим згасанням у середині 2000-х — 2010-х рр. не було зафіксовано.

Висновки. Отримані результати вказують на те, що регіонополіси є флагманами регіоналізації та ядрами соціально-економічного потенціалу регіонів. За останні три десятиріччя в Україні спостерігається стрімке згортання процесу прогресивної та масштабне розгортання регресивної регіонополізації, що цілком передбачувано з огляду на затяжну демографічну кризу та численні періоди соціально-економічних негараздів (перехід від командно-адміністративної до ринкової економіки, глибока економічна криза середини 1990-х рр., Світова економічна криза (2008—2010 рр.)), до яких ще доєдналась військово-політична криза (від 2014 р.). Внаслідок останньої у двох регіонах України процеси регіонополізації можливо ідентифікувати тільки номінально (Донецький та Луганський), а демографічні дані по Кримському регіону відсутні взагалі, що унеможлиблює дослідження регіонополізації на цій території. Тому перспективним напрямом

дослідження може стати вивчення реального перебігу процесів регіонополізації в цих трьох регіонах.

У результаті накладання суспільно-політичних негараздів відбулось масштабне зменшення чисельності населення регіональних центрів, що призвело до їхнього згасання. Упродовж 1989—2021 рр. більшість регіонополісів були згасаючими, особливо це притаманно для великих та середніх регіональних центрів. Виявлено, що чим більший регіонополіс, тим більша вірогідність, що він опиниться у групі згасаючих регіонополісів. Така закономірність вочевидь пов'язана з уже вичерпаним демографічним потенціалом високоурбанізованих регіонів та процесом деіндустріалізації. Домінуючими траєкторіями згасання серед регіонополісів є постійне та епізодичне згасання внаслідок системних проблем та дисбалансів у регіональному розвитку країни.

Отже, результати дослідження ставлять перед новою схемою планування території України ряд завдань. По-перше, розробити стратегії переходу від моноцентричного до поліцентричного регіонального розвитку для високоурбанізованих регіонів з індексом регіонополізації понад 40 % (Запорізький, Миколаївський, Одеський, Столичний та Харківський регіони), оскільки надмірна концентрація трудових ресурсів та капіталу в одному регіональному центрі підвищує соціально-економічну нерівність та диспропорційність у регіональній системі «центр-периферія». По-друге, стимулювати розвиток прото-регіонополісів у Хмельницькому (м. Кам'янець-Подільський), Черкаському (м. Умань) та Чернігівському (м. Ніжин) регіонах задля переходу їх у статус субдомінантних регіональних центрів, що так само сприятиме поліцентричному розвитку даних регіонів. Насамкінець, у аграрних та аграрно-індустріальних регіонах необхідно акумулювати зусилля для розбудови та розвитку регіональних центрів, адже сильне регіональне ядро — це запорука високого рівня соціально-економічного регіонального розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гаврилюк О. К. Диференціальна та недиференціальна урбанізація в Україні у радянську та пост-радянську еру. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. Серія «Геологія. Географія. Екологія». 2021. Вип. 55. С. 141—158. <https://doi.org/10.26565/2410-7360-2021-55-11>
2. Wolff M., Wiechmann T. Urban growth and decline: Europe's shrinking cities in a comparative perspective 1990—2010. *European Urban and Regional Studies*. 2018. № 25 (2). P. 122—139. <https://doi.org/10.1177/0969776417694680>
3. Haase A., Bernt M., Großmann K. et al. Varieties of shrinkage in European cities. *European Urban and Regional Studies*. 2016. № 23 (1). P. 86—102. <https://doi.org/10.1177/0969776413481985>
4. Mykhnenko V., Turok I. East European Cities — Patterns of Growth and Decline, 1960—2005. *International Planning Studies*. 2008. № 13 (4). P. 311—342. <https://doi.org/10.1080/13563470802518958>

5. Turok I., Mykhnenko V. The trajectories of European cities, 1960—2005. *Cities*. 2007. № 24 (3). P. 165—182. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2007.01.007>
6. Hirt S., Beauregard R. Must shrinking cities be distressed cities? A historical and conceptual critique. *International Planning Studies*. 2021. № 26 (1). P. 1—13. <https://doi.org/10.1080/13563475.2019.1661226>
7. Friedmann J. *Regional Development Policy: A Case Study of Venezuela*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1966.
8. Wallerstein I. *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press, 1974.
9. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь. Москва: Мысль, 1983.
10. Ридевский Г. В. Центр-периферийные процессы в расселении населения современной Беларуси. *Региональные исследования*. 2013. № 2 (40). С. 94—99. URL: https://ekonomika.by/downloads/Ridevski_2013-4.pdf (дата звернення: 08.12.2021).
11. Ридевский Г. В. Регионополитика территориальной структуры хозяйства и расселения Республики Беларусь / Северо-западная Россия: проблемы экологии и социально-экономического развития. Псков: Издательство «Центр “Возрождения”» при содействии Издательства ОЦНТ, 2004. С. 304—306.
12. Ридевский Г. В. Процессы регионополитики, структурная неоднородность и социальное расслоение российско-белорусского пограничья. *Региональные исследования*. 2011. № 4 (34). С. 127—133. URL: http://ekonomika.by/downloads/Ridevski_2011-2.pdf (дата звернення: 08.12.2021).
13. Шульц С. Л. Формування і розвиток економічного простору регіонів України: дис. д-ра екон. наук: 08.00.05. Львів, 2012. 439 с. URL: <https://mydisser.com/ru/catalog/view/11219.html> (дата звернення: 08.12.2021).
14. Мезенцев К. В., Гаврилюк О. К. Поляризація розселення населення України кризь призму концепції регионополізації. *Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошуки шляхів вирішення*. Херсон, 2015. С. 248—254. URL: <http://eKhSUIR.kspu.edu/handle/123456789/5703> (дата звернення: 08.12.2021).
15. Ридевский Г. В. Территориальная структура расселения, хозяйства и природопользования современной Беларуси. *География та туризм*. 2012. № 18. С. 207—215. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gt_2012_18_38 (дата звернення: 08.12.2021).
16. Mezentsev K., Pidgrushnyi G. Ukraine: stable outflow and changing nature. / *Discovering migration between Visegrad countries and Eastern partners*. Budapest: HAS RCAES Geographical Institute, 2014. P. 91—211. URL: <http://www.eastmig.mtafi.hu/results.html> (дата звернення: 08.12.2021).
17. Hall P. Polycentricity. / *International Encyclopedia of Human Geography*. Elsevier, 2009. P. 260—264. <https://doi.org/10.1016/B978-008044910-4.00857-9>
18. Havryliuk O., Gnatiuk O., Mezentsev K. Suburbanization, but centralization? Migration patterns in the post-Soviet functional urban region — evidence from Kyiv. *Folia Geographica*. 2021. № 63 (1). P. 64—84. URL: <http://www.foliageographica.sk/unipo/journals/2021-63-1/587> (дата звернення: 08.12.2021).

REFERENCES

1. Havryliuk, O. (2021). Differential and Non-Differential Urbanization in Ukraine during the Soviet and Post-Soviet Era. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University, Series «Geology. Geography. Ecology»*, 55, 141-158. <https://doi.org/10.26565/2410-7360-2021-55-11> [in Ukrainian].

2. Wolff, M., & Wiechmann, T. (2018). Urban growth and decline: Europe's shrinking cities in a comparative perspective 1990-2010. *European Urban and Regional Studies*, 25 (2), 122-139. <https://doi.org/10.1177/0969776417694680>
3. Haase, A., Bernt, M., Großmann, K., Mykhnenko, V., & Rink, D. (2016). Varieties of shrinkage in European cities. *European Urban and Regional Studies*, 23 (1), 86-102. <https://doi.org/10.1177/0969776413481985>
4. Mykhnenko, V. & Turok, I. (2008). East European Cities - Patterns of Growth and Decline, 1960-2005. *International Planning Studies*, 13 (4), 311-342. <https://doi.org/10.1080/13563470802518958>
5. Turok, I. & Mykhnenko, V. (2007). The trajectories of European cities, 1960-2005. *Cities*, 24(3), 165-182. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2007.01.007>
6. Hirt, S. & Beauregard, R. (2021). Must shrinking cities be distressed cities? A historical and conceptual critique. *International Planning Studies*, 26 (1), 1-13. <https://doi.org/10.1080/13563475.2019.1661226>
7. Friedmann, J. (1966). *Regional Development Policy: A Case Study of Venezuela*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
8. Wallerstein, I. (1974). *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press.
9. Alayev, E. B. (1983). *Social-economic geography. Conceptual-terminologic dictionary*. Moscow: Mysl [in Russian].
10. Ridevskiy, G. V. (2013). Center-peripheral processes in settlement of the population of modern Belarus. *Regional Studies*, 2 (40), 94-99. https://ekonomika.by/downloads/Ridevski_2013-4.pdf [in Russian].
11. Ridevskiy, G. V. (2004). Regionopolization of the territorial structure of the economy and settlement of the Republic of Belarus. In: *Northwestern Russia: problems of ecology and socio-economic development*, 304-306. Pskov: Revival Center Publishing House with the assistance of OCNT Publishing House [in Russian].
12. Ridevskiy, G. V. (2011). The processes of regionopolization, structural heterogeneity and social division of the Russian-Belarus border regions. *Regional Studies*, 4 (34), 127-133. http://ekonomika.by/downloads/Ridevski_2011-2.pdf [in Russian].
13. Shults, S. L. (2012). *Formation and development of the economic space of Ukrainian regions. (Extended abstract of doctor's thesis)*. Dolishniy Institute of Regional Research of NAS of Ukraine. Lviv. <https://mydisser.com/ru/catalog/view/11219.html> [in Ukrainian].
14. Mezentsev, K. V., & Havryliuk, O. K. (2015). Polarization of the settlement of Ukrainian population through the prism of the concept of regionopolization. *Regional problems of Ukraine: geographical analysis and search for solutions*. Kherson. <http://eKhSUIR.kspu.edu/handle/123456789/5703> [in Ukrainian].
15. Ridevskiy, G. V. (2012). Territorial structures of settlement, economy and management of natural resources of modern Belarus. *Geography and Turism*, 18, 207-215. http://nbuv.gov.ua/UJRN/gt_2012_18_38 [in Russian].
16. Mezentsev, K., & Pidgrushnyi, G. (2014). Ukraine: stable outflow and changing nature. *Discovering migration between Visegrad countries and Eastern partners*, 191-211. Budapest: HAS RCAES Geographical Institute. <http://www.eastmig.mtafi.hu/results.html>
17. Hall, P. (2009). Polycentricity. *International Encyclopedia of Human Geography*, 260-264. Elsevier. <https://doi.org/10.1016/B978-008044910-4.00857-9>
18. Havryliuk, O., Gnatiuk, O., & Mezentsev, K. (2021). Suburbanization, but centralization? Migration patterns in the post-Soviet functional urban region - evidence from Kyiv. *Folia Geographica*, 63 (1), 64-84. <http://www.foliageographica.sk/unipo/journals/2021-63-1/587>

Стаття надійшла до редакції журналу 03.10.2021

O. K. Havryliuk, PhD student,
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
01601, Ukraine, Kyiv, Volodymyrska Street, 64/13
(2) Chief Economist,
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Tarasa Shevchenko, 60
E-mail: oleksii.havryliuk.ukr@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7567-0282
Scopus ID: 57225110721
Researcher ID: AAT-1050-2021

DEMOGRAPHIC DIMENSION OF POST-SOVIET
REGIONALIZATION IN UKRAINE THROUGH
THE LENS OF THE REGIONOPOLIZATION CONCEPT

The article presents the results of testing the “regionopolization” concept in the context of Ukrainian regions’ demographic development. The concept of regionopolization has a good applied potential for the needs of regional policy, especially in the framework of the development of the General Plan of the territory of Ukraine. The aim of the paper is to identify the spatiotemporal features of the regionopolization processes in Ukrainian regions and to determine the demographic patterns of these processes during 1989-2021. The novelty of the article lies in the deep study of the demographic aspect of the regionopolization processes in different periods of Ukrainian regions’ development with a focus on the study of development trajectories of regionopolises. The empirical database of this study consists of official data from the 1989 and 2001 censuses, as well as estimates from the State Statistics Service of Ukraine. To achieve the aim of the paper, a number of methods are used: elements of descriptive statistics, the method of classification, the method of cartographic modelling etc. Empirical results have shown that the demographic patterns of regionopolization processes in Ukraine reflect the current socio-economic asymmetry of the country’s regional development. It is substantiated that both the vertical (mono- or polycentric regions) and the horizontal (mono- or polycentric regionopolises) spatial dimension are important in the delimitation of the system of regionopolises. It is established that during 1989-2021 more than half of Ukrainian regionopolises were shrinking, moreover, the majority were large and medium-sized regional centres. It is found that a regressive regionopolization, which is the dominant type of regionopolization in Ukraine, is a result of the overlapping numerous exogenous and endogenous socio-economic problems in the regions with the exhaustion of the demographic potential of the regions’ peripheral territories. In addition to regressive regionopolization, monocentric regions are another problem, as an excessive concentration of labour and capital in its regional centres (in which at least 40% of the region’s population is concentrated) leads to increased intra-regional disparities and polarization. Therefore, to counteract the shrinking regional centres and stimulate the development of regions’ periphery, it is necessary, firstly, to develop strategies and programs for polycentric development of monocentric regions, secondly, to support the development of small and medium-sized cities, and, finally, to promote interregional socio-economic cooperation.

Keywords: regionalization, regionopolization, regionopolis, shrinking cities, polycentric development, Ukraine.

Cite: Yusifov, F. F., Akhundova, N. E. (2022). Analysis of Demographic Characteristics Based on E-Demography Data. *Demografiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 1 (47), 38-54. <https://doi.org/10.15407/dse2022.01.038>

<https://doi.org/10.15407/dse2022.01.038>

УДК 004.9:314/316

JEL CLASSIFICATION: C81:J11

F. F. YUSIFOV, PhD (Information Technology), Head of department
Institute of Information Technology of ANAS
AZ1141, Azerbaijan, Baku, B. Vahabzade str., 9A
E-mail: farhadyusifov@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9114-9972
Scopus ID: 21935461000

N. E. AKHUNDOVA, master (Computer science), Engineer
Institute of Information Technology of ANAS
AZ1141, Azerbaijan, Baku, B. Vahabzade str., 9A
E-mail: nermine.axundova26@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9883-0349

ANALYSIS OF DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS BASED ON E-DEMOGRAPHY DATA

The introduction of digital technologies, the Internet and social media into human life provides new information and data sources for the study of demographic behavior. The article studies the analysis of demographic characteristics based on e-demographic data. The creation of an e-demographic system is one of the urgent issues for demographic research, the management of demographic processes and for the study of demographic behavior. The article is devoted to the analysis of demographic indicators. The article examines the existing international experience in the field of e-demography, analyzes the current state of research in the field of creating a single population register. In order to build an e-demographic system, it is proposed to integrate public registers in various fields into a single platform through a personal identification number. Demographic analyzes can be conducted information on social networks, mobile phones, banking systems, insurance companies, via traces in various search browsers. The article analyzes demographic characteristics based on e-demographic data. The experiment examined the analysis of demographic characteristics of graduates who studied abroad. Demographic analysis was conducted according to the age, sex, marital status, education level, specialty, country of study and other indicators of the graduates. K-Means model was used to divide the graduates into different clusters. According to the experience, it is possible to divide graduates who studied abroad into clusters according to their age. Thus, graduates of each cluster can be surveyed according to other demographic indicators. E-demography creates new opportunities for social

research and population data monitoring. The establishment of an e-demographic system will allow for population statistics, online census monitoring, in-depth analysis of demographic processes and the study of demographic behavior. Citizens of each cluster will be able to conduct different analyzes according to income, field of work, education and other indicators. The research proposes to build an e-demographic system on the basis of a single state register. In future research, the data in the various registers will be analyzed in depth.

Keywords: e-government, e-demography, population register, migration, demographic characteristics, demographic research.

Introduction. The demographic indicators of the population were registered through censuses from ancient times. However, because these figures were in manuscript form, demographic research required time and resources.

Work on the creation of population registers in various countries began in the 1970s [1, 3, 4]. However, despite the creation of separate information systems, it was not possible to create a single population register for the country for various reasons, including the lack of funding, ICT in many countries, and other reasons. But at present, the creation of a population register in developed countries is realized not only by government agencies, but also by giant banking systems and insurance companies, and the work is carried out under the guise of determining the social status of citizens, their purchasing power. It is possible to obtain information on the number of population, socio-demographic structure, the cause, duration and other information of migration in a certain period via the information in the register. Integration into a single platform creates new opportunities for conducting various demographic analyzes based on the data in the register, and forecasting certain indicators of the population.

E-demography is an effective tool for conducting social research and monitoring of population data and is one of the key components of e-government [1, 3]. Analysis of data collected in state registers plays an important role in the study of demographic data. Researchers [1, 5, 6] note that “e-demography, using all personal data (even insignificant at first glance), can measure and predict demographic changes by assessing the consequences of the digital revolution, as well as determine the demographic behavior of citizens”.

One of the main factors that make the statistical use of data collected in state registers possible is the existence of a single identification system or a single identification number for different sources and resources. It is very difficult to coordinate and integrate different registers in the absence of a unified identification system. The e-demography system creates new opportunities for intellectual analysis of data collected in state registers. In this regard, in order to create an e-demographic system, electronic registers in education, health, insurance and other areas should be created and integrated into a single platform. Current technologies allow you to connect all available state registers in a short time using only the PIN. The main sources of demographic research are search queries on web browsers, social media data, data collected in state registers, e-service data,

citizen satisfaction indicators, feedback on government-citizen relations, and so on. The analysis of the big data collected in these sources will allow to complete the existing researches and to form new ideas and knowledge related to demographic behavior.

The article examines the existing experience in the field of e-demographic construction, reviews relevant work and examines existing approaches in the field of demographic data analysis. E-demography is based on the analysis of demographic characteristics.

Relevance of research. E-demography is an effective tool for conducting social research and monitoring of population data and is one of the key components of e-government [1, 3]. Analysis of data collected in state registers plays an important role in the study of demographic data.

The purpose of the article. The main sources of demographic research are search queries on web browsers, social media data, data collected in state registers, e-service data, citizen satisfaction indicators, feedback on government-citizen relations, and so on. The analysis of the big data collected in these sources will allow to complete the existing researches and to form new ideas and knowledge related to demographic behavior.

Scientific novelty. The article examines the existing experience in the field of e-demographic construction, reviews relevant work and examines existing approaches in the field of demographic data analysis. The article provides the analysis of demographic indicators based on e-demographic data.

Research methods. Demographic analysis is performed using the K-means clustering method. Researches in the field of e-demography in the international practice were analyzed, a literature review was conducted. The research was based on the data of graduates who studied abroad. The demographic characteristics of graduates is analyzed by who studied abroad on the platform Jupyter Notebook 6.1.4. The data in the registers for each individual were integrated through the PIN and the experiment was conducted on the basis of the obtained dataset, and the results obtained for the indicators were visualized graphically.

Related demographic studies. Demography is a discipline of science that studies the number, distribution and composition of the population, their changes, the causes and consequences of these changes, the relationship of socio-economic factors and population change [1, 2].

The creation of a population register in developed countries is realized not only by government agencies, but also by giant banking systems and insurance companies, and the work is carried out under the guise of determining the social status of citizens, their purchasing power. The creation of a single population register for demographic research and effective analysis of population data is very important. Experience shows that before the digital age, demographic surveys collected and processed statistically relevant data. There are various approaches in the literature to the use of digital data in the study of demographic processes.

For example, while the use of Internet data to study fertility in the country is still in its infancy, it is believed that promising results will be achieved. Research in this area seeks to study and monitor demographic behavior by analyzing search engine queries [5, 7]. The rapid development of ICT has completely changed people's lives and explores the limitations and risks posed by data protection, especially for migrants [8].

Currently the development of digital technologies, the expansion of the Internet, the popularity of social networks, the advent of Internet devices, tracking devices, smart watches and tablets have radically changed people's lifestyles, created new sources of personal information, new opportunities to address social and economic issues. Using the Internet as a source of information to better understand and predict demographic processes is one of the most important tasks facing the state. Online labor markets such as Facebook, Twitter, Amazon, Craigslist attract participants by conducting surveys. Social networks allow you to target individuals based on different demographics, interests, and behaviors [9, 10, 11].

The study [12] shows the advantages and disadvantages of using digital traces for demographic research. Digital traces published online are becoming increasingly important sources of information for sociologists and those interested in demographic research. The study discusses the benefits and challenges of using digital trace for social and demographic research, as well as analyzes existing demographic surveys that use digital trace creatively to study birth, death, and migration processes.

The study [13] examines Facebook ads as a demographic tool for measuring urban-rural disparities. The study shows the potential of digital census, offered by the Facebook Advertising platform, which has more than two billion users, to measure rural-urban inequality. The results of the study highlight the need to improve existing tools and methodologies for the inclusion of less representative groups in digital demographic surveys.

In a study in [14], it was possible to obtain information about people who participated online and offline during an anonymous online interview. This approach is based on the kinship and friendship of people on social networks.

According to another study conducted on Facebook, recruitment was carried out through advertisements in various parts of the website. This ad links to an external site and contains various images. It is possible to study the age, sex, interests, behavior of users viewing these pictures [15].

According to the experience of Twitter users, the CrowdFlower application is reliable for determining the age of users according to their photos, and for determining the gender of users through the Face ++ application. The proposed calibration method allows you to determine the population of Twitter users by age, gender, location [16].

In Sweden, it is possible to assess the coverage of individuals using data from a single population register. The level of coverage of migrants has been

assessed, and if the individual's coverage is appropriate, it is possible to estimate the birth and death rates by age [17].

According to a study [18], Facebook is the most widely used social network globally. Data from the Facebook advertising platform were taken to study demographic processes. It conducts various surveys according to the user's age, gender, interests, friendship network and other demographic indicators and distinguishes users from each other.

In another study, Google tracked the number of queries for the keywords "pregnancy" and "birth" in the search engine, as a result of which it was possible to plan the birth potential and the number of births a few months in advance [19]. The study [20] used a system that automatically detects search queries related to the flu in the Google search engine. The system, which analyzes five-year search queries, has played a major role in detecting influenza-like illnesses in the United States. Demographic surveys can be conducted at the micro and macro levels [6].

In some countries, information from tracking devices (daily movement trajectory, health information) is used to reduce risks to public health and safety [9, 5]. The discovery of geographical areas for the study of demography is an important feature for determining the direction of migration, the location of the population. Geolocation services are used to study an individual's direction of movement within or outside the country. It is possible to detect the route of an individual through the geolocation service on mobile phones. Using online maps in Google Map, Google Latitude, Twitter, Facebook, Wikipedia and other open internet applications, it is possible to get information about the geographical location by sharing various photos and videos on social networks [5, 21].

Demographic information can also be obtained from the population. The study [22] showed WikiTree users analyzing the relationship between family members and their spouses. A database such as Familinx has been created using data from platforms such as Geni.com and WikiTree, which allows users to find family members and create online generation data [9, 22].

In study [1] deals with the formation of an e-demographic system based on a single state register for demographic research and the use of information in registers in demographic research. It is believed that all state registers should be integrated, and the information in the register is an important source of demographic research. Researchers suggest using ETL, Big Data, OLAP technologies for demographic data analysis [1].

The Vienna Institute of Demography has developed a "Birth Barometer" to monitor fertility in Austria and Vienna, using administrative data sources [23]. The use of web search queries can potentially lead to the creation of birth rates for a number of countries.

Germany also performs various functions through census records. Planning for the population, transport, real estate, health, education and other areas through census records is the basis for public administration. Since mortality

and birth rates are calculated based on these figures, census rates are also the basis of demographic research [24].

The study [25] examines the use of electronic registry systems in the population census. The purpose of the study is to summarize international experience in the use of electronic registry systems for the census in European countries and to take into account the experience of Ukraine. The experience of using registry systems for census purposes has been studied based on the experience of two European countries, Finland and Estonia. The study notes that the experience of developed countries can be useful for Ukrainian statisticians in organizing the next census.

A single population register will be created in the Russian Federation by 2025. The census was traditionally conducted until 2020, the citizens submitted their information by filling out a questionnaire with the website. All information will be collected in the registry to be created and updated online. The register will be available to all government agencies, information will be exchanged online [3, 26].

The first experience in creating a population register belongs to the Scandinavian countries. The main advantage of demographers in the Scandinavian countries was the use of personal registration data, efforts to expand and coordinate individual census data and various other registers in countries such as Belgium and the Netherlands [4].

In study [27] examines the use of population registers for migration and integration research in Denmark and Sweden. Studies show that registries provide systematic, objective data with the potential to collect high-quality data that is completely accessible to researchers in Denmark and Sweden. At the same time, the researchers suggest that the integration of registers and the integration of administrative data with the survey data will allow researchers to conduct more in-depth research, identify patterns and future research directions.

The X-Road platform has been used in Estonia since 2001. This platform allows the reliable and efficient exchange of information in all public services between other systems. X-Road is the first platform for automatic data exchange between countries, including Estonia and Finland. The X-Road platform facilitates the interaction between the citizen and the state and the exchange of information during the implementation of various electronic services. The information in the various state registers is linked to each other through a personal identification number [28].

It is possible to obtain information about the general population, to establish contacts between family members, to monitor demographic processes in small areas, to obtain registration information, marriages, divorces and other demographic behaviors through the Norwegian Population Register. There is legislation to protect confidentiality and access to information for research [29].

It is proposed to establish an e-demography system in Azerbaijan on the basis of a single state register. All state registers must be integrated into the

Table 1. Individual characteristics transferred to e-demographics system (In case of Azerbaijan)

	Registers				
	Education	Medicine	Migration	Property	Justice
PIN ₁ (t)	Diploma certificate	Diseases health card	Departures: education health	Registration e-cadaster	Change of last name conviction
PIN ₂ (t)	Study abroad other	Diagnostics	Arrival to country	Apartment	Notary
· · ·	...	...	...	...	...
PIN _N (t)	Vocational education	Disease history	Arrival of foreigners	Technical passport	Civil status act

Source: compiled by authors.

e-demography system created on the e-government platform. The e-demographic system in Azerbaijan corresponds to the eastern model [3].

Analysis of e-demographic data. Conceptually, it is proposed to build an e-demography system on the basis of a single public register. In this case, all public registers, databases and portals must be transferred to the e-demography system. We believe that if we are talking about an e-government platform, all public registers must be integrated, and all the data collected in the register is an important source for demographic research.

The transfer of all public registers to the e-demographic system on the basis of the PIN creates ample opportunities for the study of individual characteristics. Table 1 shows the individual characteristics of the registers and databases transferred to the e-demographic system in the case of Azerbaijan. Formation of e-demography system has the potential to improve the understanding of demographic processes, conduct more in-depth research, perform analyzes at different levels and sections from socio-demography to population geography and medical demography. For example, as shown in Table 1, if we take information about a person as a vector on the basis of PIN (t) depending on time, at different levels and sections, data on indicators such as education, medicine, property, etc. can be analyzed. There are also broad opportunities for socio-demographic research in different areas, the study of demographic characteristics in one area and the study of demographic behavior. Although the data collected in the separate registers are structured, the intellectual analysis of the large data

	Social welfare	Finance	Bank	Government services	Population	Address
	Pension salary	Funds transactions	Bank operation	E-services government agencies	Date and place of birth	References
	Social status	Credits	Transfers	Communal services	Parents, children	Interactive map
	...	...	...	...	...	...
	Statistics	Tax	Accounts	Fields	Marital status	Address information

collected in these sources will allow to deepen the existing research and gain knowledge related to demographic behavior.

In this study, demographic analysis was conducted based on the data of graduates who studied abroad, integrated into a single register for experimental assessment. Demographic indicators of graduates studying abroad include age, gender, marital status and other characteristics. For the experiment, data on graduates were taken from the Kaggle [30]. After data cleaning, we selected the columns needed for research from data. These figures are hypothetical data and were used for the experiment.

Suppose that information about graduates is stored in two separate registers (population and education registers). A dataset of 100 graduates integrated into a single register was obtained. The personal data of graduates and information about education were collected from these datasets. This data set contains each person's personal identification number, gender, age, profession, work experience, marital status, level of education, specialty, country of study and duration of education. Table 2 shows information on graduates who have studied abroad. There is personal information about graduates in 5 categories.

Table 3 shows the education information of graduates studying abroad. Educational information is available in 4 categories.

Both datasets are integrated using an individual identification code (PIN) in Table 4. It is possible here to get both educational and personal information of each graduate through PIN at the same time.

Table 2. Personal information of graduates

PIN	Gender	Age	Profession	Work experience	Maritals tatus
458994	Male	23	Healthcare	2	Married
458989	Female	22	Engineer	1	Married
458996	Female	24	Actor	2	Married
459000	Male	25	Executive	2	Married
459001	Female	24	Lawyer	3	Single

Source: compiled by authors based on a dataset were taken from the Kaggle [30].

Table 3. Alumni education information

PIN	Level of study	Specialty	Country of study	Duration of study
458994	Bachelors	English language and literature	Turkey	4
458989	Bachelors	Engineering	China	4
458996	Master	Medical education	Russia	2
459000	Master	Programming	Italy	2
459001	Bachelors	Medical education	Turkey	4

Source: compiled by authors using a dataset [30].

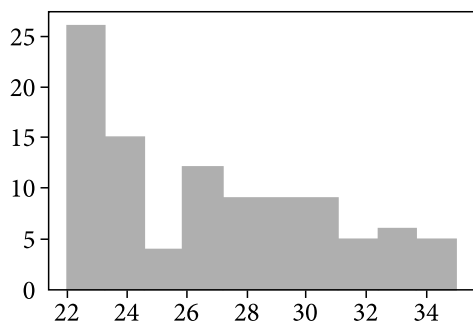
Table 4. Information about graduates

PIN	Gender	Age	Profession	Work experience	Marital status	Level of study	Specialty	Country of study	Duration of study
458994	Male	23	Healthcare	2	Married	Bachelors	English language and literature	Turkey	4
458989	Female	22	Engineer	1	Married	Bachelors	Engineering	China	4
458996	Female	24	Actor	2	Married	Master	Medical education	Russia	2
459000	Male	25	Executive	2	Married	Master	Programming	Italy	2
459001	Female	24	Lawyer	3	Single	Bachelors	Medical education	Turkey	4

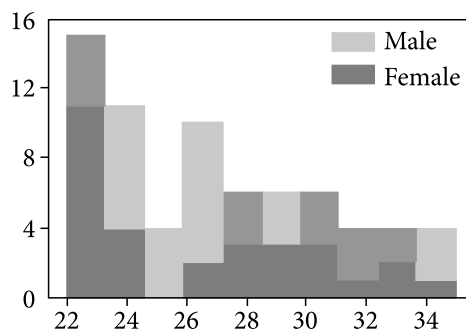
Source: compiled by authors.

Fig. 1. Gender distribution of graduates
Source: compiled by authors.

Fig. 2. Age range of graduates
Source: compiled by authors.

Fig. 3. Age distribution by sex
Source: compiled by authors.

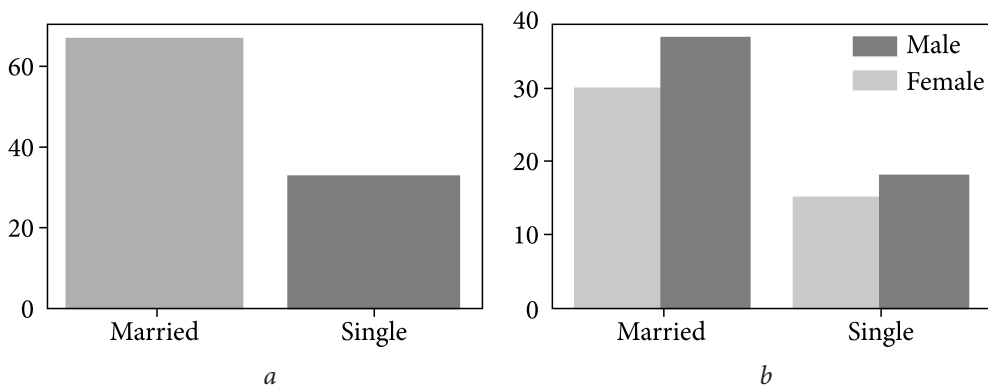
The dataset were analyzed and the diagram in Figure 1 shows the gender distribution diagram of the graduates who studied abroad. According to this diagram, it seems that there are more men among the graduates who studied abroad.

Figure 2 shows a diagram of the distribution of graduates by age group. The analysis shows that the number of graduates in the age group of 22-24 is the majority. Figure 3 shows the age distribution by gender. According to this chart, the number of male graduates in most age groups is higher than the number of female graduates.

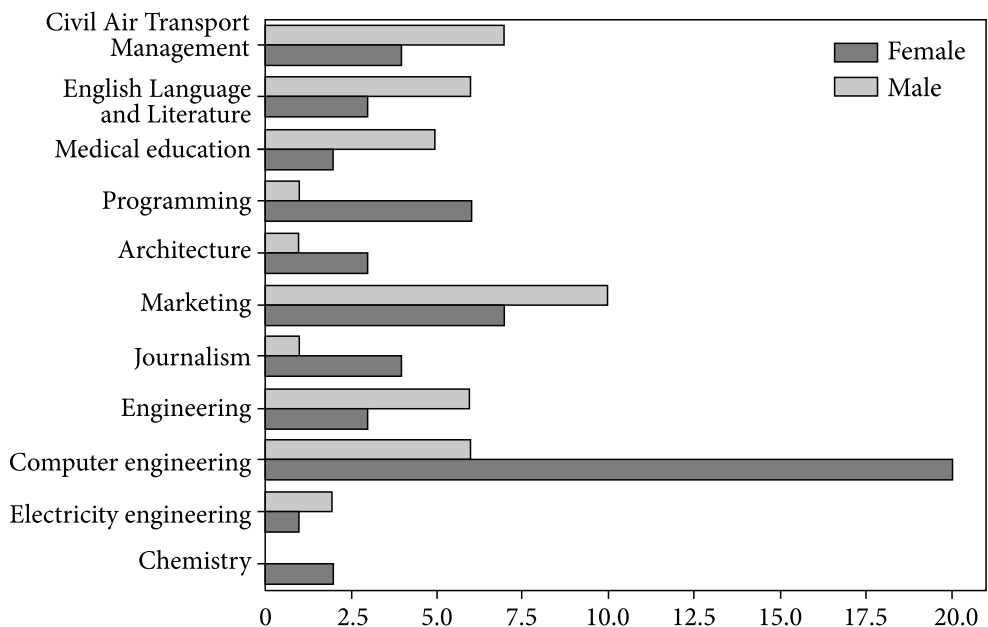
Indicators of graduates studying abroad by marital status were also analyzed. Figure 4a shows that the number of married graduates is higher than that of single graduates. Figure 4b shows that there are more male graduates among married and single graduates.

The distribution of graduates by specialties and gender is shown in Figure 5. This chart shows that most women study in the Marketing specialty and most men study in the Computer Engineering specialty.

Figure 6 shows the distribution of graduates by age groups of 22-25, 26-30, 31-35. As can be seen from the diagram, most of the graduates aged 22-25 completed their education in Programming and Marketing, 26-30 years old in Com-

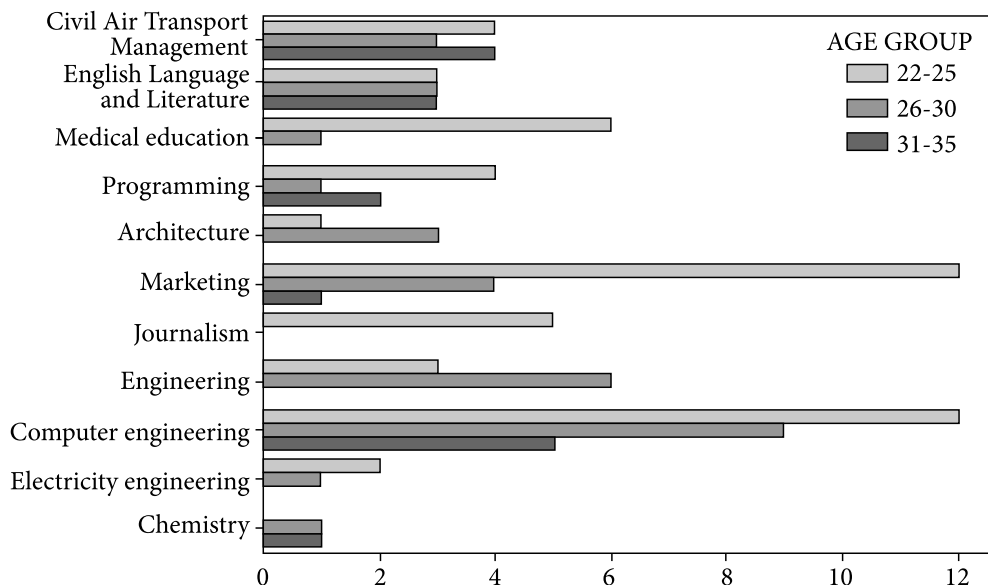
Fig. 4. Ratio of graduates according to marital status
 Source: compiled by authors.

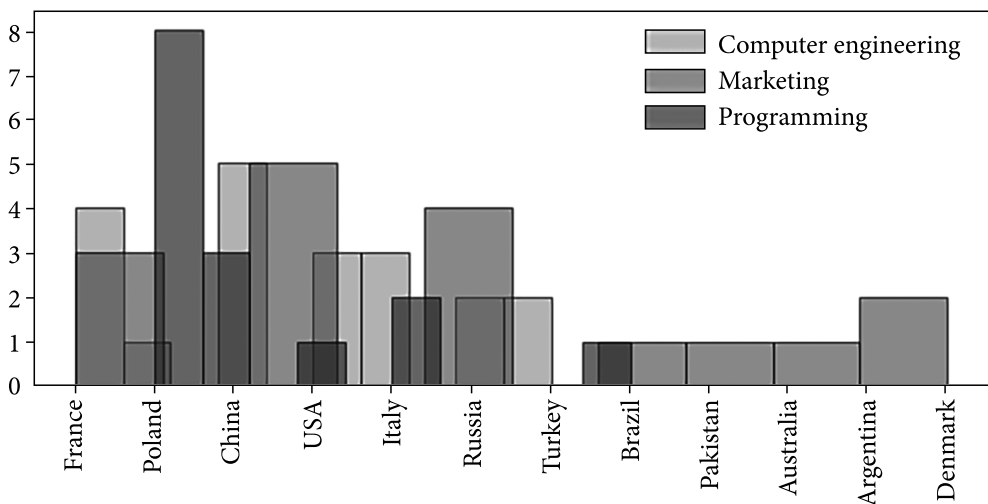
Fig. 5. Distribution of graduates according to their choice of specialty
 Source: compiled by authors.

puter Engineering, and 31-35 years old in Marketing. According to these indicators, almost all graduates were trained in Computer Engineering, Programming and Marketing.

Using the study in Fig. 6, the countries in which the Computer Engineering, Programming, and Marketing graduates studied were analyzed. Most Programming graduates studied in Poland, Computer Engineering in China, and

Fig. 6. Age range according to the choice of graduates
 Source: compiled by authors.

Fig. 7. Distribution of graduates by country according to their choice of specialty
 Source: compiled by authors.

Marketing in the United States and Russia. The distribution of graduates by country according to the specialties they study the most is shown in Figure 7.

As the research deepens, it seems easier to analyze age and length of service data. In order to determine conformity according to other characteristics, the indicators are replaced by categories with a certain ranking accordingly as

shown in Table 5. Correlation is calculated according to the indicators. As a result, it is possible to determine whether the relationship between the indicators is good or bad.

Demographic analysis is performed using the K-means clustering method. Graduates are divided into 3 clusters according to age ranges. The distribution of the relationship between the age and length of service of the graduates by clusters is shown in Figure 8. Fig. 8 shows that the clustering is done according to age ranges.

As a result of the division of citizens into clusters, it will be possible to make the right decision based on the indicators in the clusters. Citizens of each cluster will be able to conduct different analyzes according to income, field of work, education and other indicators.

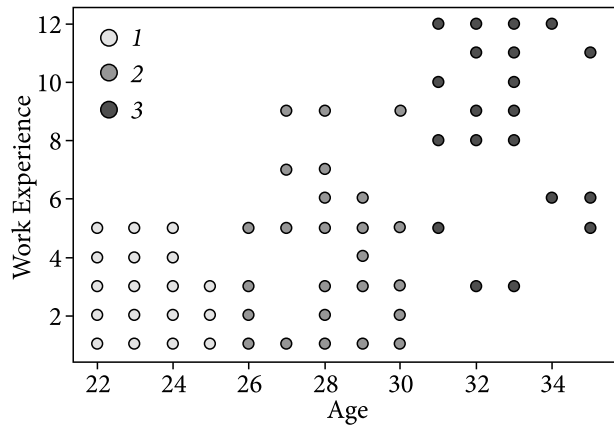
Research shows that although demographic data are used for population registers, they are very limited, even if the registry provides biographical data on a person's life cycle and events over a period of time. From this point of view, the creation of an e-demographic system as a single state register for the analysis of not only the population register, but also other state registers for effective demographic research is very important. Literature review shows that although the data of population registers are currently used in demographic research, there are no approaches to the use of data from other state registers and the creation of an e-demographic system. Note that different e-demographic models may be proposed depending on the priorities, e-government building models and strategies of the countries. The research proposes to build an e-demographic system on the basis of a single state register. We believe that if we are talking about the e-government platform, all state registers should be integrated, and all the data collected in the register play an important role for demographic research. In this approach, an e-demographic system is created on the basis of a single state register and operates independently of the functions of the e-government. The creation of an e-demographic system has the potential to improve the

Table 5. Data with numerical values only

PIN	Gender	Age	Profession	Work experience	Marital status	Level of study	Specialty	Country of study	Duration of study
458994	0	23	6	2	1	1	2	10	4
458989	1	22	5	1	1	1	8	4	4
458996	1	24	1	2	1	2	11	9	2
459000	1	25	4	2	1	2	10	6	2
459001	0	24	3	3	0	1	11	10	4

Source: compiled by authors.

Fig. 8. Relationship between age and work experience
 Source: compiled by authors.

understanding of demographic processes, conduct in-depth research at different levels and segments, from socio-demography to population geography, migration processes to medical demography. Given the urgency of the topic, future research will consider the issues of intellectual analysis of large data collected in state registers in order to conduct various in-depth demographic analyzes.

Conclusion. Socio-economic situation, births, deaths, migration, terrorist attacks, wars and other indicators that affect demography are constantly changing. An e-demography system should be set up to study and track demographic processes online. For the formation of an e-demographic system, various electronic state registers must be integrated into a single platform. Once these registers are integrated, it will be possible to conduct more in-depth, effective demographic research. Establishment of an e-demography system will allow for in-depth analysis of population statistics, online census monitoring, demographic processes and demographic behavior.

The article consider the analysis of demographic indicators based on e-demographic data. Researches in the field of e-demography in the international practice were analyzed, literature review was conducted. The research was based on the data of graduates who studied abroad. This data is hypothetical and experimental. The data in the registers for each individual were integrated through the PIN and the experiment was conducted on the basis of the obtained dataset, and the results obtained for the indicators were visualized graphically. Due to these analyzes, information on the social status of the population, working conditions, level of employment, income, etc. more in-depth research is possible. The analysis of future research can be applied in a wider range of areas.

Acknowledgment. This work was supported by the Science Development Foundation under the President of the Republic of Azerbaijan – Grant No. EIF-BGM-4-RFTF-1/2017-21/08/1

REFERENCES

1. Aliguliyev, R. M., Aliguliyev, R. M., Yusifov, F. F., & Alekperova, I. Y. (2019). Developing Electronic Demography as an Effective Tool for Social Research and Monitoring Population Data. *Public Administration Issues*, 4, 61-86 [in Russian].
2. Scherbakov, A. I., Mdinardze, M. G., Nazarov, A. D., & Nazarov E. A. (2017). Demography. <https://mgimo.ru/> [in Russian].
3. Aliguliyev, R. M., & Yusifov, F. F. (2021). Architectural principles of building a national e-demography system. *Problems of Information Society*, 12 (1), 3-17 [in Azerbaijani].
4. Poulain, E.M., & Herm, A. (2013). Central population registers as a source of demographic statistics in Europe. *Population*, 68 (2), 18-212. <https://doi.org/10.3917/popu.1302.0215>
5. Emilio Zagheni is new MPIDR director (2018). https://www.demogr.mpg.de/en/news_events_6123/news_press_releases_4630/news/emilio_zagheni_is_new_mpidr_director_5556
6. Billari, F., & Zagheni, E. (2017). Big data and population processes: a revolution? *Statistics and Data Science: new challenges, new generations. In proceedings of the Conference of the Italian Statistical Society*. Firenze University Press. 28-30 June, Florence (Italy), 167-178.
7. Zagheni, E. (2017). Data Science, Demography and Social Media: Challenges and Opportunities. <https://pdfs.semanticscholar.org/presentation/>
8. Beduschi, A. (2018). The Big Data of International Migration: Opportunities and Challenges for States under International Human Rights Law. *Georgetown Journal of International Law*, vol. 49 (4).
9. Alburez-Gutierrez, D., Aref, S., & Gil-Clavel, S. et al. (2019). Demography in the Digital Era: New Data Sources for Population Research. Book of short Papers SIS2019. Pearson. <https://osf.io/preprints/socarxiv/24jp7/>
10. Boas, T. C., Christenson, D. P., & Glick, D. M. (2020). Recruiting large online samples in the United States and India: Facebook, Mechanical Turk, and Qualtrics. *Political Science Research and Methods*, 8 (2), 232-250. <https://doi.org/10.1017/psrm.2018.28>
11. Pham, H. K., Rampazzo, F., & Rosenzweig, L. R. (2019). Online Surveys and Digital Demography in the Developing World: Facebook Users in Kenya. *MIT Conference on Digital Experimentation*. Cambridge, MA.
12. Cesare, N., Lee, H., & McCormick, T. et al. (2018). Promises and Pitfalls of Using Digital Traces for Demographic Research. *Demography*, 55 (5), 1979-1999.
13. Rama, D., Mejova, Y., Tizzoni, M., Kalimeri, K., & Weber, I. (2020). Facebook Ads as a Demographic Tool to Measure the Urban-Rural Divide. *In The Web Conference 2020 - Proceedings of the World Wide Web Conference, WWW 2020*, 327-338. <https://doi.org/10.1145/3366423.3380118>
14. Feehan, D. M., & Cobb, C. (2019). Using an Online Sample to Estimate the Size of an Offline Population. *Demography*, 56 (6), 2377-2392. <https://doi.org/10.1007/s13524-019-00840-z>
15. Pötzschke, S., & Braun, M. (2017). Migrant Sampling Using Facebook Advertisements: A Case Study of Polish Migrants in Four European Countries. *Social Science Computer Review*, 35 (5), 633-653. <https://doi.org/10.1177/0894439316666262>
16. Yildiz, D., Munson, J., & Vitali, A. et al. (2017). Using Twitter data for demographic research. *Demographic Research*. Vol. 37. Art. 46, 1477-1514.
17. Monti, A., Drefahl, S., Mussino, E., & Härkönen, J. (2020). Over-coverage in population registers leads to bias in demographic estimates. *Population Studies*, 74 (3), 451-469. <https://doi.org/10.1080/00324728.2019.1683219>
18. Gil-Clavel, S., & Zagheni, E. (2019). Demographic Differentials in Facebook Usage around the World. *In proceedings of the Thirteenth International AAAI Conference on Web and Social Media (ICWSM 2019)*, 647-650.

19. Billari, F., D'Amuri, F., & Marcucci, J. (2013). Forecasting births using Google. *Annual Meeting of the Population Association of America*. New Orleans, LA.17.
20. Ginsberg, J., Mohebbi, M. H., Patel, R. S., Brammer, L., Smolinski, M. S., & Brilliant, L. (2008). Detecting influenza epidemics using search engine query data. *Nature*, 457 (7232), 1012-1014.
21. Gangi, R. R., Rajesh, N. B., Sudhakar, N. P., Raviteja, B., & Rammohanarao, K. (2012). Tracking objects, using RFID and wireless sensor networks. *International Journal of Engineering Science & Advanced Technology*, 2, iss. 3, 513-517.
22. Fire, M., & Elovici, Y. (2015). Data mining of online genealogy datasets for revealing lifespan patterns in human population. *ACM Transactions on Intelligent Systems and Technology (TIST)*, 6 (2), 28.
23. Askitas, N., & Zimmermann, K. F. (2015). The internet as a data source for advancement in social sciences. *International Journal of Manpower*, 36 (1), 2-12.
24. Scholz, R., & Kreyenfeld, M. (2016). The Register-based Census in Germany: Historical Context and Relevance for Population Research. *Comparative Population Studies*, 41 (2). <https://doi.org/10.12765/cpos-2016-08>
25. Puhachova, M. V., Gladun, O. M., & Vynohradova, M. V. (2020). Using Electronic Register Systems in Population Censuses. *Statistics of Ukraine*, vol. 90, No. 4, 32-44. [https://doi.org/10.31767/su.4\(91\)2020.04.04](https://doi.org/10.31767/su.4(91)2020.04.04)
26. Register population. In Russia, a population register will be created (2018). *Rossiyskaya Gazeta - Federal Issue*, No. 122 (7585). <https://rg.ru/2018/06/06/v-rossii-budet-sozdan-reestr-naseleniia.html> (accessed 26.12.2020) [in Russian].
27. Careja, R., & Bevelander, P. (2018). Using Population Registers for Migration and Integration Research: Examples from Denmark and Sweden. *Comparative Migration Studies*, vol. 6, No 1, 6-19.
28. Vassil, K. (2016). Estonian e-Government Ecosystem: Foundation, Applications, Outcomes. *World Development report*.
29. Lyngstad, T. H., & Skardhamar, T. (2011). Nordic register data and their untapped potential for criminological knowledge. *Crime and Justice*, vol. 40 (1), 613-645.
30. Customer Segmentation Classification. <https://www.kaggle.com/kaushikuresh147/customer-segmentation>

Article submitted on 01.09.2021.

Ф. Ф. Юсіфов, канд. наук (інформаційні технології), голова департаменту
Інститут Інформаційних технологій АНАН
AZ1141, Азербайджан, Баку, вул. В. Вахабзаде, 9А
E-mail: farhadyusifov@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9114-9972
Scopus ID: 21935461000

Н. Е. Акхундова, майстер (комп'ютерні науки), інженер
Інститут Інформаційних технологій АНАН
AZ1141, Азербайджан, Баку, вул. В. Вахабзаде, 9А
E-mail: nermine.axundova26@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9883-0349

АНАЛІЗ ДЕМОГРАФІЧНИХ ХАРАКТЕРИСТИК НА ОСНОВІ ДАНИХ ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОГРАФІЇ

Впровадження цифрових технологій, Інтернету та соціальних медіа до сучасного життя дає нову інформацію та джерела даних для вивчення демографічної поведінки. У статті проведено аналіз демографічних характеристик на основі електронних демо-

графічних даних. Створення електронної демографічної системи є одним з актуальних питань для демографічних досліджень, управління демографічними процесами та вивчення демографічної поведінки. У статті представлено міжнародний досвід у сфері електронної демографії, аналізується сучасний стан досліджень у сфері створення єдиного реєстру населення. З метою побудови електронної демографічної системи пропонується інтегрувати державні реєстри в різних сферах до єдиної платформи через особистий ідентифікаційний номер. Демографічний аналіз може проводитись у соціальних мережах, мобільних телефонах, банківських системах, страхових компаніях за допомогою слідів у різних пошукових браузерах. Так, у статті проаналізовано дані експерименту щодо демографічних характеристик випускників, які навчалися за кордоном, на основі електронних демографічних даних. Демографічний аналіз проводився відповідно до віку, статі, сімейного стану, рівня освіти, спеціальності, країни навчання та інших показників випускників. Модель K-Means була використана для поділу випускників на різні групи. Випускників, які навчалися за кордоном, можна поділити на вікові групи, а випускників кожного кластеру — обстежити за іншими демографічними показниками. Електронна демографія створює нові можливості для соціальних досліджень та моніторингу даних про населення. Створення електронної демографічної системи дасть змогу проводити статистику населення, онлайн-моніторинг перепису, поглиблений аналіз демографічних процесів та вивчення демографічної поведінки. Громадяни кожного кластеру будуть спроможні проводити різні аналізи за доходами, сферою роботи, освітою та іншими показниками. Дослідження пропонує побудувати електронну демографічну систему на основі єдиного державного реєстру. У майбутніх дослідженнях дані у різних реєстрах будуть усебічно проаналізовані.

Ключові слова: електронний уряд, електронна демографія, реєстр населення, міграція, демографічні характеристики, демографічні дослідження.

Cite: Pozniak, O. V. (2022). Migranty iz nevrehulovanyim statusom v Ukraini: sproba kil'kisnoyi otsinky [Irregular Migrants in Ukraine: Attempt at Quantitative Evaluation]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 1 (47), 55-69. <https://doi.org/10.15407/dse2022.01.055>

<https://doi.org/10.15407/dse2022.01.055>

УДК 331.742

JEL CLASSIFICATION: J15

О. В. ПОЗНЯК, канд. екон. наук, зав. сектору

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: olex_poznyak@ukr.net

ORCID: 0000-0002-1323-3896

Scopus ID: 57195780028; 57189273845

МІГРАНТИ ІЗ НЕВРЕГУЛЬОВАНИМ СТАТУСОМ В УКРАЇНІ: СПРОБА КІЛЬКІСНОЇ ОЦІНКИ

Україна, як і багато інших країн, стикається з викликом оцінювання чисельності мігрантів із нерегульованим статусом на своїй території. За відсутності обґрунтованих оцінок державні органи не можуть чітко планувати заходи з протидії не-врегульованій міграції в державі, у т.ч. розробку програм з регуляризації. Крім того, відсутність якісного оцінювання також призводить до розповсюдження перебільшеної інформації про кількість мігрантів із нерегульованим статусом, сприяє поширенню неприязного ставлення до мігрантів, використанню проблематики нерегульованої міграції в політичній боротьбі. Метою статті є формування оцінки чисельності мігрантів (іноземних громадян та осіб без громадянства), які перебувають в Україні, не маючи на те законних підстав. Новизна дослідження полягає у створенні науково обґрунтованого алгоритму оцінювання чисельності мігрантів із нерегульованим статусом. Представлена оцінка спирається на дані офіційної статистики органів виконавчої влади України із використанням досягнень міжнародного досвіду та результатів опитувань, здійснених під час дослідження, реалізованого Міжнародною організацією з міграцій у 2020 р. Методи дослідження: аналіз документів — нормативно-правових актів, статистичних даних, матеріалів наукових досліджень; метод опитування; метод напівструктурованих інтерв'ю; соціологічні методи; система методів оцінки обсягів нерегульованої міграції (методи мультиплікації, коефіцієнтів, демографічний метод, метод повторного обліку, метод нарощування соціальних мереж тощо); порівняльний метод. Здійснено оцінку тенденцій нерегульованої міграції в Україні на основі офіційних даних. Встановлено, що в Україні спостерігається помітне зростання кількості виявлених Державною міграційною службою України мігрантів із нерегульованим статусом, збільшення кількості непропущених органами

Державної прикордонної служби потенційних мігрантів із нерегульованим статусом та тенденція до стабілізації чисельності затриманих за незаконне перетинання державного кордону. Запропоновано систему методів для оцінювання чисельності мігрантів із нерегульованим статусом, на основі її застосування встановлено, що відповідна чисельність в Україні на кінець 2019 р. становила від 37,7 до 60,9 тис. осіб. Розроблено алгоритм оцінювання чисельності мігрантів із нерегульованим статусом у наступні роки.

Ключові слова: міграція, нерегульована міграція, мігранти з нерегульованим статусом, міграційна політика.

Постановка проблеми, актуальність. Проблема нерегульованої міграції іноземців є досить гострою для України і має багатоаспектний характер. Контингент мігрантів із нерегульованим статусом доволі неоднорідний і складається з різних груп. До нього належать іноземці, які в'їхали / перебували в Україні цілком легально, однак втратили свій статус, наприклад, колишні студенти, які з різних причин припинили навчання або не виїхали з країни після його завершення; особи, які прибули в Україну нелегально або з використанням фальшивих документів; шукачі притулку, яким відмовлено у наданні статусу біженця / додаткового захисту і які використали всі можливі апеляційні процедури. Крім того, цей контингент населення є надзвичайно мінливим. Одні мігранти в'їжджають, інші виїжджають з країни, на їхню чисельність, як і на чисельність населення загалом, впливають демографічні чинники, а також випадки втрати / набуття того чи іншого статусу.

Запобігання нерегульованій міграції є важливою складовою міграційної політики. Хоча кількість мігрантів із нерегульованим статусом в Україні порівняно менша ніж в країнах ЄС, відсутність обґрунтованих оцінок їхньої чисельності призводить до розповсюдження перебільшеної інформації про кількість мігрантів із нерегульованим статусом, сприяє поширенню неприємного ставлення до мігрантів, використанню проблематики нерегульованої міграції в політичній боротьбі. Крім того, в таких умовах відповідні державні органи не можуть чітко планувати заходи з протидії нерегульованій міграції в державі, зокрема розробку програм з регуляризації.

У даному дослідженні терміни «мігрант з нерегульованим статусом», «нерегульована міграція» вживаються на позначення термінів «нелегальний мігрант», «незаконний мігрант», «нелегальна міграція», «незаконна міграція», які використовуються в законодавстві України, звітності державних органів та в їхніх публікаціях. Використання терміна «нерегульована міграція» відповідає практиці Міжнародної організації з міграції (МОМ) та міжнародним документам, зокрема Нью-Йоркській декларації щодо біженців і мігрантів [1] та Глобальному договору про безпечну, впорядковану та врегульовану міграцію [2]. Це пов'язано з тим, що вживання

прикметників «нелегальний», «незаконний» щодо мігрантів має негативну конотацію, поширює в суспільстві стереотипи, які призводять до дискримінації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науці накопичено достатній досвід оцінювання чисельності мігрантів із неврегульованим статусом, детальний огляд якого представлений у дослідженні О. Малиновської (O. Malynovska) [3]. При цьому, попри розмаїття підходів до вимірювання контингенту мігрантів із неврегульованим статусом, жодного універсального методу оцінки чисельності цієї категорії населення в світовій практиці не існує. Більш-менш вірогідна оцінка потребує комбінації різних підходів та використання вихідних даних різної природи. Більшість оцінок щодо неврегульованої міграції, які наводяться у науковій літературі, сформовано методом мультиплікації з використанням доступних даних щодо мігрантів із неврегульованим статусом, тобто затримань, видворень тощо. Дослідники припускають, що невідому величину можна обрахувати, виходячи із відомої її частини, якщо правильно визначити мультиплікатор, тобто множник, який відображає пропорційний зв'язок між величинами. Наприклад, для оцінки неврегульованого міграційного потоку найчастіше використовують пропорцію 1:2. Вона сформована американським вченим Д. Массеєм (D. Massey) на основі вивчення міграційних історій кількох тисяч мексиканців за 30-річний період. Дослідження показало, що на кожну спробу нелегального проникнення до США, викриту правоохоронцями, припадало дві, які були успішними [4]. Проте поповнення контингенту мігрантів із неврегульованим статусом відбувається не лише внаслідок нелегального в'їзду, а й через втрату мігрантами, які в'їхали законно, підстав для перебування в країні. На основі дослідження, проведеного Євростатом серед африканських мігрантів, було зроблено висновок, що чисельність мігрантів із неврегульованим статусом на 1/3 формується внаслідок нелегального в'їзду і на 2/3 — незаконного продовження перебування [5].

В Україні, на жаль, серйозних наукових досліджень неврегульованої міграції не проводилося. Наслідком такої ситуації стало тиражування без будь-яких наукових обґрунтувань інформації щодо кількості мігрантів із неврегульованим статусом, яка є очевидно завищеною, — від 700 тисяч [6] до 1,6 млн осіб [7].

Метою статті є формування оцінки чисельності мігрантів (іноземних громадян та осіб без громадянства), які перебувають в Україні, не маючи на те законних підстав. **Новизна** дослідження полягає у створенні науково обґрунтованого алгоритму оцінювання чисельності мігрантів із неврегульованим статусом. Стаття відображає результати дослідження, проведеного у 2020 р. колективом науковців (за участю автора) на запит Державної міграційної служби України в рамках проєкту «Підтримка управління міграцією і притулком в Україні» (IMMIS), реалізованого Міжнародною

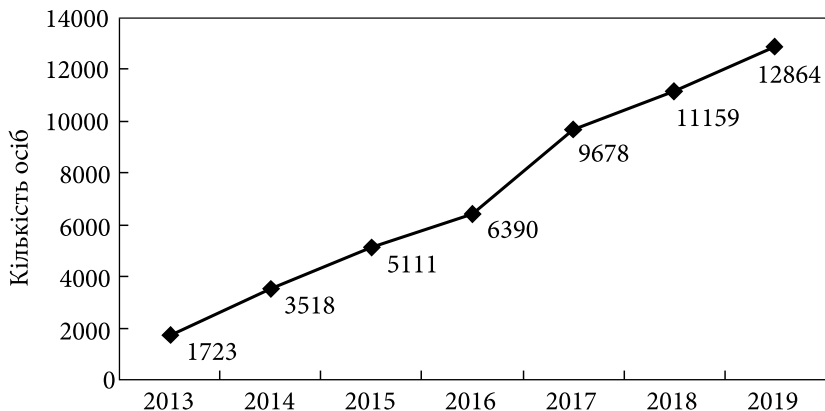
організацією з міграції (МОМ) за фінансової підтримки Європейського Союзу [8] (далі — дослідження неврегульованої міграції 2020 р.). Оцінка чисельності мігрантів із неврегульованим статусом, що представлена у статті, здійснена автором особисто і спирається на дані офіційної статистики Державної служби статистики, Державної міграційної служби та Державної прикордонної служби із використанням досягнень міжнародного досвіду та результатів опитувань, отриманих під час дослідження МОМ.

Методи дослідження: аналіз документів — нормативно-правових актів, статистичних даних, матеріалів наукових досліджень; метод опитування; метод напівструктурованих інтерв'ю; метод включеного спостереження; метод фокус-груп; метод самореєстрації; система методів оцінки обсягів неврегульованої міграції (методи мультиплікації, коефіцієнтів, демографічний метод, метод повторного обліку, метод нарощування соціальних мереж тощо); порівняльний метод.

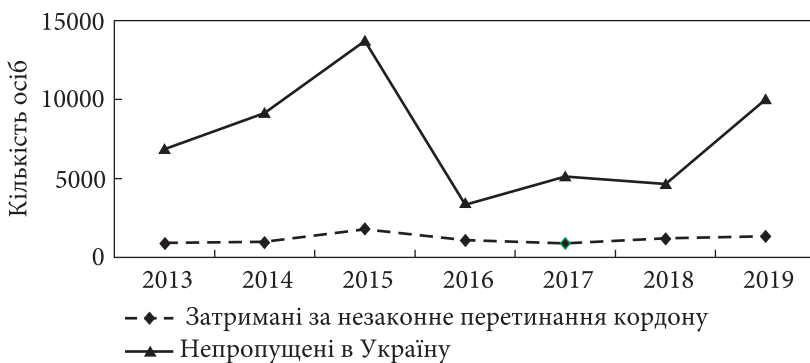
Виклад основного матеріалу. Офіційну інформацію щодо неврегульованої міграції в Україні надають відомства, до обов'язків яких належить запобігання цьому явищу, передусім Державна міграційна служба України (далі — ДМС) та Державна прикордонна служба України (далі — Держприкордонслужба). Відомча статистика, однак, фіксує не осіб, а вчинені адміністративні дії. Тобто, якщо одна й та сама особа впродовж звітного періоду не раз потрапляла до поля зору компетентних органів, відповідну кількість разів вона й була облікована.

ДМС здійснює облік мігрантів із неврегульованим статусом, виявлених на території України, рішень про скорочення строків перебування, скасування дозволів на імміграцію та посвідок на постійне і тимчасове проживання, про добровільне та примусове повернення, примусове видворення з України. У 2019 р. органами ДМС було виявлено 12,9 тис. мігрантів із неврегульованим статусом (рис. 1). Упродовж усього періоду, коли облік неврегульованої міграції ведеться ДМС (ця функція передана від МВС у 2012 р.), чисельність виявлень зростала, хоча й не досягла показників першого десятиліття 2000-х років, коли виявлення здійснювалися органами МВС (14—15 тис. осіб на рік у 2008—2010 рр.). Зокрема, у 2017 р., порівняно з попереднім роком, кількість виявлень збільшилася у півтора рази. В останні два роки щорічний темп приросту показника становив близько 15 %. Однак у 2020 р. кількість виявлених зменшилася більш ніж утричі у зв'язку з пандемією COVID-19 [9].

Держприкордонслужба фіксує чисельність мігрантів, затриманих при спробі незаконного перетину кордону, за порушення правил перебування іноземців в Україні, за порушення режиму в пунктах пропуску через кордон та за інші порушення, непропущених на територію України, а також переданих сусідніми державами відповідно до угод про реадмісію. Впродовж 2013—2019 рр. зафіксовано 8,2 тис. випадків затримання органами

Рис. 1. Кількість мігрантів із нерегульованим статусом, виявлених органами ДМС України у 2013—2019 рр.
Джерело: ДМС України.

Рис. 2. Динаміка чисельності мігрантів із нерегульованим статусом, затриманих органами Держприкордонслужби України за незаконне перетинання державного кордону, та потенційних мігрантів з нерегульованим статусом, непропущених через державний кордон, 2013—2019 рр.
Джерело: Держприкордонслужба України.

прикордонної служби іноземців та осіб без громадянства за незаконне перетинання кордону та 52,8 тис. випадків непропуску в Україну потенційних мігрантів із нерегульованим статусом¹. Причому, якщо щорічна кількість перших значно зменшилася порівняно з показниками минулого десятиліття і демонструє тенденцію до стабілізації, то кількість других після помітного зменшення у 2016 р. знову почала зростати (рис. 2). Основною при-

¹ Показник стосується осіб, щодо яких Держприкордонслужбою використовується термін «потенційні нелегальні мігранти», в даному дослідженні стосовно того ж контингенту вживається термін «потенційні мігранти із нерегульованим статусом»; загальна кількість непропущених іноземців є більшою.

чиною непропуску в Україну є непідтвердження мети поїздки (7,7 тис. осіб або 77,4 % від загалу в 2019 р.), інші поширені причини — обмеження в'їзду/виїзду (за рішенням уповноважених органів України), недійсність документа, непідтвердження наявності фінансового забезпечення та перевищення терміну реєстрації (по 4,1—7,5 % від загалу). Затримані за незаконне перетинання кордону становили у 2019 р. 5,3 % усіх затриманих прикордонниками мігрантів із нерегульованим статусом (у 2018 р. — 35,5 %, у 2017 р. — 23,4 %), інші були затримані за порушення правил перебування іноземців в Україні та за інші правопорушення.

У 2020 р. у зв'язку з пандемією COVID-19 інтенсивність перетинів державного кордону України іноземцями різко зменшилася, відповідно кількість мігрантів, затриманих при спробі незаконного перетину кордону, зменшилася проти 2019 р. майже на чверть, чисельність потенційних мігрантів із нерегульованим статусом, непропущених через державний кордон, — майже удвічі [10].

У 2013—2019 рр. основна частина мігрантів із нерегульованим статусом була затримана при спробі незаконного перетину кордонів з країнами ЄС під час руху з України. Найбільше затримань припадало на словацьку (28,8 %) та угорську (23,9 % від загалу) ділянки кордону. Серед ділянок кордону з країнами колишнього СРСР найбільше затримань зафіксовано на кордоні з Молдовою, причому переважно більшість порушників становили громадяни саме цієї країни. Водночас 58,6 % фактів непропуску потенційних мігрантів із нерегульованим статусом припадало на кордони з пострадянськими країнами (у т.ч. 32,0 % — на кордон з Російською Федерацією), ще 39,9 % — на повітряну ділянку кордону.

У рамках дослідження нерегульованої міграції 2020 р. здійснено опитування експертів (лідерів громад мігрантів, державних службовців, представників неурядових та міжнародних організацій (НУО та МО)), у т.ч. поштове опитування голів регіональних підрозділів ДМС, опитування мігрантів (безпосереднє інтерв'ювання та опитування у соціальних мережах), фокус-групова дискусія. Польові роботи були проведені у Києві, Харкові, Одесі, Мукачеві, Львові, Луцьку, Чернігові, а також у трьох пунктах тимчасового розміщення біженців (ПТРБ) та трьох пунктах тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні (ПТП). Внаслідок пандемії COVID-19 та запровадження карантину в Україні більшість інтерв'ю було здійснено в онлайн-режимі, телефоном або із залученням помічників у регіонах. Основні результати дослідження викладені в аналітичному резюме [11].

Письмове опитування голів територіальних підрозділів ДМС охопило всі 24 регіональні управління. У ході опитування експертів проведено 52 інтерв'ю, у т.ч. з лідерами громад мігрантів — 18, з державними службовцями — 20, представниками НУО — 12, представниками МО — 2. Способом

безпосереднього інтерв'ювання опитано 84 мігранта, які є громадянами 29 країн Азії та Африки, а також колишнього СРСР. Опитування у соціальних мережах охопило 93 особи з 32 країн світу. Отримана інформація дала змогу оцінити низку параметрів неврегульованої міграції, котрі неможливо виявити за даними офіційної статистики.

Оцінювання чисельності мігрантів із неврегульованим статусом в Україні здійснюється в умовах 2019 р. і на основі застосування системи методів, кожен з яких включає кілька варіантів розрахунку. Основою для розрахунку є саме офіційні статистичні дані, результати опитування 2020 р. використовуються для визначення поправочних коефіцієнтів, які передбачається використовувати як для оцінки параметрів явища у 2019 р., так і при розробці алгоритму оцінювання чисельності мігрантів із неврегульованим статусом у наступні роки.

Перший метод спирається на відомості щодо чисельності мігрантів, які проживають в Україні на законних підставах, та на оціночних значеннях (за даними опитування) питомої ваги осіб, котрі не мають жодних підстав для перебування, серед усіх мігрантів. У загальному вигляді формула розрахунку чисельності шуканого контингенту має такий вигляд:

$$N = \frac{M_1 \cdot p_n}{(100\% - p_n)} \quad (1)$$

де N — чисельність мігрантів із неврегульованим статусом, M_1 — чисельність мігрантів, які проживають в Україні на законних підставах, p_n — питома вага (у %) мігрантів із неврегульованим статусом.

Іноземці та особи без громадянства, які проживають в Україні на законних підставах, включають такі категорії осіб:

- іммігранти, які перебувають на обліку;
- іноземці та особи без громадянства (ОБГ), які перебувають на тимчасовому обліку;
- біженці;
- особи, які потребують додаткового захисту;
- особи, які мають довідку про звернення за захистом.

Станом на кінець 2019 р. чисельність перших чотирьох перерахованих субконтингентів іноземців та ОБГ в Україні за даними ДМС становила відповідно 284,8, 133,1, 1,3 та 0,8 тис. осіб. На жаль, статистичний облік ДМС не надає інформацію про кількість осіб, які мають довідку про звернення за захистом, на конкретний момент часу, тому при оцінюванні чисельності цього субконтингенту будемо орієнтуватися на повідомлення співробітників Агентства ООН у справах біженців (УВКБ ООН), щодо кількості шукачів притулку, яких включено до бази даних організації. Таких нараховувалося 3,5 тис. осіб, отже, загальна чисельність мігрантів, які проживають в Україні на законних підставах, становить 423,5 тис. осіб.

Середні арифметичні та медіани валідних значень оцінок частки мігрантів із неврегульованим статусом, здійснених різними категоріями опитаних під час дослідження, наведені у табл. 1.

Для інтерпретації результатів слід мати на увазі, що мігранти та лідери громад мігрантів повідомляли лише про ситуацію серед своїх земляків, при цьому озвучена відповідь цілком може відображати небажання опитаних «виносити сміття з хати». Натомість державні службовці та представники НУО частіше мають справу з мігрантами із неврегульованим статусом або такими, що прагнуть його врегулювати, знаходяться в процедурі врегулювання статусу або мають проблеми з врегулюванням і продовженням статусу; водночас, наприклад, з іммігрантами ці категорії експертів стикаються рідко, що не може не призвести до завищених оцінок частки осіб із неврегульованим статусом серед мігрантів. Вибір середньої величини для узагальненої оцінки теж має свою специфіку: з одного боку, середня арифметична враховує думку усіх опитаних, але, з іншого боку, на неї сильно впливають крайні величини, що зазвичай є далекими від реалістичності оцінками — мова йде як про твердження про відсутність фактів неврегульованої міграції загалом, так і про оцінки на рівні 80—100 % від загалу. Медіана також практично не схильна від залежності від крайніх значень, однак, як показали обчислення, і вона може набувати нереальних величин — так, більшість учасників інтернет-опитування повідомили про відсутність осіб із неврегульованим статусом серед їхніх земляків, що визначило нульове значення медіани показників, при тому, що середнє арифметичне за рахунок низки різко завищених оцінок становило 10 %.

Аналіз розподілу відповідей респондентів показав наявність суттєвого розкиду даних: коефіцієнт варіації становить 112,9 % за підсумками опитування експертів, 119,8 — за підсумками анкетування мігрантів та 255,3 % — за підсумками опитування мігрантів у соцмережах. Це свідчить,

Таблиця 1. Частка мігрантів із неврегульованим статусом станом на кінець 2019 р. за даними опитувань різних категорій респондентів

Показник	Експерти				Мігранти	
	Усі експерти	Лідери громад мігрантів	Державні службовці	Представники НУО та МО	Опитані в рамках анкетування	Опитані в соціальних мережах
Середнє арифметичне	26,1	13,3	32,4	24,2	23,1	10,0
Медіана	10,0	5,0	16,3	15,0	10,0	0,0

Джерело: опитування експертів та мігрантів у рамках дослідження неврегульованої міграції, 2020 р.

що аналізовані сукупності є вкрай неоднорідними, відповідно значення середньої арифметичної не можуть розглядатися як типові.

У таких умовах використовуємо медіану і враховуємо чотири її значення: три — за даними опитування трьох окремих категорій експертів та одне — за результатами анкетування мігрантів (показник, отриманий в результаті опитування мігрантів у соцмережах, не беремо до уваги як явно хибний). Шукане значення частки мігрантів із неврегульованим статусом визначається як медіана для сукупності з чотирьох чисел (16,3 %, 15,0, 10,0 та 5,0 %) і становить 12,5 %. Відповідно формула (1) трансформується таким чином:

$$N = \frac{M_1 \cdot 12,5 \%}{87,5 \%}, \quad (2)$$

де N_1 — чисельність мігрантів із неврегульованим статусом за даним методом, M_1 — сумарна чисельність іммігрантів, які перебувають на обліку, іноземців та осіб без громадянства, які перебувають на тимчасовому обліку, біженців, осіб, які потребують додаткового захисту, та осіб, які мають довідку про звернення за захистом.

Згідно з розрахунками, чисельність мігрантів із неврегульованим статусом за першим методом оцінки становить **60,9 тис. осіб**.

Другий метод оцінки враховує наявні дані щодо виявлених мігрантів із неврегульованим статусом та оцінки респондентів щодо відсотка виявлених серед усіх мігрантів із неврегульованим статусом. Розрахунок чисельності шуканого контингенту здійснюється за формулою:

$$N_1 = \frac{N_r \cdot 100 \%}{p_r}, \quad (3)$$

де N — чисельність мігрантів із неврегульованим статусом, N_r — чисельність виявлених мігрантів із неврегульованим статусом, p_r — питома вага (у %) виявлених серед мігрантів із неврегульованим статусом.

У 2019 р. органами ДМС на території України було виявлено 12,9 тис. мігрантів із неврегульованим статусом, загалом за 5 років (2015—2019 рр.) — 45,2 тис. Зрозуміло, що використання будь-якої з цих величин для визначення чисельності контингенту виявлених мігрантів із неврегульованим статусом, які знаходяться в Україні на кінець 2019 р., буде некоректним — перша величина є явно заниженою через неврахування затриманих у попередні роки, друга — завищеною, оскільки частина цих осіб виїхали з України або, навпаки, врегулювала статус перебування, до того ж деякі особи могли бути затриманими двічі за п'ятирічний період. За свідченням анкетованих мігрантів, тривалість перебування у неврегульованій ситуації зазвичай не перевищує шести років, експерти, попри повідомлення про окремі випадки надзвичайно тривалого перебування окремих осіб у невре-

Таблиця 2. Частка виявлених серед мігрантів із неврегульованим статусом станом на кінець 2019 р. за даними опитувань різних категорій респондентів

Показник	Експерти				Мігранти
	Усі експерти	Лідери громад мігрантів	Державні службовці	Представники НУО та МО	
Середнє арифметичне	69,5	85,5	66,1	57,0	71,0
Медіана	80,0	97,0	70,0	57,0	80,0

Джерело: опитування експертів та мігрантів у рамках дослідження неврегульованої міграції, 2020 р.

гульованій ситуації (називалися терміни до 28 років), сходяться на думці, що основна частина мігрантів урегульовують свій статус перебування впродовж п'яти років. Якщо взяти кількість осіб, затриманих 4 роки тому, з коефіцієнтом 0,2, осіб, затриманих 3, 2 та 1 рік тому — відповідно з коефіцієнтами 0,4, 0,6 та 0,8, а затриманих у році, для якого здійснюється оцінка, — в повному обсязі, просумувати і з отриманої суми вирахувати 15 % на вірогідність повторного обліку², чисельність контингенту виявлених мігрантів із неврегульованим статусом, які знаходяться в Україні на кінець 2019 р., можна оцінити у 26,5 тис. осіб.

У табл. 2 наведені середні арифметичні та медіани валідних значень оцінок частки виявлених серед мігрантів із неврегульованим статусом за даними опитування різних категорій респондентів (учасникам інтернет-опитування відповідне запитання не ставилося).

Коефіцієнт варіації показника за підсумками опитування експертів становить 36,7 %, за підсумками анкетування мігрантів — 38,8 %. Ці величини вищі за критерій однорідності сукупності (33,0 %), однак перевищення є невеликим. Це дає змогу відмовитися від оцінок на основі медіани і взяти лише середні арифметичні по мігрантах та експертах. Якщо брати до уваги два значення — загальний показник за даними опитування експертів та показник за результатами анкетування мігрантів, то середня між ними становитиме 70,3 %. Якщо ж враховувати замість одного три окремі показники для різних категорій експертів, то середня з чотирьох значень становитиме 69,9 %. Тому вважаємо за доцільне прийняти шукану величину частки виявлених серед мігрантів із неврегульованим статусом у 70,0 %.

Виходячи з викладеного вище, формула (3) трансформується таким чином

$$N_2 = \frac{N_r^t + N_r^{t-1} \cdot 0,8 + N_r^{t-2} \cdot 0,6 + N_r^{t-3} \cdot 0,4 + N_r^{t-4} \cdot 0,2}{70\%} \cdot 0,85 \cdot 100 \% \quad (4)$$

² Авторська оцінка на основі аналізу міжнародного досвіду оцінювання неврегульованої міграції та інтерв'ю з представниками ДМС.

де N_2 — чисельність мігрантів із нерегульованим статусом за даним методом, N_r^t — чисельність виявлених органами ДМС мігрантів із нерегульованим статусом у поточному році, N_r^{t-1} — чисельність виявлених органами ДМС мігрантів із нерегульованим статусом у попередньому році, N_r^{t-2} — чисельність виявлених органами ДМС мігрантів із нерегульованим статусом два роки тому, N_r^{t-3} — чисельність виявлених органами ДМС мігрантів із нерегульованим статусом три роки тому, N_r^{t-4} — чисельність виявлених органами ДМС мігрантів із нерегульованим статусом чотири роки тому.

За розрахунками за даним методом оцінки, чисельність мігрантів із нерегульованим статусом становить **37,7 тис. осіб**.

Третій метод спирається на відомості щодо чисельності затриманих за незаконний перетин кордону на в'їзді в країну, а також оцінок щодо рівня успішності спроб такого перетину та щодо частки осіб, які потрапили в країну шляхом незаконного перетину кордону, серед усіх мігрантів із нерегульованим статусом. У загальному вигляді формула розрахунку чисельності шуканого контингенту буде такою:

$$N = \frac{N_d \cdot K_s \cdot 100 \%}{p_c}, \quad (5)$$

де N — чисельність мігрантів із нерегульованим статусом, N_d — чисельність затриманих при спробі нелегального перетину кордону на в'їзді в Україну, K_s — кількість успішних спроб нелегального перетину кордону в розрахунку на одну неуспішну спробу, p_c — питома вага (у %) осіб, які нелегально перетнули кордон, серед мігрантів із нерегульованим статусом.

У міжнародній практиці найчастіше використовуються коефіцієнти $K_s=2$ та $p_c=1/3$ (33,3 %) [3]. За результатами здійсненого в ході дослідження опитування мігрантів середня арифметична з валідних відповідей на питання про відсоток успішних спроб нелегального проникнення в Україну становила 65,0 % (що відповідає величині $K_s=1,9$), опитані лідери громад мігрантів та представники НУО сходяться на думці, що відсоток успішних спроб перетину кордону на в'їзді перевищує 60,0 % (K_s трохи більше 1,5) і тільки державні службовці переконані, що лише 34,6 % спроб є успішними ($K_s=0,5$). Серед останніх найнижчі оцінки надають представники Держприкордонслужби, які, порівняно з іншими експертами, з більшим оптимізмом оцінюють успішність діяльності своїх колег із затримання порушників кордону. За повідомленнями самих мігрантів, 35,5 % їхніх знайомих, щодо яких респонденти надали інформацію, потрапили в Україну шляхом нелегального перетину кордону, особливо часто про це повідомляли представники Шрі-Ланки, Сомалі та низки інших африканських країн, а також Бангладеш.

Що стосується частки осіб, які нелегально перетнули кордон, серед мігрантів із неврегульованим статусом, то за даними опитування експертів, вона становить 20,0 % (найвищі оцінки дають представники міжнародних та неурядових організацій, найнижчі — державні службовці), а за даними опитування мігрантів — 51,5 % (такий високий показник частково пояснюється надмірним представництвом мігрантів із неврегульованим статусом та тих, хто має проблеми з урегулюванням, у сукупності опитаних). Міжнародна пропорція (33,3 %) приблизно відповідає середньому з двох показників. Тому для розрахунків за представленим методом видається доцільним використати саме міжнародні пропорції, як більш установлені величини, тим більше, що вони достатньою мірою відповідають результатам, отриманим у ході опитувань.

Упродовж 2019 р. на ділянках кордону з країнами СНД органами Держприкордонслужби за незаконний перетин кордону було затримано 316 осіб, загалом за останні п'ять років — 1203 особи, не пропущено потенційних мігрантів із неврегульованим статусом — відповідно 4202 та 20 031 особа. На кордоні з країнами ЄС мова йде переважно про нелегальний в'їзд мігрантів з України, а застосування коефіцієнтів успішності нелегального в'їзду для перетину повітряної ділянки кордону навряд чи має сенс. Якщо врахувати осіб, затриманих / непропущених у поточному році у повному обсязі, затриманих / непропущених у попередньому році — з коефіцієнтом 0,8, затриманих / непропущених 2, 3 та 4 роки тому — відповідно з коефіцієнтами 0,6, 0,4 та 0,2 (користуючись принципом поступового урегулювання мігрантами свого статусу або вибуття з України упродовж п'яти років, аналогічно до розрахунків за другим методом), отримуємо умовну чисельність контингенту у трохи більше як 10,0 тис. осіб.

Для розрахунків використовуємо модифікований варіант формули (5)

$$N_3 = 2 \cdot (N_d^t + N_d^{t-1} \cdot 0,8 + N_d^{t-2} \cdot 0,6 + N_d^{t-3} \cdot 0,4 + N_d^{t-4} \cdot 0,2) \cdot 3, \quad (6)$$

де N_3 — чисельність мігрантів із неврегульованим статусом за даним методом, N_d^t — чисельність затриманих органами Держприкордонслужби за незаконний перетин кордону мігрантів із неврегульованим статусом та непропущених через державний кордон потенційних мігрантів із неврегульованим статусом на ділянках кордону з країнами СНД у поточному році, N_d^{t-1} — аналогічний показник у попередньому році, N_d^{t-2} — аналогічний показник два роки тому, N_d^{t-3} — аналогічний показник три роки тому, N_d^{t-4} — аналогічний показник чотири роки тому.

За розрахунками згідно з формулою (6) отримуємо оціночну чисельність мігрантів із неврегульованим статусом в Україні у **60,1 тис. осіб**, що майже збігається з результатами розрахунків за першим методом.

У ході дослідження був апробований також **четвертий, демографічний метод**, який полягає в оцінці загальної чисельності мігрантів на

основі відомостей про їхній внесок у відтворення населення (народжуваність та/або смертність) і відрахуванні з отриманого результату чисельності мігрантів, які мешкають у країні на законних підставах. Цей метод загалом є перспективним, однак відповідні розрахунки можуть бути здійснені лише після проведення наступного Всеукраїнського перепису населення та підбиття його підсумків.

Отже, на основі застосування трьох методів оцінки можна стверджувати, що чисельність мігрантів із неврегульованим статусом в Україні на кінець 2019 р. становила **від 37,7 до 60,9 тис. осіб.**

Алгоритм оцінювання чисельності мігрантів із неврегульованим статусом у наступні роки включає розрахунки за трьома представленими методами згідно з формулами (2), (4) та (6) з наступною інтерпретацією результатів: «Чисельність мігрантів із неврегульованим статусом в Україні, за оцінками, становить від [мінімальне з трьох отриманих значень] до [максимальне з трьох отриманих значень]».

Висновки. Аналіз адміністративних даних показав, що в Україні спостерігається помітне зростання кількості виявлених ДМС мігрантів із неврегульованим статусом, збільшення кількості непропущених органами Держприкордонслужби потенційних мігрантів із неврегульованим статусом та тенденція до стабілізації чисельності затриманих за незаконне перетинання державного кордону. Загальна кількість затриманих обома відомствами фактичних мігрантів із неврегульованим статусом перевищила у 2019 р. 14 тис. осіб, потенційних виявлено понад 10 тис. осіб. При цьому відомча статистика не охоплює осіб, яким вдалося уникнути виявлення, схильна до повторного обліку і включає надто обмежене коло соціально-демографічних характеристик даного контингенту мігрантів.

Дослідження неврегульованої міграції 2020 р. сприяло усунути прогалини інформаційного забезпечення аналізу цієї складової міграційного руху і вперше отримати обґрунтовані оцінки чисельності іноземців, які проживають в Україні без будь-яких правових підстав. За його результатами та з урахуванням міжнародного досвіду проведення аналогічних робіт, було розроблено кілька методів оцінювання чисельності контингенту мігрантів із неврегульованим статусом в Україні. Здійснені розрахунки дали змогу дійти висновку, що чисельність мігрантів із неврегульованим статусом, які перебували в Україні на кінець 2019 р., могла становити **від 37,7 до 60,9 тис. осіб.** Отже, результати оцінювання спростовують міф про значні обсяги неврегульованої міграції в Україні.

Для усвідомлення обсягів незаконної міграції в Україні та вироблення необхідних заходів із запобігання цьому негативному явищу бажано здійснювати наукові дослідження цієї проблеми на систематичній основі, зокрема з метою періодичного (принаймні раз на 5 років) уточнення поправочних коефіцієнтів методики розрахунку обсягів неврегульованої міграції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Resolution adopted by the General Assembly on 19 September 2016. URL: https://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/71/1 (дата звернення: 12.10.2021).
2. Межправительственная конференция для принятия глобального договора о безопасной, упорядоченной и легальной миграции. URL: <http://undocs.org/ru/A/CONF.231/3> (дата звернення: 19.10.2021).
3. Малиновська О. А. Методи оцінювання чисельності мігрантів з неурегульованим статусом і можливості їх застосування в Україні. *Демографія та соціальна економіка*. 2020. № 1 (39). С. 33—46. <https://doi.org/10.15407/dse2020.01.033>
4. Towards Harmonised European Statistics on International Migration / Ed. by M. Poulain, N. Perrin, A. Singleton. Louvain: UCL Presses, 2006.
5. Jandl M., Vogel D., Iglicka K. Report on methodological issues. URL: http://irregular-migration.net/typo3_upload/groups/31/4.Background_Information/4.1.Methodology/Methodological_Issues_Clandestino_Report__Nov09_2.pdf (дата звернення: 03.03.2021).
6. Кресіна І., Стойко О. Нелегальна міграція: проблеми протидії та правового регулювання. *Політичний менеджмент*. 2009. № 3.
7. Migration and Remittances. Eastern Europe and the Former Soviet Union / Ed. by Ali Mansoor, Bryce Quikkin. World Bank, 2006.
8. Дослідження МОМ проливає світло на неврегульовану міграцію в Україні. / Офіційний сайт Представництва МОМ в Україні. URL: <https://www.iom.org.ua/ua/doslidzhennya-mom-prolyvaye-svitlo-na-nevregulovanu-migraciyu-v-ukrayini> (дата звернення: 18.08.2021).
9. Показники діяльності ДМС за 2020 р. Офіційний сайт Державної міграційної служби України. URL: https://dmsu.gov.ua/assets/files/statistic/year/2020_12.pdf (дата звернення: 21.10.2021).
10. Загальні результати діяльності Держприкордонслужби. 2020. Офіційний сайт Державної прикордонної служби України. URL: <https://dpsu.gov.ua/upload/%D0%A0ez%20%D0%9E%D0%A1%D0%94.pdf> (дата звернення: 21.10.2021).
11. Мігранти з неврегульованим статусом в Україні. Аналітичне резюме. Київ, Представництво МОМ в Україні, 2020. URL: https://iom.org.ua/sites/default/files/irregular_migrants_in_ukraine_ukr_0.pdf (дата звернення: 17.09.2021).

REFERENCES

1. Resolution adopted by the General Assembly on 19 September 2016. (2016). United Nations. https://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/71/1
2. Intergovernmental Conference for the Adoption of a Global Compact for Safe, Orderly and Regular Migration (2018). United Nations. <http://undocs.org/ru/A/CONF.231/3> [in Russian].
3. Malynovska, O. (2020) Methods for estimating the number of migrants with unregulated status and the possibility of their application in Ukraine. *Demography and Social Economy*, 1 (39), 33-46. <https://doi.org/10.15407/dse2020.01.033> [in Ukrainian].
4. Poulain, M., Perrin, N., & Singleton, A. (Eds.). (2006). Towards Harmonised European Statistics on International Migration. - Louvain: UCL Presses.
5. Jandl, M., Vogel, D., & Iglicka, K. (2008). Report on methodological issues. http://irregular-migration.net/typo3_upload/groups/31/4.Background_Information/4.1.Methodology/Methodological_Issues_Clandestino_Report__Nov09_2.pdf
6. Kresina, I., & Stoyko, O. (2009). Illegal migration: problems of counteraction and legal regulation. *Political management*, 3 [in Ukrainian].
7. Mansoor, Ali, & Quikkin, Bryce. (2006). Migration and Remittances. Eastern Europe and the Former Soviet Union. World Bank.

8. The IOM study sheds light on unregulated migration in Ukraine (2020). IOM Mission in Ukraine. <https://www.iom.org.ua/ua/doslidzhennya-mom-prolyvaye-svitlo-na-nevregulovanu-migraciyu-v-ukrayini> [in Ukrainian].
9. SMS performance indicators for 2020 (2020). State Migration Service of Ukraine. https://dmsu.gov.ua/assets/files/statistic/year/2020_12.pdf [in Ukrainian].
10. General results of the State Border Guard Service. 2020 (2020). State Border Guard Service of Ukraine. https://dpsu.gov.ua/upload/%D0%A0ezytati_%D0%9E%D0%A1%D0%94.pdf [in Ukrainian].
11. Migrants with unregulated status in Ukraine. Analytical summary (2020). IOM Mission in Ukraine. https://iom.org.ua/sites/default/files/irregular_migrants_in_ukraine_ukr_0.pdf [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 01.12.2021

O. V. Pozniak, PhD (Economics), Head of Sector
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Tarasa Shevchenko, 60
E-mail: olex_poznyak@ukr.net
ORCID: 0000-0002-1323-3896
Scopus ID: 57195780028; 57189273845

IRREGULAR MIGRANTS IN UKRAINE: ATTEMPT AT QUANTITATIVE EVALUATION

Ukraine is in a similar position to many other countries in the world in regards to the challenges in accurately estimating migrants irregularly staying in the country. The lack of reliable estimates has for a long time prevented the government authorities from planning an adequate response to irregular migration in the country, including the development of regularisation programmes. Furthermore, the lack of reliable estimates also results in the replication of obviously exaggerated information on the number of irregular migrants, promotes the spread of migrant-related phobias and allows for irregular migration to be misused in political dialogue. The purpose of the article is to form an estimate of the number of migrants (foreign citizens and stateless persons) staying in Ukraine without legal grounds. The novelty of the study lies in the creation of a scientifically sound algorithm for estimating the number of migrants with unregulated status. The presented assessment is based on the data of official statistics of the state executive authorities of Ukraine using the achievements of international experience and the results of surveys conducted during the study realized by the International Organization for Migration in 2020. Research methods: analysis of documents - regulations, statistics, research materials; sociological methods; system of methods for estimating the volume of unregulated migration (methods of multiplication, coefficients, demographic method, method of re-accounting, method of building social networks, etc.); comparative method.

An assessment of unregulated migration trends in Ukraine is made on the basis of official data. It is established that in Ukraine there is a significant increase in the number of detected migrants with unregulated status by the State Migration Service of Ukraine, an increase in the number of potential migrants with unregulated status who were denied entry by the State Border Guard Service and a tendency to stabilization in the number of detainees. A system of methods for estimating the number of migrants with unregulated status is proposed, and, based on its application, it is established that the corresponding number in Ukraine at the end of 2019 ranged from 37.7 to 60.9 thousand people. An algorithm for estimating the number of migrants with unregulated status in the coming years is developed.

Keywords: migration, unregulated migration, migrants with unregulated status, migration policy.

Cite: Malynovska, O. A. (2022). Mihratsiia ukrainciv do Slovachchyny: tendentsii ta perspektyvy [Migration of Ukrainians to Slovakia: Trends and Prospects]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 1 (47), 70-87. <https://doi.org/10.15407/dse2022.01.070>

<https://doi.org/10.15407/dse2022.01.070>

УДК 314.47:314.422(477)

JEL Classification: J11

О. А. МАЛИНОВСЬКА, д-р наук з держ. упр., старш. наук. співроб., голов. наук. співроб.

Національний інститут стратегічних досліджень

01030, Україна, Київ, вул. Пирогова, 7-а

E-mail: malinovska@niss.gov.ua, malynovska@gmail.com

ORCID: 0000-0001-5305-0253

Scopus ID: 57190283069

МІГРАЦІЯ УКРАЇНЦІВ ДО СЛОВАЧЧИНИ: ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Останніми роками серед країн призначення українських мігрантів помітно зростає роль сусідніх центральноєвропейських країн. Викликані пандемією COVID-19 карантинні обмеження обумовили посилення цієї тенденції, оскільки поїздки до суміжних держав, у т.ч. до Словаччини, виявилися більш безпечними і легше здійснюваними. Хоча за обсягами міграції до Словаччини значно поступається тим, які спостерігаються між Україною та іншими державами Вишеградської групи, це доволі показовий для аналізу загальних тенденцій міграції в регіоні приклад. Вона швидко зростає внаслідок територіальної та культурної близькості, збільшення потреб сусідньої країни в додаткових робочих руках з-за кордону, поступової лібералізації її міграційної політики. Громадяни України виїжджають до Словаччини передусім з метою працевлаштування, збільшується освітня міграція до сусідньої держави, певна частина переміщень носить торговий характер. Наслідки міграції українців до Словаччини неоднозначні. З одного боку, вона сприяє більш тісним міжнародним стосункам, розвитку взаємодії, трансферу знань та досвіду, проте, з другого, веде до втрати Україною частини трудового потенціалу, зниження трудової активності на Батьківщині, працевлаштування наших співгромадян у неформальній економіці за кордоном, ризиків порушення їхніх трудових прав, відсутності соціального захисту.

Метою цієї статті є аналіз тенденцій та визначення особливостей міграції українців до Словаччини з обґрунтуванням пріоритетів взаємовигідного для обох країн співробітництва щодо регулювання мобільності (трудової, освітньої, торговельно-сервісної) населення. Для її досягнення застосовані загальнонаукові методи пізнання: системний, порівняльний, структурно-функціональний. Новизна дослідження забезпечується виявленням сучасних особливостей міграційних процесів між Україною та Словаччиною з використанням найновіших доступних статистичних та фактичних даних. За його результатами зроблено висновок про те, що обидві держави зацікавлені у переведенні

транскордонної міграції у правову площину, забезпеченні впорядкованого та безпечного пересування людей. Водночас для України основний інтерес полягає в тому, щоб активна мобільність населення не провокувала подальше поглиблення диспропорцій у рівнях життя сусідніх держав, сприяла динамізації розвитку. Це потребує діяльності за двома основними напрямками: збереження моделі циркулярної міграції як альтернативи міграції переселенської, запобіжника остаточних втрат частини трудового та інтелектуального потенціалу; створення умов для використання заробітків мігрантів, набутих ними знань та досвіду, встановлених соціальних зв'язків для розширення можливостей підприємництва, відкриття нових робочих місць в Україні і, відповідно, забезпечення передумов для скорочення трудової міграції, повернення мігрантів на Батьківщину.

Ключові слова: міграція населення України, транскордонна мобільність, малий прикордонний рух, міграційна політика, Словацька Республіка.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Визначальним трендом розвитку міграційних процесів населення України останніх десятиліть є переорієнтація міграційного потоку із східного на західний напрямок, тобто на країни ЄС. Пандемія COVID-19, що призвела до ускладнення транскордонних переміщень, обумовила зменшення інтенсивності міграційного потоку, певні зміни його характеристик. Так, за даними Євростат, чисельність громадян України, які мали дозволи на перебування в країнах-членах ЄС чинні станом на кінець 2020 р., зменшилася у порівнянні з кінцем 2019 р. в основних країнах призначення Західної та Південної Європи, а саме в Німеччині, Австрії, Італії, Португалії, Греції. Разом з тим, цей показник у сусідніх до України країнах зріс: в Угорщині на 2,7 %, у Польщі на 5 %, у Словаччині на 11,1 %, у Чехії на 13,9 % [1]. За умов карантинних обмежень виїзди до суміжних держав виявилися для українців безпечнішими і легше здійснюваними, тим більше, що потреба у додаткових робочих руках у країнах-сусідах зберігалася. Наскільки стійкою буде тенденція до зростання значення країн Вишеградської групи як країн призначення мігрантів з України, залежатиме від загальної міграційної ситуації в Європі, динаміки розвитку країн-реципієнтів та України. Проте вже зараз можна твердити, що в центрі Європи склалася стійка міграційна система, функціонування якої особливо наочно виявляється в прикордонних регіонах, її формування під впливом пандемії прискорилось. Словаччина є найменшим за територією, населенням та протяжністю кордону з Україною сусідом, що є членом Вишеградської четвірки. За обсягами міграційні потоки між Україною та Словаччиною значно поступаються тим, які спостерігаються між Україною та іншими державами регіону. Водночас приклад українсько-словацьких переміщень населення є доволі показовим для аналізу загальних тенденцій міграції в центральній Європі, подальших прогнозів їх розвитку. **Метою статті** є аналіз тенденцій та визначення особливостей міграції українців до Словаччини з обґрунтуванням пріоритетів взаємовигідного для обох країн співробітництва щодо регулювання мо-

більності (трудової, освітньої, торгової) населення. Для її досягнення застосовані загальнонаукові **методи пізнання**: системний, порівняльний, структурно-функціональний. **Новизна** дослідження забезпечується виявленням сучасних особливостей міграції між Україною та Словаччиною з використання найновіших доступних статистичних та фактичних даних.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Міграцію населення України за кордон під різними кутами зору вивчали економісти, соціологи, політологи тощо, значний внесок у вивчення міграції населення України, у т.ч. до Словаччини, зробили Е. Лібанова (E. Libanova), О. Позняк (O. Pozniak), М. Романюк (M. Romanuk) та інші.

Окремим напрямом міграційних досліджень є вивчення міграції українців до країн Вишеградської групи, які здійснювались у творчій співпраці з науковцями сусідніх країн. Українську сторону в цих дослідженнях представляли аналітики О. Бетлій (O. Betliy), К. Кульчицька (K. Kul'chyts'ka), І. Сушко (I. Sushko) та інші [2]. У сусідніх країнах над проблематикою працювали польські науковці П. Кажмеркевич (P. Kaźmierkiewicz), М. Ярошевич (M. Jaroszewicz), чеські дослідники Д. Дрбохлав (D. Drbohlav), В. Стрелковська (V. Strelkovska), словацькі вчені В. Бенч (V. Benc), Л. Ваврова (L. Vavrova) та інші [3].

Аналізуючи міграцію українців до Словаччини, більшість дослідників залишалися в рамках парадигми неокласичної економіки, яка твердить, що робоча сила рухається туди, де заробітки є вищими, а безробіття нижчим, що працевлаштування за кордоном викликане значною різницею у величині винагороди за аналогічну працю та більшим попитом на неї в країні призначення. Згідно з неокласичним підходом, застосованим на мікрорівні, міграція потрактована як інвестиція у подальше накопичення матеріальних ресурсів та людського капіталу. У парадигмі так званої нової економіки міграції територіальні переміщення розглядаються не як індивідуальна, а як сімейна стратегія, спрямована на досягнення домогосподарством певних цілей, наприклад, покращання житлових умов чи навчання дітей, на зниження економічних ризиків, страхування від несподіваних і несприятливих подій.

Доповнює розуміння переміщень між Україною та Словаччиною «мережева» теорія, в центрі якої — міграційні мережі, тобто соціальні зв'язки, які поєднують мігрантів із сім'ями на батьківщині, потенційних мігрантів із співвітчизниками за кордоном. Це соціальний капітал, що спрощує і здешевлює переміщення, чим пояснюється здатність міграції до розширеного відтворення навіть тоді, коли первинні економічні причини її виникнення втрачають свою гостроту.

Транскордонні соціальні зв'язки лежать в основі парадигми територіальної міграційної системи та транскордонного ринку, у т.ч. ринку праці, як його складової, системи, що базується на взаємозв'язках і взаємодопов-

неннях. Транснаціональні ринки праці стали предметом серйозної уваги в регіональних наукових центрах Західної України і досліджувалися такими вченими, як М. Бачинська (M. Bachyns'ka), М. Біль (M. Bil), К. Деркач (K. Derkach), У. Садова (U. Sadova), В. Рюль (V. Ryul'), Ю. Цибульська (Y. Tsybul's'ka) та ін. Частиною міграційної системи «Україна — Східна Європа» є міграційна система, що об'єднує Україну та Словаччину [4].

Такий підхід розвинувся із більш широкої концепції транснаціоналізму, яка сформувалася в 1990-ті роки на основі вивчення діяльності транснаціональних корпорацій, а згодом була імplementована до міграційних досліджень. За традиційного мислення, коли кордони національної держави видаються природною рамкою функціонування суспільства, міграція виглядає девіантним явищем, її наслідки зазвичай мають конотацію ризиків чи загроз. Проте більш сучасний погляд на міграцію засновується на тому, що мігрант водночас є й іноземцем за кордоном, і громадянином вдома, що він функціонує в обох соціальних просторах і тим самим об'єднує їх, створюючи можливості для взаємозбагачення та розвитку. Потрапляючи до нового соціального середовища, мігранти змінюються, але й змінюють своє оточення і в країні перебування, і в країні походження, забезпечують поширення нових знань та досвіду по обидві сторони кордону. Таким чином мігранти сприяють прогресивним перетворенням на батьківщині та покращенню іміджу країни походження за кордоном, а кордон трансформується із розподільчої лінії на місце контактів та взаємозв'язків.

Для розуміння міграції українців до Словаччини цікавою є також теорія міграційного переходу, згідно з якою модернізація суспільства обумовлює трансформацію не лише демографічної поведінки населення, а й міграційної ситуації, перетворення країн, що віддавали населення, на ті, які його приваблюють. Після Другої світової війни цей перехід пережили країни Західної Європи, в 1970-х—1980-х роках країни європейського Півдня, після 2004 р. завдяки динамізації економіки в результаті вступу до ЄС він розпочався в країнах Центрально-Східної Європи, зокрема в Словаччині.

Виходу за рамки дещо спрощеного підходу до міграції, як економічно детермінованого явища, сприяє також інституційна теорія, згідно з якою міграційні потоки відображають рівень залучення країни до міжнародних угод, проектів співробітництва. Інституційними чинниками транскордонної міграції між Україною та Словаччиною є Угода між Україною та Словацькою Республікою про місцевий прикордонний рух 2008 р. в редакції 2019 р., яка надає можливість мешканцям прикордонної зони вільно в'їжджати до 30-ти кілометрової зони сусідньої держави і перебувати там до 90 днів; наявність преференцій, що надаються в Словаччині іноземцям, котрі мають статус «закордонного словака». Оскільки Словаччина є членом Європейського Союзу, важливим для міграційних переміщень між країнами є не лише національне законодавство та двосторонні домовле-

ності, а й законодавство ЄС, у т.ч. набуття українцями права подорожувати територією ЄС без віз.

Виклад основного матеріалу. Чинники, які визначають міграцію українців до Словаччини, мають внутрішній і зовнішній характер. Причому саме внутрішні чинники є вирішальними для виникнення та розвитку міграційного процесу. Вони добре відомі, передусім це значно вища за кордоном, ніж в Україні, оплата праці. Оскільки найактивніше у міграційних переміщеннях беруть участь мешканці прикордонних регіонів, а Словаччина межує із Закарпатською областю України, проілюструємо цю тезу даними опитування, проведеного в Закарпатті Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва восени 2020 р. Згідно з ними у порівнянні з результатами аналогічного дослідження 2018 року, частка осіб, які задумувалися над еміграцією, зросла з 28 до 49 %, натомість частка тих, які не мали наміру емігрувати за будь-яких умов, зменшилася з 46 до 34 % [5].

Серед причин виїзду закарпатців за кордон панівними є економічні. Залишити країну в разі суттєвого погіршення економічної ситуації (падіння доходів, відсутність роботи з достатньою оплатою праці) в 2020 р. були готові 28,3 % респондентів, а за даними аналогічного опитування в 2018 р. — 20 %.

Високий рівень міграційної готовності, як залучення мешканців області до транскордонних переміщень, великою мірою є наслідком соціально-економічної ситуації в ній. Так, за даними Держстату, наявний дохід у розрахунку на одного мешканця в Закарпатській області найнижчий у порівнянні з усіма українськими регіонами, крім постраждалих від війни Донецької та Луганської областей. Рівень безробіття (за методологією МОП) стабільно вищий ніж в середньому в Україні, а заробітна плата, навпаки, нижча [6, 7]. Водночас у сусідній Словаччині мінімальна заробітна плата вчетверо переважає цей показник для України.

Крім соціально-економічних чинників, на інтенсивність міграції впливають й інші обставини. Наприклад, зручне транспортне сполучення, міграційна активність родичів чи близьких друзів тощо. Згадане вище опитування населення Закарпатської області показало, що 17 % закарпатців мали рідних чи близьких друзів, які виїхали на постійне проживання за кордон, 38,9 — таких, які виїхали на роботу за кордон на тривалі терміни, 40,1 % — рідних і друзів, котрі до пандемії практикували нетривалі поїздки на заробітки.

Ще одним чинником міграції є, безумовно, наявність відповідних етнічних меншин по обидва боки кордону. Громадяни України словацької етнічної належності, які відповідно до словацького законодавства можуть отримати статус словака, що проживає за кордоном, об'єктивно мають ширші можливості для міграції до Словаччини. Цей статус дає право тимчасово проживати в Словаччині упродовж 5 років, вчитися, працювати,

займатися бізнесом. Щоб його отримати, потрібно довести, що особа, або її прями предки, є за національністю словаками, або що вона займається громадською діяльністю, яка демонструє словацьку національну свідомість. Передбачається також базове володіння словацькою мовою.

За переписом 2001 р. серед громадян України нараховувалося лише 6,4 тис. словаків. Пізніше, як відомо, перепис не проводився. Проте за оцінками словацького урядового органу, який опікується справами словаків, що живуть за кордоном, в Україні, в основному в Закарпатті, проживають 12 тис. словаків [8]. Після 2014 р. кількість клопотань про набуття статусу закордонного словака зростає вдвічі. Хоча в загальному міграційному потоці частка етнічних словаків незначна, як внаслідок їх малочисельності, так і тому, що ті, хто мав намір емігрувати, уже реалізували його раніше, родинні та дружні зв'язки між співвітчизниками по обидві сторони кордону спрощують міграційні переміщення та пошук роботи в зарубіжній державі не лише для представників етнічної меншини, а й для їхнього оточення, що належить до титульної нації.

Для міграції українців до Словаччини важливим є режим кордону, кількість перетинів якого значна. Вона суттєво зменшилася внаслідок карантинних обмежень 2020 р., але уже наприкінці року почала відновлюватись. Усього у 2020 р., за даними Держприкордонслужби, громадяни України виїздили до Словаччини 336,5 тис. разів, або у 2,5 рази менше ніж 2019 р.

Попри те, що довжина українсько-словацького кордону лише 97 км, на ньому знаходяться п'ять пунктів перетину (два автомобільні, два залізничні, один пішохідний), відбувається будівництво нових. Після здобуття незалежності, коли українці змогли вільно пересуватися через кордон, із Словаччиною діяв безвізовий режим, а мешканці прикордоння могли виїжджати до сусідньої держави навіть за внутрішніми паспортами із спеціальними вкладками (органи внутрішніх справ оформлювали до 60 тис. таких вкладок на рік). Інтенсивність руху через кордон із Словаччиною була надзвичайно високою і в 1999 р. сягнула понад 800 тис. виїздів. В умовах системної кризи перехідного періоду 1990-х років основну масу перетинів кордону здійснювали «човники», тобто особи, котрі власноруч перевозили через кордон дрібні партії товарів як для власного вжитку, так і для продажу.

У 2000 р. Словаччина ввела для українців візовий режим у зв'язку з підготовкою вступу країни до ЄС, що одразу призвело до зменшення чисельності перетинів кордону вдвічі. Ще більше ускладнилися транскордонні переїзди українців після приєднання 2007 р. Словаччини до Шенгенської зони і запровадження процедури оформлення віз за більш суворими шенгенськими правилами. Разом з тим населення швидко пристосувалося до нових реалій. Щорічно консульства Словаччини оформлювали понад 50 тис. віз. Кількість відмов коливалася в межах 1—2 %, що було нижче ніж у середньому по країнах Шенгенської зони [9].

Транскордонній мобільності сприяла також підписана 2008 р. українсько-словацька угода про місцевий прикордонний рух, яка дала змогу мешканцям майже трьох сотень населених пунктів прикордоння подорожувати до прикордонних регіонів Словаччини без віз і перебувати там упродовж 30 днів. Пізніше з метою спрощення процедур міждержавних поїздок тривалість перебування на території сусідньої країни було продовжено до 90 днів. Отримання Україною в 2017 р. безвізового режиму з ЄС значно розширило можливості для міграційних переміщень українців.

Серед зовнішніх чинників міграції громадян України до Словаччини — краща економічна, соціальна, демографічна ситуація в сусідній країні, потреби її ринку праці, міграційна політика, а також географічна близькість, мовна та культурна спорідненість, наявність української етнічної меншини.

Історично Словаччина не належала до країн, які приваблюють мігрантів, понад те, в результаті міграції країна втрачала власне населення. Так, у пошуках кращих заробітків виїхали до багатших країн ЄС або їздять туди на роботу, проживаючи в Словаччині, від 150 до 250 тис. громадян [10]. Проте поступово ситуація змінюється. Хоча чисельність іноземців у країні все ще порівняно незначна (вони становлять трохи більше півтора відсотка населення), темпи її росту чи не найвищі в Європі. Якщо в 1990-ті роки більшість іноземців в Словаччині були громадянами Чеської Республіки, після вступу до ЄС в 2004 р. їхня частка зменшувалася, в країну прибували громадяни інших держав Євросоюзу, в основному менеджери та спеціалісти, а також іммігранти з третіх країн. Спочатку це були вихідці з колишньої Югославії, де йшла війна. У 2000-х роках почав зростати імміграційний потік з України. Станом на кінець 2020 р. чинні дозволи на перебування в Словаччині мали 150 тис. іноземців, що на 5 % більше ніж попереднього року. 40 % з них були громадянами країн ЄС, 60 % — інших країн, серед яких найбільше українців, а також громадян Сербії, В'єтнаму та Російської Федерації [11].

Водночас, як твердять спеціалісти, трансформація Словаччини з країни, яка віддає населення, на таку, що його приймає, не супроводжувалася виробленням адекватної міграційної політики. Оскільки прибулі з Югославії та з України були близькими до словаків за мовними, культурними, релігійними характеристиками, потреба у розробці належних правових та адміністративних механізмів вповні не усвідомлювалася. Новизна феномену міграції обумовила обережне і часто негативне ставлення словацького суспільства до нього. До «міграційної кризи» 2015—2016 років, тобто масового прибуття до Європи біженців з Близького Сходу, міграційні питання перебували на маргінесах суспільного буття. Коли ж уряд відкинув затверджені Єврокомісією обов'язкові квоти на переселення біженців, як форму солідарності з країнами-членами ЄС, що потерпали від найбільшого міграційного тиску, міграційні питання перетворилися не лише на

важливу тему внутрішньополітичних дискусій, а й євроінтеграційного дискурсу. Словаччина висунула ідею «гнучкої солідарності», тобто виявлення підтримки в рамках ЄС іншими, крім переселення, засобами. Щодо такого підходу досягнуто консенсус і в політикумі, і в суспільстві, проте панування негативних стереотипів стосовно міграції загрожує накопиченням нерозв'язаних проблем у цій сфері, особливо трудової міграції, яка набуває все більшого значення для розвитку країни.

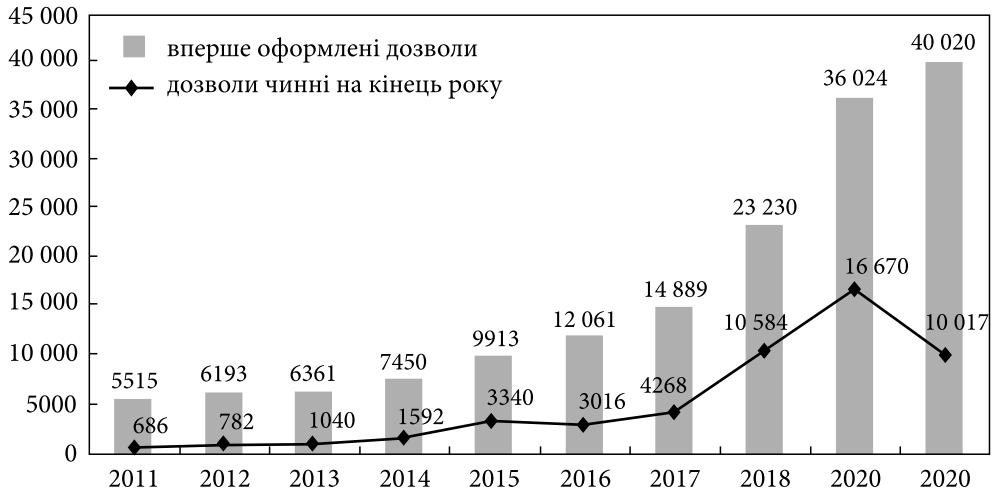
Як і у більшості європейських країн, населення Словаччини скорочується внаслідок негативного природного приросту і у зв'язку з доволі численною міграцією словаків за кордон, і потребує поповнення. Тим більше, що в останні десятиліття економіка країни успішно зростала, сюди надходили значні іноземні інвестиції, рівень безробіття — низький, а кількість нових робочих місць збільшується. Покращуються умови життя: вдалося досягнути рівня ВВП на душу населення, що становить 75 % від середньоєвропейського рівня.

Відповідно до опитування Словацької бізнес-асоціації, 50 % роботодавців гостро відчувають нестачу працівників, ще 35 % заявили, що працівників не вистачає, хоча проблема не є гострою. Водночас 41 % суб'єктів бізнесу змушені відмовитися від певних замовлень через брак робочої сили. Найбільший попит — на операторів та монтажників машин і обладнання (42 %), кваліфікованих робітників та майстрів (22 %) [2].

У концептуальному документі щодо перспектив міграційної політики Словацької Республіки зазначено, що країна стимулюватиме імміграцію кваліфікованих мігрантів та науковців з культурно споріднених країн, у т.ч. і з України. Шляхом створення інформаційно-консультативних центрів для мігрантів поширюватиметься інформація про можливості освіти та працевлаштування в Словаччині.

З метою забезпечення потреб ринку праці уряд Словаччини спрощує процедури працевлаштування працівників з-поза меж ЄС. Наприклад, з 2018 р. виробниче навчання іноземця не потребує спеціального дозволу, такий дозвіл оформлюється лише згодом, у разі працевлаштування мігранта і за умови, що безробіття в повіті не перевищує 5 %, а професія мігранта є дефіцитною [9]. Строк перебування вакансії у списку Управління праці для пошуку претендента серед словаків зменшено з 30 до 20 днів. Лібералізовано вимоги до працедавця, який прагне найняти мігранта. Раніше він мав довести, що не здійснював незаконного працевлаштування іноземців упродовж п'яти років, а тепер двох. Запроваджено інститут дефіцитних спеціальностей, щодо найму носіїв яких роботодавці не мусять інформувати Управління праці, якщо частка іноземців не перевищує 30 % персоналу. Список дефіцитних професій спочатку переглядався щорічно, а нині — щоквартально.

Попри це імміграційна політика Словаччини лишається доволі жорсткою. Водночас величина заробітної плати в країні порівняно невисока.

Рис. 1. Кількість дозволів на перебування громадян України в Словаччині, виданих упродовж року, та чинних на кінець відповідного року, шт.

Джерело: Євростат, <https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>

Тому Словаччина наразі не є лідером за популярністю серед країн призначення мігрантів з України. Разом з тим українці є тут найбільшою іноземною спільнотою з-поза меж ЄС. Так, за даними Євростат, на кінець 2020 р. українці мали 40 тис. дозволів на проживання в Словаччині. Упродовж року було оформлено понад 10 тис. нових дозволів. Через карантинні обмеження їх було менше ніж у 2019 р. майже на 40 %. Проте загальна кількість чинних дозволів не лише не зменшилася, а й дещо зросла. Вона була на 11,1 % більшою ніж попереднього року, а у 2011—2020 рр. збільшилася понад усемеро. Як і міграція з України загалом, міграція до Словаччини особливо швидкими темпами зростала після подій 2014 року, агресії та війни (рис. 1).

Тривалість 86 % дозволів на перебування українців у Словаччині, вперше виданих у 2020 р., складає понад 12 місяців. Загалом по Євросоюзу частка дозволів такої тривалості для українців становила 22,7 %, а в Польщі — лише 10 %, тобто до Словаччини українці прибувають на відносно довші строки, ніж до більшості країн ЄС. На кінець 2020 р. 6,2 тис. громадян України мали дозволи на постійне проживання в Словаччині [11].

Упродовж 2020 р. 69 % дозволів на перебування українців у Словаччині були видані у зв'язку із здійсненням оплачуваної діяльності. Важливо зазначити, що ставлення до трудових мігрантів з України в цілому толерантне, словацьке населення готове їх прийняти, на відміну від вихідців з Близького Сходу чи Африки. Хоча тема міграції для словацької суспільної думки лишається токсичною, породжені нею негативні міфи з українською трудовою міграцією наразі не асоціюються [2].

За даними словацького Управління праці, соціальних питань та сім'ї, станом на грудень 2020 р. в Словаччині працювали 14 361 громадян України. Переважно це чоловіки — 76 %. Близько третини з них працювали до одного року, дві третини — один-два роки, довші строки — лише одиниці. Основні сфери зайнятості — промисловість, зокрема машинобудування, будівництво. Найчисельніші серед українців оператори машин та обладнання (56,2 %) та кваліфіковані робітники з інструментом (близько 20 %). Частка професіоналів невисока — приблизно 7 %, проте й некваліфікованих працівників небагато — 10 %. Рівень освіти зайнятих в Словаччині українців в основному середній, лиш 26 % мають вищу освіту різного рівня [11]. Заробітки мігрантів становлять приблизно тисячу євро на місяць у кваліфікованих робітників, 1,5 тис. євро у спеціалістів, близько 800 євро у працівників нижчої кваліфікації [12]. Найбільша громада українських мігрантів сконцентрована в Братиславі та столичному регіоні.

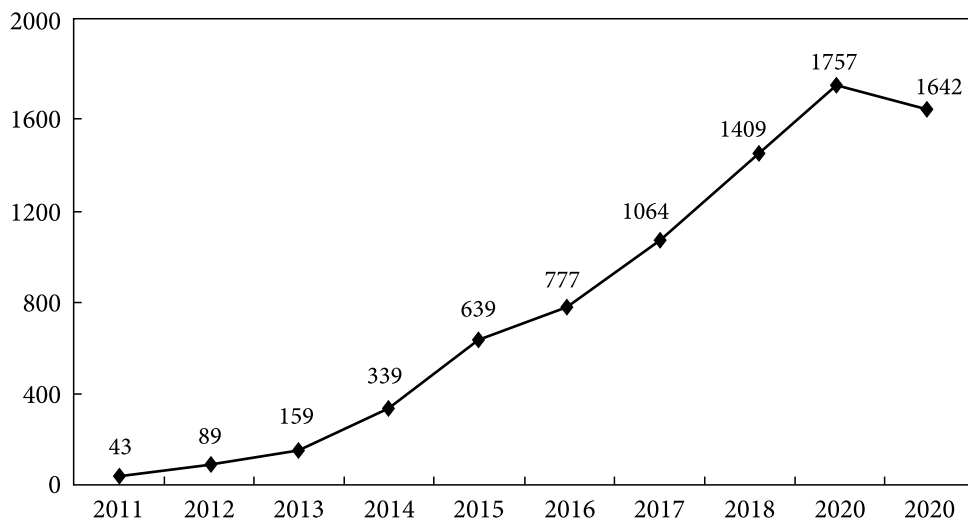
Однак офіційні цифри щодо працівників-мігрантів з України не відображають реальну чисельність українців, які працюють у Словаччині. Без дозволів на працевлаштування можуть працювати іноземці, які мають статус «закордонного словака», або дозвіл на тимчасове перебування, оформлений на іншій підставі. У разі найму такої особи роботодавець повинен лише інформувати Управління праці про початок (припинення) трудових відносин. Крім того, в Словаччині працює значна кількість українців, які отримали польські робочі візи і були відряджені до країни польським роботодавцем [13], а насправді — посередником із працевлаштування, що дає змогу обійти місцеві правила.

Певна частина українців, яка виїжджає на роботу до Словаччини, головним чином сезонну, не має жодних дозволів на працевлаштування, працює використовуючи можливість перебування в ЄС упродовж 90 днів завдяки безвізу, або в рамках «малого прикордонного руху». Хоча в'їзд цих громадян до сусідньої країни є цілком легальним, несанкціоноване працевлаштування, а також перевищення дозволених строків перебування робить їх порушниками міграційного законодавства. На думку експертів, серед мігрантів у нерегульованому становищі в Словаччині, яких, за оцінками, нараховується 15—20 тис., українці можуть становити половину [3]. У 2020 р. з числа 1,3 тис. порушників міграційного законодавства, виявлених компетентними органами Словаччини, українців було 326 осіб, тобто кожний четвертий. Цифри за 2019 р. суттєво більші — 2,2 тис. виявлених нелегалів, у т.ч. 1,4 тис. українців, відтак наслідком пандемії COVID-19, крім іншого, було значне зменшення транскордонної міграції і, відповідно, пов'язаних із нею порушень. Суть претензій словацької влади до мігрантів з України здебільшого стосувалися перевищення дозволених строків перебування (1369 виявлених нелегальних мігрантів з України у 2019 р. і 309 у 2020 р.) [11].

Міграція до Словаччини інколи пов'язана із «сірим» ринком праці та протиправними діями також і на території України. Частина поїздок українців до сусідньої держави має на меті отримання доходу шляхом перевезення невеликих партій товарів та їхнього продажу на Батьківщині. На відміну від 1990-х років, коли перетин кордону був, по суті, вільним, митні обмеження набагато слабші, а транспортні витрати нижчі, «човникова торгівля» втратила свою комерційну привабливість для більшості українців, проте в прикордонних населених пунктах лишилася актуальною. За дефіциту робочих місць з достойною оплатою праці вона забезпечує відносно високий заробіток, не потребує докладання часто марних зусиль до пошуків роботи, виснажливих поїздок до робочого місця, дає можливість поєднувати «бізнес» із роботою в домашньому господарстві та піклуванням про сім'ю. Хоча така торгівля часто супроводжується порушенням митних правил, участю в корупційних операціях, як показало згадане вище опитування Фонду «Демократичні ініціативи», значна частина мешканців Закарпаття виправдовує тіншову зайнятість та контрабанду. Скоріше позитивно до них ставляться 26 % опитаних, негативно — 37 % [5]. Торгова міграція знижує вмотивованість до продуктивної праці, призводить до зміни структури традиційних занять мешканців прикордоння, оскільки завдяки кордону-годувальнику зникає потреба у витраті значних сил та часу на роботу в домашньому господарстві, утримання худоби чи обробітку великих площ землі [14].

Останніми роками профіль українських мігрантів у Словаччині зазнав змін. Після вступу Словаччини до ЄС у 2004 р., коли почав розгортання міграційний потік з України, він складався в основному з короткочасних мігрантів, передусім мешканців Закарпаття, які здійснювали короткотермінові, але систематичні виїзди на заробітки, часто працювали в Словаччині без належних дозволів, виконували важку і непривабливу роботу на будівництві та в сільському господарстві. Після 2014 р., крім традиційної, сформувалася нова група мігрантів, що характеризується високим освітнім рівнем, шукає роботу за спеціальністю, це, наприклад, ІТ-спеціалісти, лікарі та середній медичний персонал, яких Словаччина приваблює тим, що перед прийомом на роботу їм не потрібно складати іспит з мови. До цієї групи мігрантів належать також підприємці, оскільки в Словаччині значно простіше, ніж у сусідніх країнах, процедури оформлення дозволів на підприємницьку діяльність. Мігранти цієї категорії прибувають до країни на довші строки, переважно разом із сім'ями [3].

Помолодшання та підвищення освітнього рівня українських мігрантів пов'язано також і з освітньою міграцією, інтенсивність якої зростає. Оскільки існує угода про взаємне визнання дипломів, громадянам України простіше продовжувати навчання в Словаччині. Важливим чинником обрання студентами Словаччини є також фінансова доступність навчання в країні,

Рис. 2. Кількість уперше оформлених дозволів на перебування українців у Словаччині, виданих з метою навчання, шт.

Джерело: Євростат, <https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>

географічна близькість та хороше транспортне сполучення, мовно-культурна спорідненість.

За даними Євростат, у 2020 р. кількість уперше оформлених українцям дозволів на перебування в Словаччині, виданих у зв'язку з навчанням (будь-які види навчання, у т.ч. мовні курси, стажування тощо), була попри пандемію та карантин лише трохи меншою ніж в 2019 р. — 1642 проти 1757. Показник 2013 р. перевищено майже у п'ять разів (рис. 2).

У словацьких університетах навчається понад дві тисячі українських студентів, передусім у географічно ближчих до кордону навчальних центрах. Їхня чисельність стрімко зростає — 188 студентів у 2013/2014 навчальному році, або лише 3 % усіх іноземних студентів, та 1851 в 2017/2018 році, або майже чверть усіх іноземних студентів [15]. Найчастіше українські студенти вивчають словацьку мову та культуру, суспільні науки, інформаційні технології, біологію, екологію. Словаччина стимулює освітню міграцію до країни через механізм державних стипендій. Навчання за програмами словацькою мовою є безкоштовним. Студентам надається житло, пільги на проїзд.

Отримання словацького диплому відкриває дорогу до працевлаштування на території ЄС і у багатьох випадках розглядається як шлях до подальшої міграції. За результатами онлайн-опитування українських студентів у Словаччині, проведеного аналітичним центром CEDOS, після завершення навчання 35,5 % планували переїхати до іншої країни ЄС, 20 % — залишитися в Словаччині, повернутися в Україну — лише 6,4 %.

Завдяки імплементації до словацького законодавства відповідних директив ЄС, іноземні студенти мають право працювати 20 годин на тиждень, залишатися в країні упродовж 9 місяців після завершення навчання з метою пошуку роботи. Для працевлаштування іноземців-випускників словацьких університетів дозвіл на працевлаштування не потрібний.

Висновки та пропозиції. Міграція українців до Словаччини за обсягами порівняно невелика, але демонструє тенденцію до швидкого зростання внаслідок територіальної та культурної близькості, збільшення потреб сусідньої країни в додаткових робочих руках з-за кордону, поступової лібералізації її міграційної політики. Проте переміщення населення на українсько-словацькому кордоні відбуваються не стільки внаслідок добросусідських стосунків між сусідніми державами, скільки в результаті асиметрії їхнього розвитку. Для громадян України вони мають передусім трудовий характер, слугують для пошуку засобів до існування та забезпечення гідного життя.

Характерними рисами трудової міграції українців до Словаччини є істотне переважання виїзду з України над вїздом, панування циркулярної моделі переміщень, тобто систематично повторюваних, хоча й короткочасних виїздів на роботу за кордон, які дають змогу поєднувати роботу в сусідній державі з піклуванням про сім'ю та домашнє господарство на Батьківщині, а також значний сегмент торгової міграції, що є для деяких осіб важливим джерелом доходу та основним заняттям.

Наслідки міграції українців до Словаччини неоднозначні. З одного боку, вона сприяє більш тісним міжнародним стосункам, розвитку взаємодії, трансферу знань та досвіду, а з другого, веде до втрати Україною частини трудового потенціалу, зниження трудової активності на Батьківщині, працевлаштуванню наших співгромадян у неформальній економіці за кордоном і, відповідно, ризикам порушення їхніх трудових прав, відсутності соціального захисту. За результатами опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва восени 2020 р. в Закарпатті, понад 40 % респондентів вважали, що масовий виїзд громадян на заробітки заважає розвитку області [5].

За таких обставин обидві держави зацікавлені у переведенні транскордонної міграції у правову площину, забезпеченні впорядкованого та безпечного пересування людей. Водночас для України основний інтерес полягає в тому, щоб активна мобільність населення не провокувала подальше поглиблення диспропорцій у рівнях життя сусідніх держав, сприяла динамізації розвитку, що потребує діяльності за двома напрямками: збереження моделі циркулярної міграції як альтернативи міграції переселенської, запобіжника остаточних втрат частини трудового та інтелектуального потенціалу; створення умов для використання заробітків мігрантів, набутих ними знань та досвіду, встановлених соціальних зв'язків для розширення

можливостей підприємництва, відкриття нових робочих місць в Україні і, відповідно, забезпечення передумов для скорочення трудової міграції, повернення мігрантів на Батьківщину.

Досягнення цих цілей можливе лише за умови активної міжнародної співпраці, а також цілеспрямованої діяльності засобами внутрішньої політики на загальнодержавному і регіональному рівнях. На міждержавному рівні потрібно досягти домовленостей щодо регулювання трудової міграції, соціального захисту мігрантів, узгодити відповідні процедури. Такі домовленості мають забезпечити легший доступ до офіційного працевлаштування в Словаччині, належного соціального страхування, передбачати не лише більш ліберальні правила, а й поширення належної інформації про робочі місця, необхідні для працевлаштування документи, допомогу в їх оформленні, організацію підготовчих мовних та професійних курсів тощо.

Однією з форм взаємовигідної співпраці могла б бути підтримка зарубіжними працедавцями професійного навчання та набуття вищої освіти в Україні, передовсім за спеціальностями, в яких вони зацікавлені, ширше використання з цією метою дистанційного навчання. Це сприяло б трансформації впливу мізків з України на їхню взаємовигідну циркуляцію. Варто зазначити, що з використанням такого інструменту, передбаченого новим Пактом ЄС з міграції та притулку, як «партнерство щодо талантів», Словаччина реалізує проєкт «Таланти для Молдови», досвід якого вартий вивчення і врахування. Він передбачає навчання / стажування талановитих молодих спеціалістів з ІТ з Молдови у Словаччині з подальшим 12-місячним працевлаштуванням у провідних словацьких компаніях і відповідає інтересам обох країн: Молдови, зацікавленої у підвищенні кваліфікації своїх фахівців, та Словаччини, яка потребує додаткової робочої сили у відповідній галузі [16].

Для реалізації подібних ініціатив важливою є співпраця служб зайнятості, рекрутингових агентств, освітніх установ суміжних держав, спільне проведення ярмарок вакансій, інших заходів, які б сприяли пошукам роботи і за кордоном, і на Батьківщині потенційними мігрантами або мігрантами-поверненнями.

Зацікавлені сторони могли б організувати спільні інформаційні центри для мігрантів, які б надавали індивідуальні консультації, а також налагодити видання інформаційних матеріалів, поширювати їх через спеціалізований інтернет-портал.

Важливим каналом інформаційного супроводження міграційного процесу та суспільної комунікації у сфері міграції, вартим інтенсивного використання, є співпраця з неурядовими організаціями діаспор по обидва боки кордону, підтримка самоорганізації мігрантів.

Необхідно розвивати транспортну інфраструктуру, як і інфраструктуру кордону, з тим, щоб перетин кордону був більш швидким і комфорт-

ним, що спрощує транскордонну мобільність і зменшує тим самим привабливість тривалого перебування за кордоном. З цією ж метою важливо подолати корупцію на пунктах перетину кордону та у митниці, працювати у цьому напрямі спільно з відповідними службами сусідньої держави.

У громадах виходу мігрантів варто вивчати їхні потреби та можливості, орієнтувати мігрантів на започаткування з використанням зароблених за кордоном коштів затребуваних громадами бізнесів. Міграційний компонент має враховуватися в програмах транскордонного співробітництва.

Для прийняття виважених і адекватних рішень необхідний постійний моніторинг міграційної ситуації, систематичне проведення наукових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Eurostat. Database. Asylum and managed migration. URL: <https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>
2. Міфи і факти про українську трудову міграцію до країн Вишеграда. URL: <https://europewb.org.ua/wp-content/uploads/2019/05/Giude-EN-fin.pdf>
3. Ваврова Л. Економічна міграція українців до країн Вишеградської четвірки та пов'язані з нею адміністративні проблеми. URL: http://borderua.sk/data/CBC01018_policy.paper.vavrova.ua.pdf (дата звернення: 10.11.2021).
4. Степура Т. М., Степура А. Л. Україно-словацька територіальна міграційна система: до маркетингового аналізу умов формування та розвитку. *Маркетинг та логістика в системі менеджменту*: тези доповідей XII Міжнар. наук.-практ. конф. (25—27 жовт. 2018 року), Львів. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2018. С. 230—232. URL: http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/51544/2/2018_Stepura_T_M-Ukraino-slovatska_terytorialna_230-232.pdf (дата звернення: 11.10.2021).
5. Аналітичний звіт за підсумками опитування в Закарпатській області. URL: <https://dif.org.ua/article/analitichniy-zvit-za-pidsumkami-opituvannya-v-zakarpatskiy-oblasti>
6. Регіони України. Статистичний збірник. Ч. 1. URL: http://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publ2_u.htm (дата звернення: 15.11.2021).
7. Доходи та витрати населення за регіонами України. URL: https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/2021/zb/02/d_v_reg_19.pdf (дата звернення: 10.11.2021).
8. О словаках, живущих за границей. URL: <https://svk360.com/o-slovakah-zhivushhih-za-granitsej/> (дата звернення: 10.10.2021).
9. Українська міграція у часи кризи: вимушена і трудова мобільність / під ред. Д. Дрбохлава, М. Ярошевич. URL: <https://www.slideshare.net/EWBUkraine/ss-81416566> (дата звернення: 11.10.2021).
10. Chlebo J. Reflection on Some Aspects of Slovakia's Approach to Migration. / Patterns of international migration: Similarities and Differences. URL: https://www.researchgate.net/publication/330315589_globe_in_motion_patterns_of_international_migration_similarities_and_differences (дата звернення: 15.11.2021).
11. Statistical overview of legal and illegal migration in the Slovak Republic. URL: https://www.minv.sk/swift_data/source/policia/hranicna_a_cudzinecka_policia/rocniky/rok_2020/2020-rocenka-UHCP-EN.pdf (дата звернення: 10.11.2021).
12. Бачинська М. Українські мігранти в Чехії та Словаччині: аналіз економічного, політико-правового, соціального середовища приймаючих сторін. URL: http://www.economy.nauka.com.ua/pdf/4_2020/92.pdf (дата звернення: 11.10.2021); <https://doi.org/10.32702/2307-2105-2020.4.90>

13. Словаччина поскаржилася через українських працівників, які прибувають з Польщі. URL: <https://www.euointegration.com.ua/news/2018/05/11/7081543/> (дата звернення: 15.11.2021).
14. Соляне Закарпаття: заробітчаний край. URL: <https://politikrytyka.org/2019/09/03/sonyachne-zakarpattya-zarobitchanskyj-kraj/> (дата звернення: 10.11.2021).
15. Слободян О., Марадик Н., Бенч В. Українські студенти у Словаччині: політики залучення, інтеграції та мотивація і плани студентів. URL: <https://cedos.org.ua/uk/articles/ukrainski-studenty-u-slovachchyni-polityky-zaluchennia-intehratsii-ta-motyvatsiia-i-planu-studentiv> (дата звернення: 11.10.2021).
16. Talents for Moldova: programme of mobility and career growth for students and graduates of ICT between Slovakia and Moldova. URL: <https://www.migrationpartnershipfacility.eu/what-we-do/actions-pilot-projects/talents-for-moldova-mobility-and-career-advancement-programme-for-ict-students-and-graduates-between-slovakia-and-moldova> (дата звернення: 15.11.2021).

REFERENCES

1. Eurostat. Database (2021). Asylum and managed migration. <https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>
2. Myths and facts about Ukrainian labor migration to the Visegrad countries (2019). <https://europewb.org.ua/wp-content/uploads/2019/05/Giude-EN-fin.pdf>
3. Vavrova, L. (2016). Economic migration of Ukrainians to the Visegrad countries and related administrative problems. SFPA. http://borderua.sk/data/CBC01018_policy.paper.vavrova.ua.pdf [in Ukrainian].
4. Stepura, T. M., & Stepura, A. L. (2018). Ukrainian-Slovak territorial migration system: to the marketing analysis of the conditions of formation and development. *Marketing and logistics in the system of management*, 25–27 October 2018, Lviv, 230–232. http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/51544/2/2018_Stepura_T_M-Ukraino_slovatska_terytorialna_230-232.pdf [in Ukrainian].
5. Analytical report on the results of the survey in the Transcarpathian region (2020). Ilko Kucheriv Democratic Initiatives foundation. <https://dif.org.ua/article/analitichniy-zvit-za-pidsumkami-opituvannya-v-zakarpatskiy-oblasti> [in Ukrainian].
6. Regions of Ukraine. Statistical collection, part 1 (2021). State Statistic Service of Ukraine. http://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publ2_u.htm [in Ukraine].
7. Incomes and expenditures of the population 2019 (2021). State Statistic Service of Ukraine. https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/2021/zb/02/d_v_reg_19.pdf [in Ukrainian].
8. About Slovaks living abroad (n.d.). <https://svk360.com/o-slovakah-zhivushhih-zagranitsej/> [in Russian].
9. Drbohlava, D., & Yaroshevich, M. (Eds.). (2017). Ukrainian migration in times of crisis: forced and labor mobility. <https://www.slideshare.net/EWBUkraine/ss-81416566> [in Ukrainian].
10. Chlebo, J. (2018). Reflection on Some Aspects of Slovakia's Approach to Migration. / Patterns of international migration: Similarities and Differences. https://www.researchgate.net/publication/330315589_globe_in_motion_patterns_of_international_migration_similarities_and_differences
11. Statistical overview of legal and illegal migration in the Slovak Republic (2020). Prezidium of the Police Force Bureau of Border and Foreign Police. https://www.minv.sk/swift_data/source/policia/hranicna_a_cudzinecka_policia/rocniky/rok_2020/2020-rocnika-UHCP-EN.pdf

12. Bachynska, M. (2020). Ukrainian migrants in the czech and slovakia republics: analysis of the economic, political, legal, social environment of the hosting countries. <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7828> [https://doi: 10.32702/2307-2105-2020.4.90](https://doi.org/10.32702/2307-2105-2020.4.90) [in Ukrainian].
13. Slovakia complained about Ukrainian workers coming from Poland (2018). <https://www.eurointegration.com.ua/news/2018/05/11/7081543/> [in Ukrainian].
14. Semchuk, K., & Kurovska, H. (2019). Sunny Transcarpathia: labor migrant's region. <https://politkrytyka.org/2019/09/03/sonyachne-zakarpattya-zarobitchanskyj-kraj/> [in Ukrainian].
15. Slobodyan, O., Maradik, N., & Bench, V. (2018). Ukrainian students in Slovakia: policies of involvement, integration and motivation and plans of students. <https://cedos.org.ua/uk/articles/ukrainski-studenty-u-slovachchyni-polityky-zaluchennia-intehratsii-ta-motyvatsiia-i-plany-studentiv> [in Ukrainian].
16. Talents for Moldova: a program of mobility and career growth for ICT students and graduates between Slovakia and Moldova (2021). <https://www.migrationpartnershipfacility.eu/what-we-do/actions-pilot-projects/talents-for-moldova-mobility-and-career-advancement-programme-for-ict-students-and-graduates-between-slovakia-and-moldova> [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 30.12.2021

O. A. Malynovska, Dr. Sc. (Public Administration), Chief Researcher
National Institute for Strategic Studies
01030, Ukraine, Kyiv, Pyrogova str., 7a
E-mail: malinovska@niss.gov.ua, malynovska@gmail.com
ORCID: 0000-0001-5305-0253
Scopus ID: 57190283069

MIGRATION OF UKRAINIANS TO SLOVAKIA: TRENDS AND PROSPECTS

In recent years, the role of neighboring Central European countries has increased significantly among the countries where Ukrainian migrants are destined. The quarantine restrictions caused by the COVID-19 pandemic have intensified this trend, as travel to neighboring countries, including to Slovakia, proved to be safer and easier to implement. Although the volume of migration to Slovakia is much lower than that observed between Ukraine and other countries of the Visegrad Group, this is quite an illustrative example for the analysis of general migration trends in the region. It is growing rapidly due to territorial and cultural proximity, increasing the needs of the neighboring country for additional labor from abroad, the gradual liberalization of its migration policy. Citizens of Ukraine travel to Slovakia primarily for employment, educational migration to the neighboring state is increasing, and some of the relocations are of a commercial nature. The consequences of Ukrainian migration to Slovakia are ambiguous. On the one hand, it promotes closer international relations, development of cooperation, transfer of knowledge and experience, but, on the other hand, leads to the loss of Ukraine's labor potential, reduced labor activity at home, it is associated with employment of our citizens in the informal economy abroad, risks of violating their labor rights, lack of social protection.

The purpose of this article is to analyze trends and determine the peculiarities of migration of Ukrainians to Slovakia, justifying the priorities of mutually beneficial cooperation for both countries to regulate the mobility (labor, education, trade) of the population. To achieve this, general scientific methods of cognition are used: systemic, comparative, struc-

tural-functional. The novelty of the study is provided by the identification of modern features of migration processes between Ukraine and Slovakia using the latest available statistical and factual data.

According to the results, it is concluded that both countries are interested in translating cross-border migration into the legal sphere, ensuring orderly and safe movement of people. At the same time, the main interest for Ukraine is that the active mobility of the population does not provoke further deepening of disparities in the living standards of neighboring countries, contributes to the dynamization of development. This requires action in two main areas: maintaining the model of circular migration as an alternative to permanent migration, a safeguard against the final loss of labor and intellectual potential; creating conditions for the use of migrants' earnings, knowledge and experience gained, social ties established for business expansion, job creation in Ukraine and, accordingly, providing preconditions for reducing labor migration, repatriation of migrants.

Keywords: migration of the population of Ukraine, cross-border mobility, local border traffic, migration policy, Slovak Republic.

Cite: Bil, M. M. (2022). Migrants mobility of the population in economic research: theoretical aspects [Migration Mobility of the Population in Economic Research: Theoretical Aspects]. *Demography and Social Economy*, 1 (47), 88-102. <https://doi.org/10.15407/dse2022.01.088>

<https://doi.org/10.15407/dse2022.01.088>

УДК [314.7:33.556]:330.88

JEL CLASSIFICATION: F22, O15

М. М. БІЛЬ, д-р екон. наук, старш. наук. співроб.

ДУ «Інститут регіональних досліджень ім. М. І. Долишнього НАН України»

79026, Україна, м. Львів, вул. Козельницька, 4

E-mail: bmm1983@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4979-4019

Scopus ID: 57218323030

МІГРАЦІЙНА МОБІЛЬНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ В ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ¹

Міграційна проблематика потребує ширшого розкриття у фундаментальних дослідженнях. Одним із важливих завдань є конкретизація понятійно-термінологічного апарату дослідження міграції та усунення дискусій у міграційному тезаурусі, зокрема щодо змісту міграції як форми мобільності. Метою статті визначено обґрунтування змісту міграційної мобільності населення як фундаментальної економічної категорії, що формує теоретичні основи міграційних досліджень з виокремленням нової науки міграціології. Наукова новизна полягає в аргументації базових положень міграціології та конкретизації її міграційного тезаурусу в частині специфікації змісту міграційної мобільності. Методологічною основою дослідження стали діалектичний підхід, абстрактно-логічний метод, метод систематизації й узагальнення, застосування яких дало змогу сформулювати базові положення міграціології та уточнити її понятійно-термінологічний апарат. Формування міграціології підтверджують висновки провідних економістів і демографів. Міграціологія акумулює знання, підходить до аналізування та практичні рекомендації з питань регулювання міграції. Зважаючи на складність природи міграції, міграціологія формується як наука — міждисциплінарний синтез на перетині соціоекономіки, демографії, просторології і регіоналістики. Проблематика досліджень міграціології розвиває напрями: фундаментальної міграціології, яка, базуючись на міграційних теоріях, концептах, принципах, міграційній термінології, визначає

¹ Стаття підготовлена в рамках виконання гранту НАН України дослідницькими лабораторіями / групами молодих вчених НАН України «Міграційна мобільність молоді Карпатського регіону України: проблеми збереження та розвитку людського потенціалу» (№ д.р. 0121U110514)

засадничі положення щодо розуміння міграції в індикаторно-факторному комплексі; аналітичної міграціології, що розкриває методологію аналізування міграції з погляду причин, стану, тенденцій; міграційної кваліології, яка акцентує на методології кількісно-якісної оцінки впливу міграції на різні явища і процеси. Основними галузями знань міграціології визначено економічну, демографічну, соціальну і політичну, результати досліджень їх цілісно розкривають можливості вирішення міграційної проблеми на шляху забезпечення позитивної наслідковості для людини, суспільства й держави.

Розвиток міграційних досліджень потребує поглиблення й осучаснення методології аналізування міграції з коректним застосуванням термінології. У міграційному тезаурусі існує низка схожих за змістом понять, кожне з яких має специфіку. Беручи до уваги термінологічні протиріччя, у статті узагальнено основні підходи до розуміння міграції — як явища, процесу, системи, ознаки і форми мобільності. Багатоаспектність поняття міграційної мобільності населення піднімає наукову і практичну цінність його дослідження. У зв'язку з цим розкрито зміст міграційної мобільності, конкретизовано її просторово-часові, причинні і наслідкові характеристики в контексті впливу на розвиток людського потенціалу, та вказано на перспективність удосконалення методичних підходів до аналізування мобільності молоді.

Ключові слова: міграційна мобільність, міграційні дослідження, міграціологія, міграційна кваліологія, міграційний тезаурус, просторово-часові характеристики міграції, людський потенціал.

Постановка проблеми та актуальність. Міграційна проблематика залишається у фокусі підвищеної уваги науковців і практиків. Системні міграційні дослідження забезпечили акумулювання наукових положень, методичних підходів, практичних рекомендацій, що при збереженні актуальності проблематики міграції ведуть до виокремлення нової науки — міграціології. Поглиблення методології міграційних досліджень потребує конкретизації їхньої термінології, зокрема в частині означення специфіки застосування терміна «міграційна мобільність населення».

Термін мобільності в економічних дослідженнях можна розглядати за двома базовими підходами — з погляду зміни соціального, професійного, кваліфікаційного статусу особи (населення), її здатності адаптуватись до нових умов і можливостей, а також з погляду зміни місця перебування на визначені відстань і час. Перший підхід передбачає розгляд таких видів мобільності, як професійна, соціальна, культурна, духовна та ін. Другий підхід визначає просторову, територіальну, географічну мобільність. В економічних дослідженнях ці категорії є доволі комплексними та включають усі види переміщень, у т.ч. з міграційною, туристичною, освітньою, діловою (відрядження) метою. «Міграційна мобільність» має певну специфіку в трактуванні, адже зосереджує увагу на просторово-часових характеристиках міграції в потенційному і реалізованому станах з врахуванням умов середовища та відображенням впливу на зміні людського потенціалу особи-мігранта.

Актуальність даної публікації полягає в необхідності поглиблення теоретичних положень щодо розуміння міграційної мобільності населення як

специфічної категорії міграційних досліджень, що набуває додаткового значення в умовах поглиблення теоретико-методичних підходів до її аналізування. Від ступеня обґрунтованості міграційної термінології залежить достовірність практичних рекомендацій, зокрема в частині вдосконалення інформаційно-аналітичного забезпечення формування та реалізації міграційної політики держави і регіонів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для розкриття змісту поняття міграційної мобільності населення, його специфіки в міграційному тезаурусі (розгляд міграції як явища, процесу, системи, ознаки, форми) враховані висновки авторитетних українських науковців, які звертались до фундаментальної міграційної проблематики. Оскільки в публікації зроблено акцент на дослідженні міграційної мобільності як базової категорії міграційних досліджень, передусім проаналізовано праці українських науковців, які зазначають факт формування нової науки про міграцію — міграціології: У. Садова (U. Sadova) [1], Н. Бортник (N. Bortnyk), Н. Мороз (N. Moroz) [2], Я. Петрова (J. Petrova) [3], М. Вербовий (M. Verbovyi) [4], Д. Баланиук (D. Balaniuk) [5]. Їхні ідеї, базуючись на вихідних твердженнях М. Денисенка, В. Іонцева та Ю. Хорева (M. Denysenko, V. Iontsev, B. Khoriev [6]), потребують розвитку та осучаснення в частині специфіки методологічного апарату дослідження міграціології та її ролі в системі знань економічної теорії і практики. Також актуальним є уточнення змісту міграціології та міграцієзнавства (Я. Кондратьєв (Ya. Kondratiev), Ю. Римаренко (Yu. Rymarenko), В. Олефір (V. Olefir) [7], О. Малиновська (O. Malynovska) [8]). Для окреслення актуальних методологічних напрямів і галузей знань міграціології враховані ідейні напрацювання українських авторів щодо просто-рології — Ю. Стадницький (Yu. Stadnytskyi) [9], кваліології — Т. Степура (T. Stepura) [10], міграноміки — А. Гайдучький (A. Haidutskyi) [11] та регіоналістики — В. Малиновський (V. Malynovskyi) [12], І. Студенніков (I. Studennikov) [13].

Попри те, що питання розвитку міграціології набуло актуальності у вітчизняній економічній науці, відсутні загальноприйняті підходи до її розуміння з виокремленням методологічних напрямів (фундаментальної й аналітичної міграціології) та основних галузей знань (економічної, демографічної, соціальної, політичної міграціології). У розвиткові міграційної термінології потребують узагальнення підходи до розуміння міграції та специфікації міграційного тезаурусу в частині означення міграційної мобільності населення. Для формулювання змісту даного поняття враховані обґрунтування Е. Лібанової (E. Libanova), О. Позняка (O. Pozniak) [14], Л. Рибаківського (L. Rybakovskyi) [15], Т. Заславської (T. Zaslavska) [16].

Новизна роботи полягає в обґрунтуванні формування нової науки міграціології на основі системних міграційних досліджень з розкриттям її методологічних напрямів та основних галузей знань. Міграціологію запро-

поновано розглядати як науку — міждисциплінарний синтез аналізування міграції населення, що формується на перетині соціоекономіки, демографії, просторології і регіоналістики. Визначено нову термінологію досліджень міграції, зокрема щодо аналітичної міграціології та міграційної кваліології. Завдяки узагальненню основних підходів до розуміння міграції, у статті конкретизовано зміст міграційної мобільності населення як однієї з базових категорій та актуального об'єкта сучасних міграційних досліджень, окреслено її просторово-часові, причинні і наслідкові характеристики. Результати статті формують основу для «обрамлення» міграційного знання в науці міграціології та подальшого розвитку методології дослідження міграційної мобільності населення.

Метою статті є розвиток концептуальних засад дослідження міграційної мобільності населення як однієї з фундаментальних категорій міграційних досліджень з виявленням специфіки в теорії і практиці економічного та регіонального розвитку.

Методи дослідження. У процесі дослідження використано загальнонаукові методи наукового пізнання, що спрямовані на отримання фундаментальних результатів у міграційній теорії. Об'єктом є міграційна мобільність населення, предметом — наукові засади дослідження міграційної мобільності населення в системі знань нової науки міграціології. Використання методу діалектики дало змогу узагальнити сучасне розуміння міграціології як міждисциплінарної науки, виявити основні підходи до розуміння міграції як фундаментальної дослідницької категорії. Абстрактно-логічний метод дав можливість виокремити методологічні напрями та галузі знань міграціології. Методи систематизації й узагальнення дали змогу визначити основні предметні фокуси регіоналістики у дослідженні міграційного питання. Завдяки графічному методу схематично інтерпретовано висновки й узагальнення щодо формування міграціології, а також специфікації розуміння міграційної мобільності населення в суперечливому міграційному тезаурусі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Усупереч викликам пандемії COVID-19, міграційна тематика зберігає актуальність для наукових досліджень. Для України міграційне питання актуалізує увагу науковців на проблематиці зовнішньої трудової й освітньої міграції, формуванні та реалізації державної міграційної політики. Результатом численних наукових досліджень є активний розвиток міграційної теорії та виокремлення в суспільній науці міграціології.

У вітчизняній теорії і практиці цілісного розуміння міграціології поки не сформовано. Це зберігає відкритість наукових дискусій серед економістів, демографів, соціологів та представників інших галузей знань, для яких міграція є актуальним об'єктом досліджень. У кінці 80-х років ХХ ст. М. Денисенко, В. Іонцев та Б. Хорєв запропонували використовувати термін

«міграціологія» для позначення науки про міграційний рух населення, обумовлений системою соціально-економічних відносин (середовищем) [6]. Спираючись на дане твердження, деякі автори брали до уваги питання міграціології та вибірково визначали її зміст.

Так, У. Садова розглядає міграціологію як науку про міграцію — закони та закономірності переселення, просторово-часові властивості руху, форми організації міграційних потоків та їх наслідків, методів вимірювання ризиків та ефектів, моделювання міграційних ситуацій, міграційної політики та механізмів її реалізації [1, с. 14], тобто робить акцент на комплексності методології науки міграціології. Н. Бортник та Н. Мороз визначають міграціологію як науку про кількісно-якісні характеристики міграції та всі процеси, що з нею пов'язані, зосереджуючись таким чином на кваліметрії оцінювання [2, с. 9]. Я. Петрова визначає міграціологію як особливу науку, предметом вивчення якої є концепція міграційної рухливості населення [3, с. 62]. У дослідженні М. Вербового обґрунтовується необхідність розвитку міграціології як окремого інтегрованого наукового напрямку, що інтегрує підходи різних галузей науки, дотичних до проблем трансміграції [4].

З визначених положень можемо узагальнити, що *міграціологія як наука є міждисциплінарним синтезом методології досліджень міграції як явища, процесу, системи, ознаки і форми мобільності населення з метою обґрунтування шляхів забезпечення її позитивної наслідковості для держави, суспільства й особистості*. Позитивна наслідковість означає: для держави — забезпечення сталого розвитку зі збереженням людського потенціалу в конкурентних умовах глобального мобільного простору; для суспільства — забезпечення людського розвитку в умовах свободи вибору та реалізації права на мобільність; для особистості — можливості розвитку особистісного потенціалу та його капіталізації.

Міграціологія є галуззю суспільних наук. Етимологія терміна, що містить грецьке «логос», вказує, що це передусім наука. Її слід вирізняти від міграцієзнавства як наукової дисципліни, що нині активно розвивається на основі методологічних результатів досліджень міграціології [7; 8].

На рис. 1 визначено основні методологічні напрями та галузі знань міграціології, які найбільш активно розвиваються у суспільних науках та формують базове уявлення про міграцію.

Виокремлення регіоналістики серед наук, що формують міграціологію, обумовлене трендом управлінської регіоналізації розвитку. Відтак міграційні дослідження на регіональному рівні набувають виняткового практичного значення. Децентралізація влади посилює роль регіонів як суб'єктів регулювання різних процесів, у тому числі міграційних, що обумовлює специфіку міграційних досліджень. Зростаюча роль регіонів потребує методологічного обґрунтування їх розширеної функціональності, що має

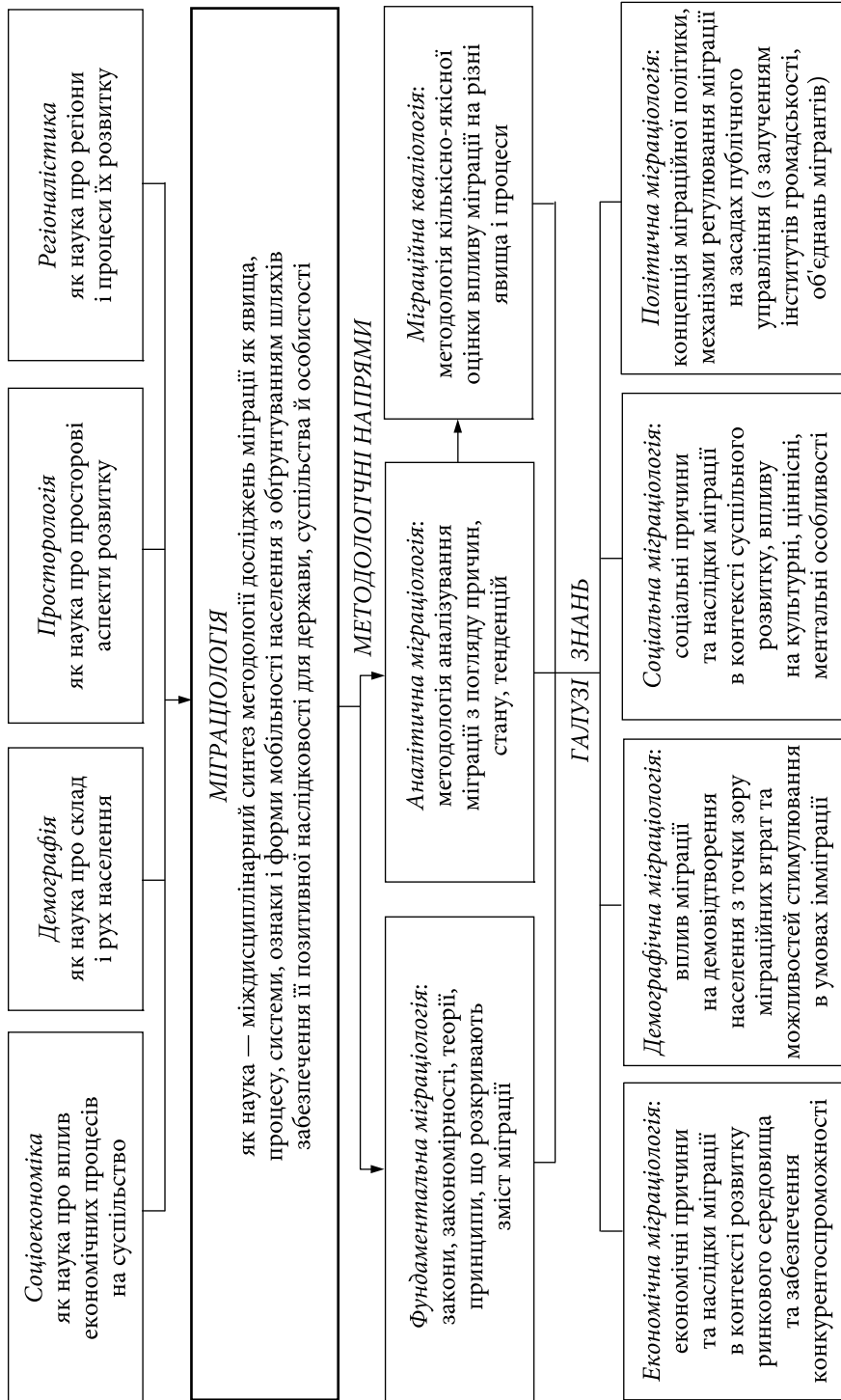

Рис. 1. Міграціологія як наука — міждисциплінарний синтез досліджень міграції населення
Джерело: узагальнено автором.

набувати випереджального характеру. Зокрема, як стверджує В. Малиновський, проблемним є хронічне запізнення наукової рефлексії щодо процесів, котрі відбуваються на регіональному рівні в умовах незавершеності становлення місцевих інститутів та їх реформування [12, с. 96].

Регіоналістика, попри її активний розвиток з 90-х років ХХ ст., за змістом по-різному інтерпретується в галузях економіки, географії, історії, права, державного управління. Систему досліджень про регіони часто ще називають «регіоністика», «регіонознавство», «регіонологія», «регіоніка». У праці І. Студеннікова регіоналістику запропоновано розглядати як напрям наукових досліджень комплексу чинників регіоналізації країни у взаємозв'язку з загальнодержавними управлінськими засадами, а регіонознавство — як наукову дисципліну щодо формування і розвитку регіонів [13, с. 70]. Наше розуміння регіоналістики полягає в її розгляді як науки про регіони та процеси їх розвитку. Предмет і мета дослідження визначають науковий напрям регіоналістики — географічний (просторовий), історичний, політичний, економічний, соціокультурний. Економічна регіоналістика включає комплекс досліджень про регіон як складну суспільну систему з визначеним ресурсним потенціалом, що є відкритою до зовнішніх впливів, здатна розвиватись, інтегруватись та генерувати нові системні утворення. Основними предметними фокусами економічної регіоналістики можуть бути:

- дослідження регіону за системним підходом як складної суспільної системи, котру формують поселенська, соціально-інфраструктурна, економіко-виробнича, освітня, працересурсна, фінансова, управлінська, інформаційна складові. Системний підхід дає змогу розглядати регіон як інституційну одиницю при формуванні територіальних міграційних систем;
- дослідження ендогенного потенціалу регіону, у т.ч. його складових (людської, природно-ресурсної, інфраструктурної, фінансової, управлінської), визначення можливостей та доцільності залучення зовнішніх ресурсів;
- дослідження системи відносин регіону як суб'єкта управлінської діяльності, а також учасника міжрегіонального, транскордонного, міжнародного співробітництва;
- дослідження тенденцій розвитку регіону, економічного зростання з обмежувальними екологічними факторами, його конкурентоспроможності в глобальному просторі перерозподілу ресурсів, у т.ч. людського потенціалу.

Економічна регіоналістика у фокусі досліджень міграційної мобільності населення передбачає постановку і розв'язання питань, пов'язаних з:

- формуванням і реалізацією міграційної мобільності населення як реакції на можливість використання людського потенціалу в регіоні порівняно з регіонами-реципієнтами у комплексі використання ендогенного потенціалу;

- визначенням пріоритетів неперервного покращення внутрішніх умов середовища людського розвитку регіонів в умовах високої міграційної мобільності населення. Пріоритети повинні визначатись у різних вимірах, оскільки регіони конкурують між собою за «людський потенціал» у межах країни, а також у глобальному просторі, що обумовлює поглиблення методології аналізування якісних параметрів їх прогресивних змін;
- обґрунтуванням концептуальних засад формування і реалізації регіональної міграційної політики, політики в інших сферах, що сприяють покращенню умов розвитку людського потенціалу.

Економічна регіоналістика у цілісній науці про регіони формує знання про міграцію як чинник та індикатор використання потенціалу регіону, вираженого в показниках соціальної й економічної ефективності.

Розвиток науки міграціології поступово вирізняє нові методологічні напрями та галузі знань, які формують міграціологічне знання. Серед них виокремлено фундаментальну та аналітичну міграціологію. Поглиблення методології аналітичної міграціології дає змогу говорити про формування міграційної кваліології.

Міграційна кваліологія передбачає здійснення кількісно-якісної оцінки впливу міграції на різні явища і процеси. Як зазначає Т. Степура, кваліологія формується на теоретичних засадах якості, кваліметрії (кількісного виміру якості) та управління якістю [10, с. 71]. Якщо мова йде про якість міграції, то в першу чергу вона оцінюється: на рівні особистості — через впливи на капіталізацію людського потенціалу; на рівні суспільства, регіону, держави — через впливи на процеси людського розвитку. Міграційна кваліологія як методологічний напрям міграціології має включати методичні підходи до оцінювання міграційної залежності на різних інституційних (держава, регіон, поселення; домогосподарство, людина) і функціональних (суспільство, економіка) рівнях. Актуальну проблему формує міграційна залежність економіки. А. Гайдуцький пропонує термін «міграноміка», який позначає економіку міграційно активного суспільства, що залежить від міграційного капіталу як залученого або такого, що інвестується з-за кордону [11]. Допустимість розвитку міграноміки має визначати міграційна кваліологія — в частині оцінки рівня залежності, її впливу на безпеку та ефективність використання ендogenous потенціалу.

Залежно від предмета і завдань дослідження, розвиток міграціології формує окремі галузі знань — економічну, демографічну, соціальну і політичну міграціологію (див. рис. 1). Необхідність державного регулювання міграції актуалізує дослідження політичної міграціології. Як зазначає Д. Баланюк, політична міграціологія дозволяє застосовувати системний підхід для створення міграційних стратегій задля реалізації довгострокових взаємопов'язаних принципів регулювання міграційної ситуації [5, с. 7, 12]. Сучасна політична міграціологія розвивається на засадах публічного

управління з залученням громадських об'єднань, інститутів діаспори та інших форм самоорганізації мігрантів і членів їхніх сімей. Політична міграціологія, попри формування порівняно нової галузі знань міграціології, теж має свою внутрішню розгалуженість, яку обумовлює специфіка регулювання міграції на різних рівнях. Якщо міграція для держави, регіонів чи громад є об'єктом міграційної політики, реалізованої через інструменти регулювання в особі органів державної влади, то міграційне питання для окремих організацій визначає необхідність міграційного менеджменту. Наукове обґрунтування інструментарію міграційного менеджменту специфікує можливості управлінського впливу окремої організації у функціональному середовищі її розвитку, зокрема в частині міграційного «стримування» свого персоналу, підбору кадрів в умовах кон'юнктурних і професійно-кваліфікаційних диспропорцій на ринку праці внаслідок еміграції, інтеграції іммігрантів у корпоративну культуру організації тощо.

Таким чином, міграціологія як наука про міграцію в різних аспектах і проявах активно розвивається. Одночасно з цим поглиблюється понятійно-термінологічна основа міграційних досліджень, що формує певні дискусії внаслідок суперечності *міграційного тезаурусу*.

Вітчизняні науковці у дослідженнях з питань міграції часто застосовують терміни міграції, міграційного процесу, мобільності, руху, переміщен-

Таблиця 1. Основні підходи до розуміння міграції населення

Підхід	Особливість розгляду міграції
Міграція як явище	Соціальне (поведінкове), економічне, політичне явище
Міграція як процес	Визначені етапи формування потенціалу міграції, підготовки до міграції, міграції (переміщення), адаптації, інтеграції, асиміляції, акультурації, натуралізації, рееміграції і т. д. залежно від типу міграційного процесу (реалізованого, нереалізованого, циклічного та ін.)
Міграція як система	Усталені й активні переміщення населення у визначених просторових координатах (між певними країнами, регіонами, поселеннями) з розвитком інфраструктури щодо руху населення та супровідних ресурсів (фінансів, товарів, знань, досвіду тощо)
Міграція як ознака мобільності	Властивість об'єкта, що визначає його здатність до переміщення й адаптації та може бути перманентною або набутою
Міграція як форма мобільності	Просторово-часові характеристики міграції в потенційному і реалізованому станах, що формуються під впливом конкурентних умов середовища та супроводжуються змінами людського потенціалу

Джерело: узагальнено автором.

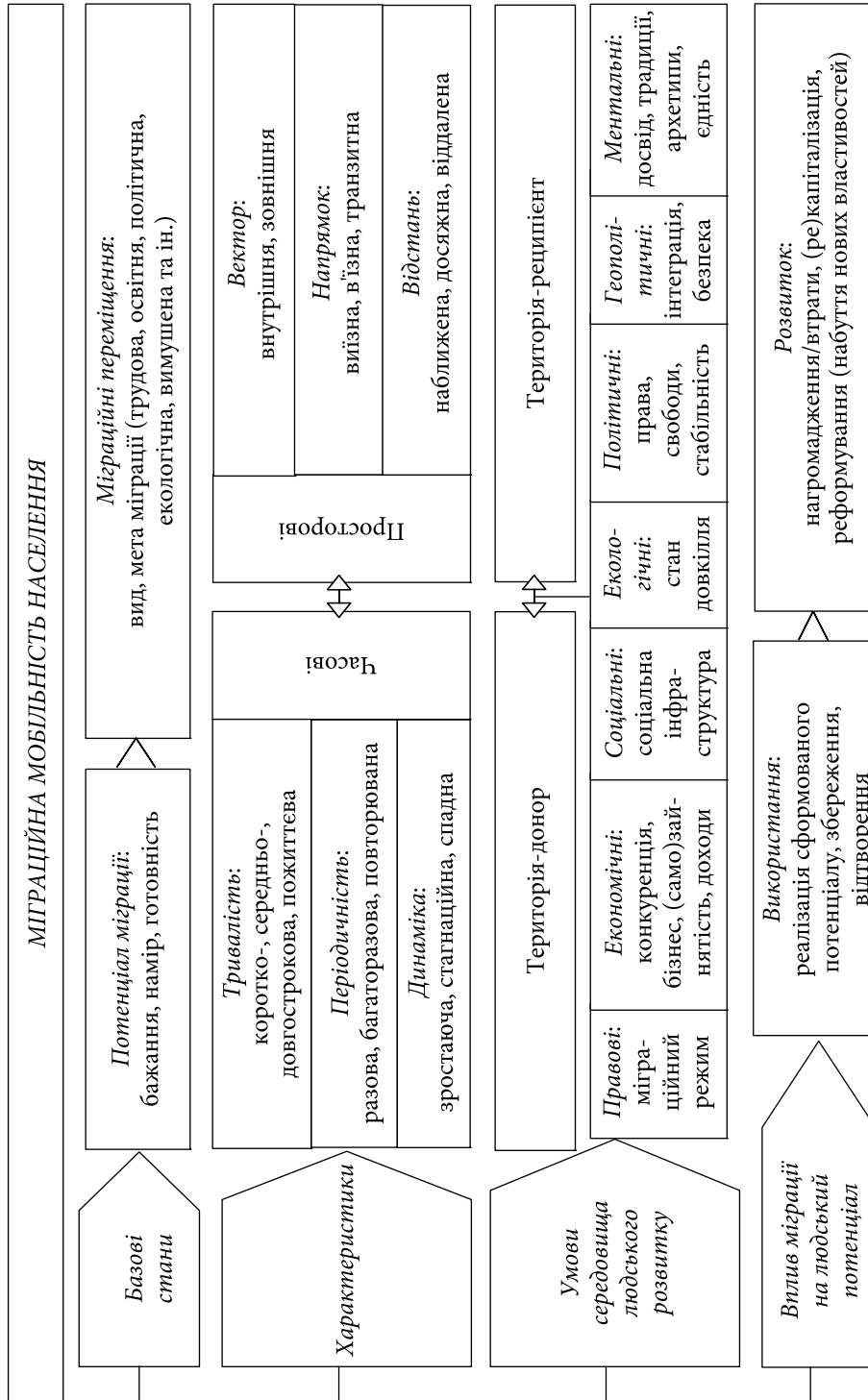
ня і т. д. без уточнення їхньої специфіки. Ознайомлення з численними дослідженнями міграційної проблематики дає змогу узагальнити основні підходи до розуміння міграції — як явища, процесу, системи, ознаки і форми мобільності (табл. 1).

«Мобільність» у міграційних дослідженнях набуває різного трактування. У працях Л. Рибаківського і Т. Заславської вирізняється потенційний підхід до розуміння мобільності — як потенційної і психологічної готовності населення до міграції [15; 16]. Згідно з нашим баченням, у термін мобільності слід вкладати більш комплексний сенс — з охопленням причин, стану, наслідків переміщень та з акцентом на середовище (режим) їх здійснення.

Специфіка терміна «міграційна мобільність» полягає у з'ясуванні просторово-часових характеристик міграції в потенційному (здатність) і реалізованому (дія) стані, що формуються під впливом конкурентних умов середовища людського розвитку територій донора і реципієнта та супроводжуються змінами людського потенціалу.

Таким чином, поняття міграційної мобільності виникає при розгляді міграції як форми мобільності (інші форми — туристична, віртуальна). Окрім просторово-часових акцентів, дослідження міграційної мобільності охоплює аналізування міграційних наслідків щодо людського потенціалу, а також впливу середовища його розвитку на міграцію. Власне визначення правового, економічного, соціального, екологічного, політичного, геополітичного і ментального середовища дає змогу говорити про передумови формування потенціалу міграційної мобільності населення та можливості його реалізації. У дослідженні Е. Лібанової та О. Позняка зазначено про впливи на міжнародну мобільність населення України безвізового режиму та умов карантину [14]. Отже, в аналізі міграційної мобільності актуально акцентувати увагу на впливах умов зовнішнього середовища. У контексті людиноцентричної парадигми економічних досліджень середовище людського розвитку слід розглядати як сукупність чинників, що створюють умови для формування і використання людського потенціалу, у тому числі його капіталізації (рис. 2).

Одним з найменш розкритих аспектів впливу міграції на людський потенціал є дослідження його капіталізації для осіб з міграційним досвідом. Це можна з'ясувати шляхом формування методології якісного обстеження щодо змін фізіологічної, психологічної, інтелектуальної, освітньо-кваліфікаційної, соціальної і культурної складових потенціалу особи-мігранта, враховуючи впливи на членів його сім'ї. Результати таких досліджень можуть підтверджувати або, навпаки, заперечувати позитивну наслідковість міграційної мобільності, обґрунтованість права на мобільність у переліку свобод сучасної людини, що розширюють можливості її особистісного розвитку без прив'язки до конкретних територіальних умов.

Рис. 2. Зміст міграційної мобільності населення з погляду методології дослідження
Джерело: узагальнено автором.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Розвиток міграційних досліджень призвів до формування окремої науки міграціології. Це актуалізує визначення її змісту, методології, напрямів, галузей знань, що важливо для підкреслення комплексності та актуальності міграційної проблематики на перетині економічних, демографічних, соціальних і політичних досліджень. Визначення теоретико-методологічних положень міграціології залишається відкритим дискусійним питанням, особливо в частині формулювання її понятійно-термінологічного апарату. У міграційних дослідженнях українських науковців залишається невизначеною міграційна термінологія, зокрема в частині трактування термінів «міграція», «міграційний процес», «мобільність», «рух», «переміщення» та ін. Для уникнення термінологічних суперечностей доцільно розділяти підходи до розуміння міграції як явища, процесу, системи, ознаки і форми мобільності.

Розгляд міграції як форми мобільності актуалізує наукові дослідження на предмет міграційної мобільності населення. Дане поняття акцентує увагу на просторово-часових характеристиках міграції, поєднуючи її потенційний та реалізований стан, а також передбачає вивчення впливу середовища на міграцію з оцінюванням наслідків для людського потенціалу. Просторові характеристики міграції розкривають її вектор, напрямок і відстань, часові — тривалість, періодичність і динаміку. Дослідження умов середовища міграції має включати з'ясування впливів правових, економічних, соціальних, екологічних, геополітичних, політичних і ментальних факторів.

Міграційна мобільність населення як складна і комплексна категорія потребує системних досліджень з поєднанням фундаментальних і прикладних цілей. Проблематика досліджень міграційної мобільності є надзвичайно широкою. Для підвищення якості наукових результатів залишаються актуальними до обговорення питання методології аналізування міграційної мобільності у різних просторово-часових і суб'єктних вимірах. З огляду на зміст мобільності вкрай важливим є поглиблення теоретико-методичних підходів до аналізування міграційних наслідків крізь призму капіталізації людського потенціалу. Такі дослідження підкреслюють безумовність права на мобільність, однак апелюють до виконання завдання забезпечення позитивної міграційної наслідковості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Садова У. Я. Міграція в умовах трансформації регіональних ринків праці України: механізми регулювання. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долинського НАН України». Львів, 2019. 263 с.
2. Бортник Н. П., Мороз Н. С. Міграціологія як наука про кількісно-якісні показники міграції населення. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2016. № 850. С. 9—15.

3. Петрова Я. В. Теоретичні моделі дослідження міграційних процесів. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. 2014. № 1101. Вип. 32. С. 56—64.
4. Вербовий М. В. Феномен міграціології як окремого інтердисциплінарного наукового напрямку. *International relations*. Part «Economic sciences». 2018. № 15. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/ec_n/article/view/3508 (дата звернення: 14.05.2021).
5. Баланюк Д. М. Стратегія міграційної політики в період національно-державного будівництва: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Одеса, 2009. 20 с.
6. Денисенко М. Б., Ионцев В. А., Хорев Б. С. Миграциология. Москва, 1989. 96 с.
7. Кондратьев Я. Ю., Римаренко Ю. І., Олефір В. І. Основи міграцієзнавства. Інститут держави і права НАН України. Київ, 2000. 424 с.
8. Малиновська О. А. Міграційні дослідження радянського періоду та їх вплив на сучасне міграцієзнавство в Україні. *Демографія та соціальна економіка*. 2013. № 2. С. 156—166.
9. Стадницький Ю. І. Просторологія: наука про просторові аспекти ефективності. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Економіка. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2016. Вип. 1 (47). С. 18—22.
10. Степура Т. М. Розвиток людського потенціалу в умовах кваліфікації економіки України: дис. ... д-ра екон. наук: 08.00.07. Вінниця, 2021. 608 с.
11. Гайдучий А. П. Міграноміка ХХІ століття. *Дзеркало тижня*. 2017. 7—13 жовт. № 1162. URL: https://zn.ua/ukr/macrolevel/migranomika-hhi-stolittya-256261_.html (дата звернення: 01.06.2021).
12. Малиновський В. Я. Українська політична регіоналістика в контексті сучасних суспільно-політичних викликів. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2017. № 2 (33). С. 95—104. <https://doi.org/10.21564/2075-7190.33.109728>
13. Студенніков І. Регіоналістика і регіонознавство: проблеми методології та категоріального апарату. *Регіональна історія України*. 2007. Вип. 1. С. 67—78.
14. Лібанова Е. М., Позняк О. В. Зовнішня трудова міграція з України: вплив COVID-19. *Демографія та соціальна економіка*. 2020. № 4. С. 25—40. <https://doi.org/10.15407/dse2020.04.025>
15. Рыбаковский Л. Миграция населения. Три стадии миграционного процесса. Москва, 2001. 114 с.
16. Заславская Т. И. Трудовая мобильность как предмет экономико-социологического исследования. Новосибирск, 1974. 256 с.

REFERENCES

1. Sadova, U. Ya. (2019). Migration in the conditions of regional labor markets transformation of Ukraine: mechanisms of regulation. State Institution «Institute of regional research named after M. I. Dolishnyi of NAS of Ukraine». Lviv [in Ukrainian].
2. Bortnyk, N. P., & Moroz, N. S. (2016). Migration as a science of quantitative and qualitative indicators of population migration. *Bulletin of the National University «Lviv Polytechnic»*. Series: Legal Sciences, 850, 9-15 [in Ukrainian].
3. Petrova, Ya. V. (2014). Theoretical models for the study of migration processes. *Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University*. Series: Sociological research of modern society: methodology, theory, methods, 32, 56-64 [in Ukrainian].
4. Verbovyi, M. V. (2018). The phenomenon of migration as a separate interdisciplinary scientific field. *International relations*. Part «Economic sciences», 15. http://journals.iir.kiev.ua/index.php/ec_n/article/view/3508 [in Ukrainian].

5. Balaniuk, D. M. (2009). Strategy of migration policy in the period of national-state construction (Extended abstract of candidate's thesis). Odesa [in Ukrainian].
6. Denysenko, M. B., Iontsev, V. A., Khoriev, B. S. (1989). Migration studies. Moskow [in Russian].
7. Kondratiev, Ya. Yu., Rymarenko, Yu. I., & Olefir, V. I. (2000). Fundamentals of migration studies. Kyiv [in Ukrainian].
8. Malynovska, O. A. (2013). Migration studies of the Soviet period and their impact on modern migration studies in Ukraine. *Demography and social economy*, 2, 156-166 [in Ukrainian].
9. Stadnytskyi, Yu. I. (2016). Prostorology: the science of spatial aspects of efficiency. *Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: Economics*, 1 (47), 18-22 [in Ukrainian].
10. Stepura, T. M. (2021). Development of human potential in terms of qualification of the economy of Ukraine (Extended abstract of Doctor's thesis). Vinnytsia [in Ukrainian].
11. Haidutskyi, A. P. (2017). Migranomics of the XXI century. *Mirror of the week*, 1162. https://zn.ua/ukr/macrolevel/migranomika-hhi-stolittya-256261_.html [in Ukrainian].
12. Malynovskiy, V. Ya. (2017). Ukrainian political regionalism in the context of modern socio-political challenges. *Bulletin of the Yaroslav the Wise National University. Series: Philosophy, philosophy of law, political science, sociology*, 2 (33), 95-104. <https://doi.org/10.21564/2075-7190.33.109728> [in Ukrainian].
13. Studennikov, I. (2007). Regional studies and regional science: problems of methodology and categorical apparatus. *Regional history of Ukraine*, 1, 67-78 [in Ukrainian].
14. Libanova, E. M., & Pozniak, O. V. (2020). External labor migration from Ukraine: the impact of COVID-19. *Demography and Social Economy*, 4, 25-40. <https://doi.org/10.15407/dse2020.04.025> [in Ukrainian].
15. Rybakovskyi, L. (2001). Population migration. Three stages of the migration process. Moskow. [in Russian].
16. Zaslavskaya, T. Y. (1974). Labor mobility as a subject of economic and sociological research. Novosybyrsk [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 12.06.2021.

M. M. Bil, PhD (Economics), Senior Researcher
State Institution "Institute of Regional Research
named after M. I. Dolishniy of the NAS of Ukraine"
79026, Ukraine, Lviv, Kozelnytska street, 4
E-mail: bmm1983@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4979-4019
Scopus ID: 57218323030

MIGRATION MOBILITY OF THE POPULATION IN ECONOMIC RESEARCH: THEORETICAL ASPECTS

Migration issues need more extensive coverage in fundamental studies. One of the important tasks is to specify the conceptual and terminological apparatus of migration research and eliminate discussions in the migration thesaurus, in particular on the content of migration as a mobility form. In view of this, the purpose of the article is to substantiate the content of migration mobility of the population as a fundamental economic category that forms the theoretical foundations of migration research with the separation of a new migration science. The scientific novelty is the substantiation of the basic provisions of migration studies and the specification of its migration thesaurus in terms of determining the content of migration mobility. The methodological basis of the study is a dialectical approach, abstract-logical

method, method of systematization and generalization, the use of which allowed to formulate the basic provisions of migration and clarify its conceptual and terminological apparatus. The formation of migration studies is confirmed by the conclusions of leading economists and demographers. Migration studies accumulates knowledge, approaches to analysis and practical recommendations for migration regulation. Given the complexity of the migration essence, migration studies is formed as a science-interdisciplinary synthesis at the junction of socioeconomics, demography, spatial science and regional studies. The issues of migration studies develop the following directions: fundamental migration studies, which determines the basic provisions for understanding migration in the indicator-factor complex, based on migration theories, concepts, principles, migration terminology; analytical migration studies, which reveals the methodology of analyzing migration in terms of causes, conditions, trends; migration qualiology, which emphasizes the methodology of quantitative and qualitative assessment of the migration impact on various phenomena and processes. The main branches of migration studies are economic, demographic, social and political, the results of which comprehensively reveal the possibilities of solving the migration problem by ensuring a positive consequence for person, society and state.

The development of migration research requires deepening and modernization of the methodology of migration analysis with the correct use of terminology. In the migration thesaurus there are a number of similar concepts, each of which has specifics. Based on terminological contradictions, the main approaches to understanding migration as phenomenon, process, system, sign and form of mobility are generalized. The multifaceted concept of migration mobility of the population raises the scientific and practical value of its research. In this regard, the content of migration mobility is revealed, its spatio-temporal, causal and consequential characteristics in the context of the impact on human development are specified, and the prospects for improving methodological approaches to analyzing youth mobility are indicated.

Keywords: migration mobility, migration research, migration studies, migration qualiology, migration thesaurus, spatio-temporal characteristics of migration, human potential.

Cite: Kolot, A. M., & Herasymenko, O. O. (2022). Bezumovnyi bazovyi dokhid u dzerkali novoї sotsioekonomichnoi ta epidemiologichnoi realnosti [Unconditional Basic Income in the Mirror of the New Socio-Economic and Epidemiological Reality]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 1 (47), 103-124. <https://doi.org/10.15407/dse2022.01.103>

<https://doi.org/10.15407/dse2022.01.103>

УДК 331.2:005.583.1

JEL Classification: J08, J17

А. М. КОЛОТ, д-р екон. наук, проф., проректор з науково-педагогічної роботи
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана
03057, Україна, м. Київ, просп. Перемоги, 54/1

E-mail: kolot@kneu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-4393-9806

Scopus ID: 55338407700

О. О. ГЕРАСИМЕНКО, канд. екон. наук, доц.
доцент кафедри менеджменту інноваційної та інвестиційної діяльності
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

03022, Україна, м. Київ, вул. Васильківська, 90-а

E-mail: herasymenkomiid@knu.ua

ORCID: 0000-0002-1122-1189

Scopus ID: 57200444567

БЕЗУМОВНИЙ БАЗОВИЙ ДОХІД У ДЗЕРКАЛІ НОВОЇ СОЦІОЕКОНОМІЧНОЇ ТА ЕПІДЕМІОЛОГІЧНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Стаття присвячена проблематиці безумовного базового доходу як інституту у царині соціального захисту та компоненти нового суспільного договору в координатах нової соціоекономічної та епідеміологічної реальності. Актуальність дослідження підтверджується необхідністю підвищення рівня соціальної якості в умовах заострення ризиків та загроз, що продукуються драйверами нової (цифрової) економіки та масштабуванням коронакризи. Під впливом викликів, що породжені «великим вибухом-1» та «великим вибухом-2», з'являються нові небезпеки та обмеження соціально-трудового розвитку, що спричиняє пошук нових «опор» розподільних відносин і соціальної політики. Метою статті є наукова аргументація інституту соціально-трудової реальності-XXI — безумовного базового доходу — в контексті розбудови нової системи соціального захисту на постіндустріальних засадах, з дотриманням принципів узгодженості, доступності, прозорості та справедливості з метою забезпечення суспільно прийняттого рівня та якості життя. Елементами новизни статті є авторський концепт безумовного базового доходу як однієї з провідних компонентів нового суспільного договору; розкриття соціально-економічної сутності та обґрунтування науково-прикладного значення безумовного базового доходу в умовах розбудови

нової (цифрової) економіки та мережевого суспільства. Для реалізації мети дослідження використано системний та міждисциплінарний підходи; загальнонаукові та спеціальні методи наукових досліджень — історичний і логічний, аналізу та синтезу, теоретичного узагальнення, абстрактно-логічний, індукції та дедукції, порівняльного аналізу, системний, синтезу, декомпозиції. Квінтесенція статті — науково-прикладне обґрунтування вимірів безумовного базового доходу, з одного боку, як інституту, за яким закріплюється позитивна роль у царині розподільних відносин — захист доходів за відсутності гарантій зайнятості, з іншого боку, — як соціального проєкту, що має стати основою нової парадигми соціального захисту за розбудови «суспільства без праці». Розкрито основні принципи запровадження безумовного базового доходу; висвітлено причини, які зумовлюють необхідність та доцільність запровадження безумовного базового доходу; окреслено нові можливості та потенційні ризики в разі запровадження безумовного базового доходу; наведено узагальнення світових практик запровадження елементів безумовного базового доходу та авторське бачення детермінант передумов для широкомасштабного пілотного проєкту із безумовного базового доходу в Україні.

Ключові слова: загрози нової економіки, коронакриза, соціальне забезпечення, соціальний захист, безумовний базовий дохід, суспільний договір.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Практика функціонування глобальної екосистеми засвідчила: упродовж останніх років ХХІ ст. на рівні національних держав і у світовому вимірі усе помітніше проглядається певне замкнене коло, коли соціальна сфера в цілому і соціально-трудова зокрема не демонструють позитивної динаміки розвитку, й під впливом умов і викликів, що породжені «великим вибухом-1» і «великим вибухом-2» [1] з'являються усе нові небезпеки та обмеження. Отже, необхідно посилювати «опори» соціального розвитку, але діючі інструменти, механізми, інститути забезпечення суспільно прийнятної соціальної якості усе більше демонструють нездатність адекватно реагувати на виклики сьогодення й не отримують нових імпульсів розвитку.

Нагальна потреба вирватися із зачарованого кола натикається на заскоружлі механізми, проєкти, ментальні схеми і моделі, які є відлунням учорашнього дня, умов і закономірностей розвитку індустріальної доби. За таких умов і обставин конче необхідні нові, проривні ідеї, інноваційні проєкти, а найперше — новий світогляд і економічна та соціальна культура постіндустріальної, цифрової доби. Воістину, для того щоб жити краще, маємо навчитися думати інакше.

У багатьох наукових публікаціях як власних, так і колеґ, котрі репрезентують різні школи та науково-прикладні спрямування виконуваних досліджень, справедливо і переконливо йдеться про те, що умови життєдіяльності людини та функціонування інститутів економіки і суспільства під впливом планетарного лиха-пандемії COVID-19 суттєво змінилися і це стало серйозним випробуванням для усіх суб'єктів економічної діяльності, для кожного жителя планети. Втім, пандемія та спричинена нею коронакриза породила не лише виклики та загрози, а й змусила політикум,

соціальних партнерів, усіх свідомих, соціально відповідальних людей замислитися над пошуком інструментів, механізмів забезпечення стійкого розвитку за нової соціоекономічної реальності та епідеміологічних обмежень. Можна назвати десятки явищ, процесів, інститутів, механізмів, над якими десятиліттями (або ж принаймні упродовж багатьох років) велися дискусії стосовно векторів подальшого їх розвитку, натомість позитивної динаміки змін, відчутних результатів на «полі» соціально-економічного, соціально-трудоного розвитку не спостерігалось. Були наміри, дискусії, старі-нові рекомендації, перманентні заклики до змін, але не було людино-орієнтованого розвитку, реальних глибоких зрушень у царині соціальної якості.

І тут прийшов COVID-19... Змінилося усе, або майже усе і не завжди лише на гірше. У цьому можна переконатися за констатації лише окремих прикладів. На заміну млявоплинним заходам із запровадження окремих елементів ІТ-технологій в освітньому процесі прийшли комплексні системи організації освітньої діяльності за використання дистанційних технологій; небаченої інтенсивності набуло впровадження «цифри» задля збереження здоров'я людей; набули нового формату та масштабів розвитку віддалені режими роботи персоналу; отримали розвиток нові, нетрадиційні форми надання соціальних послуг населенню; попри усі складнощі маємо позитивні зрушення у медичному обслуговуванні, соціальній взаємодії за використання мережевих систем; нових масштабів та проривного характеру набуває використання ІТ-технологій в бізнес-процесах.

Нова COVID-реальність з-поміж іншого пришвидшила й усвідомлення потенційних можливостей безумовного базового доходу, відкрила приховані грані самої філософії цього феномену. Із площини десятилітніх дискусій навколо інституту, про який йдеться, безумовний базовий дохід якщо й не у завершеному, то принаймні у скороченому, але професійно виваженому вигляді перекочував у світ економіки, світ самих людей. Акцентуємо увагу й на тому, що «ковідні» та «постковідні» реалії сьогодення є далеко не єдиною причиною, яка актуалізує звернення до теорії і практики феномену, яким є безумовний базовий дохід.

Сучасні, нетрадиційні драйвери становлення нової (цифрової) економіки і мережевого суспільства, які мають водночас і демографічне, і техніко-технологічне, і глобалізаційне, і політико-економічне походження, також диктують необхідність перегляду ролі, місця, суспільної місії та значущості інституту безумовного базового доходу.

Результати власних досліджень, які узгоджуються з гіпотезами та висновками багатьох вітчизняних і зарубіжних учених, переконують у появі нових, ще вчора другорядних, а то й таких, що не мали значення, чинників, що актуалізують підвищення соціальної якості на принципах безумовного базового доходу.

У цьому контексті доречно навести такий приклад. Майкл Мангер, автор піонерного дослідження з проблематики трансакційних витрат та динамічного розвитку одного із основних сегментів нової економіки — економіки спільного споживання — у монографічному виданні настійливо наголошує на тому, що він дійшов неочікуваного, парадоксального висновку: одним із наслідків «революції трансакційних витрат» має стати введення гарантованого доходу [2]. Це лише один із прикладів, коли неочікуване з'являється на «полі» соціально-економічного, соціально-трудоного розвитку і демонструє відчутний вплив на суспільне буття.

Маємо констатувати, що за розширення «поля» теоретичних досліджень, які стосуються тих чи інших аспектів безумовного базового доходу і загалом природи цього інституту, його місії та значення, наукового, ідеологічного та прикладного консенсусу щодо проблеми безумовного базового доходу немає. Більше того, діапазон думок, позитивних і негативних оцінок щодо потенційних наслідків запровадження безумовного базового доходу лише розширюється й до узгодження, наближення позицій представників політикуму, науковців, соціальних партнерів усе ще далеко. Природа таких розбіжностей має і філософські, і ідеологічні, і соціально-економічні й інші коріння. Головною ж причиною наявних розбіжностей у цій царині та їх розширене відтворення вбачаємо в неспроможності наукового корпусу пояснити широкому загалу просто про складне, закласти підвалини нового суспільного договору, в якому чільне місце має посідати концепт безумовного базового доходу.

Соціально-трудова думка, спрямована на пошук нових «опор» розвитку розподільних відносин і реалізації соціальної політики постіндустріальної доби, дійшла висновку про необхідність запровадження безумовного базового доходу як нового інституту в царині соціально-трудоного розвитку.

Новизна роботи. В дослідженні вперше наводиться наукова аргументація концепту безумовного базового доходу як однієї з провідних компонентів нового суспільного договору, який уособлює формат домовленостей і очікувань між людьми та державними інституціями, що концентруються навколо трьох ціннісних орієнтирів — захищеності, справедливого поділу можливостей і справедливого поділу ризиків.

Автори статті обстоюють позицію, що безумовний базовий дохід є одним з «продуктів» і наслідків «кінця праці» в класичному її розумінні. Елементи наукової новизни проявляються в розкритті соціально-економічної сутності феномену безумовного базового доходу. На переконання авторів, в умовах розбудови нової (цифрової) економіки та мережевого суспільства, які паралельно з новими можливостями продукують численні ризики, загрози та небезпеки щодо зайнятості, і як наслідок — стосовно формування доходу від трудової діяльності, безумовний базовий дохід

набуває статусу, по-перше, інституту, за яким закріплюється позитивна роль у царині розподільних відносин — захист доходів за відсутності гарантій зайнятості, по-друге, соціального проекту, який має стати основою нової парадигми соціального захисту за розбудови «суспільства без праці».

У найбільш узагальненому трактуванні **метою статті** є наукова аргументація інституту соціально-трудової реальності-XXI — безумовного базового доходу — в контексті розбудови нової системи соціального захисту на постіндустріальних засадах, з дотриманням принципів узгодженості, доступності, прозорості та справедливості з метою забезпечення суспільно прийняттого рівня та якості життя.

Методи дослідження. Теоретико-методологічним базисом дослідження є системний та міждисциплінарний підходи у формуванні теоретичного конструкту та цілісної концепції безумовного базового доходу. Для досягнення поставленої у статті мети застосовано загальнонаукові та спеціальні методи наукових досліджень, зокрема: історичний і логічний методи, аналізу та синтезу — у процесі аналізу генезису й аргументації розвитку концепту безумовного базового доходу; методи теоретичного узагальнення, абстрактно-логічний, індукції та дедукції — для визначення сутності феномену «безумовний базовий дохід»; порівняльного аналізу — для констатації передумов запровадження безумовного базового доходу, що продукуються новою (цифровою) економікою та «ковідними» реаліями; системний — для критичного узагальнення змісту та наслідків сучасних практик запровадження елементів безумовного базового доходу в різних країнах, виявлення потенційних причин та подальших намірів щодо реалізації інституту безумовного базового доходу; синтезу, декомпозиції — для визначення векторів розроблення «дорожньої карти» запровадження безумовного базового доходу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Ідея безумовного базового доходу має тривалу та архінепросту історію, в якій інтегруються погляди мислителів XVI—XVIII століть, теоретичні конструкції класиків економічної науки XIX—XX століть, науково-прикладні моделі соціальних реформ сучасності. Витоки теоретичного осмислення сутності безумовного базового доходу закладено у працях зарубіжних філософів — «Утопії» Томаса Мора (Т. More) (1516) [3], в якій запропонована ідея забезпечення всіх громадян за рахунок держави; трактаті «Аграрна справедливість» Томаса Пейна (Т. Payne) (1795) [4], що містить аргументацію одноразової виплати мінімального доходу всім громадянам старше 21 року та пенсії для літніх людей, зважаючи на те, що кожному громадянину країни належить частка в національному виробництві.

Класику економічної думки К. Марксу (K. Marks) належить ідея щодо суспільних фондів споживання, а вартість робочої сили в його трак-

туванні розглядається як вартість життєвих засобів працівника та членів його родини [5].

Міркування про теоретичну конструкцію та прикладний контент безумовного базового доходу можна знайти у працях Мілтона Фрідмана (M. Friedman) [6], Фрідріха фон Хайека (F. Hayek) [7], Дугласа Кліффорда (D. Clifford) [8], де розглядуваний феномен набуває не лише абсолютно законної форми захисту від соціальних ризиків, а є обов'язковим елементом суспільства та «національним дивідендом» частки національного багатства. У працях Гая Стендінга (G. Standing) [9] викладено вплив безумовного базового доходу на економіку, бідність та працю; актуальне обговорення безумовного базового доходу притаманне науковій позиції Філіпа Ван Парайса (V. Parijs) та Яніка Вандерборхта (Ja. Vanderborght) [10], де поєднується філософське, політичне та економічне розуміння безумовного базового доходу як інструменту захисту від бідності та безробіття, вирішення проблеми нерівності, надання кожній людині ресурсів для формування життя за власним вибором.

В українських наукових колах проблематика безумовного базового доходу донині залишається малодослідженою; її актуальність загострюється в умовах соціоекономічної нестабільності, зумовленої проявом ринкових біфуркацій, становленням численних підсистем та сегментів нової (цифрової) економіки, розгортанням коронакризи. Однією з піонерних наукових публікацій з питань феномену безумовного базового доходу як універсального інструменту запобігання бідності стала монографія Е. М. Лібанової (E. M. Libanova) [11], де аргументовано наслідки запровадження такого доходу — подолання абсолютної монетарної бідності (аж до викорінення цього явища) у поєднанні зі значним зниженням нерівності за доходами. За висновками Е. М. Лібанової, концепція безумовного базового доходу що далі, то більше набуває популярності й пов'язано це не тільки з привабливістю самої ідеї розбудови суспільства без бідності, а й з новітніми змінами економічного та соціопсихологічного характеру.

У рамках дослідження соціальних трансформацій цифрової доби проблематика безумовного базового доходу знайшла відображення у працях С. Ю. Гончарової (S. Honcharova) та А. Б. Гончарова (A. Honcharov) щодо визначення, переваг, недоліків та умов реалізації соціальної концепції гарантованого доходу [12]. В науковому доробку О. О. Корчинської (O. Korchynska) безумовний базовий дохід представлено як інструмент публічного управління у сфері соціального захисту населення, запровадження якого забезпечує позитивні наслідки та викликає потенційні негативні зміни в суспільно-економічному житті держави [13]. Я. Я. Пушак (Ya. Pushak) та О. М. Марченко (O. Marchenko) аналізують спроможність і джерела фінансування безумовного базового доходу в Україні, доводять доцільність застосування безумовного базового доходу у поєднанні з іншими соці-

альними трансфертами [14]. У працях В. В. Стоколос (V. Stokolos) значна увага приділена перспективам упровадження безумовного базового доходу та імплементації його основних принципів до українського законодавства [15]. О. С. Зіскін (O. Ziskin) розглядає безумовний базовий дохід у контексті комплексу чинників, котрі спричиняють модернізацію держави соціального типу [16].

Водночас неупереджений аналіз засвідчує, що досягнуті успіхи іноземних і українських наукових шкіл у цій царині не варто переоцінювати. Змушені констатувати, що донині панує доволі розмите, поверхнєве уявлення щодо природи, сутності, механізмів та інструментарію реалізації безумовного базового доходу. У наявних теоретичних аргументаціях інституту безумовного базового доходу бракує виважених методологічних концептів, кореляції із суміжною проблематикою стійкого соціально-трудоного розвитку. Бракує й міждисциплінарного підходу щодо пояснення природи та способів розв'язання численних соціальних проблем на засадах безумовного базового доходу як інституту, розроблення «дорожньої карти» запровадження безумовного базового доходу в координатах глобальних соціоекономічних трендів та з урахуванням національних особливостей соціально-трудоного розвитку.

Перші теоретичні погляди щодо запровадження безумовного базового доходу, які в більш-менш завершеному вигляді оформлені в другій половині ХХ ст., згодом набули широкого суспільного резонансу. При цьому діапазон поглядів щодо доцільності та потенційної ефективності безумовного базового доходу продовжує залишатися вельми строкатим. За настання світового лиха — пандемії коронавірусу *COVID-19* — інтерес до цього інституту значно зріс, у чому переконують аргументи щодо загострення викликів та загроз, що продукуються новою соціоекономічною (не) нормальністю.

Виклад основного матеріалу. Для усвідомлення сутності безумовного базового доходу, його важливої природи та місця в новій соціально-трудовій реальності маємо виходити з того, що цей інститут є одним із «продуктів» і наслідків «кінця праці» в класичному її розумінні, розбудови нової економіки та мережевого суспільства, для яких домінуючими є такі тренди:

- зниження трудомісткості суспільного виробництва з одночасним скороченням частки живої праці та підвищенням частки уречевленої праці;
- скорочення частки зайнятих у суспільному виробництві й, відповідно, зростання незайнятості та неповної зайнятості;
- суттєві зміни в системі розподільних відносин, за яких розподіл сукупних доходів за працею і власністю трансформується на користь останнього (розподілу за власністю);
- трансформація системи соціального захисту економічно активного населення, яка за індустріальної доби формувалася за імперативу повної,

стандартної зайнятості, домінуючої ролі живої праці в створенні ВВП, підвищеної відповідальності бізнесу за соціальне забезпечення економічних агентів.

Нова (цифрова) економіка та мережеве суспільство за багатьма параметрами, як впливає з попередніх розвідок, є чи не протилежністю економіки та суспільства індустріальної доби. З огляду на зазначене стає очевидним, що система розподільних відносин, соціального захисту має бути нових, постіндустріальних рис і бути адекватною умовам «кінця праці» в класичному її розумінні.

Розмірковуючи над феноменом безумовного базового доходу, маємо акцентувати на тому, що йдеться не про черговий захід популістичного характеру, і не про «відкуп» від працівника виплатою фіксованої грошової суми за демонстрації соціальної справедливості, а про фундаментальний політичний і соціальний проект, про інститут, який згодом має стати основою для нового ідеологічного консенсусу, суспільного договору, нової парадигми соціального захисту за розбудови «суспільства без праці».

Справедливим є й наступний аргумент на користь запровадження безумовного базового доходу. Є вагомі підстави стверджувати, що він може стати проектом поступового подолання відчуження людини від національного багатства, а в перспективі, можливо, стане одним з інструментів розбудови економічної та суспільної системи, яка долає відчуження.

Деталізуючи форми прояву та змістовні характеристики першопричин актуалізації інституту безумовного базового доходу, Ван Парайс і Вандерборхт наголошують, зокрема, на такому: «Для того, щоб належним чином відповісти на безпрецедентні виклики і мати максимальні зиски від появи сьогодні не менш безпрецедентних можливостей, людям, відданим ідеї загальної свободи, слід йти шляхом програм мінімального доходу, однак іншого, безумовного характеру. Едуардо Суплісі, палкий захисник безумовного базового доходу із Бразилії, говорить, що “виходити треба через двері”. Цим він хоче підкреслити, що для вирішення проблеми бідності введення безумовного базового доходу так само природно, як природно скористатися дверима для виходу із дому. Найважливіше, щоб подібна схема була безумовною у самому суворому із можливих варіантів. Частина вже існуючих схем можна назвати “безумовними” у дещо більш спрощених розуміннях. Ці схеми є різновидом державної допомоги, а не соціального страхування, оскільки коло їх учасників не обмежене лише тими, хто сплачував внески, достатні для отримання права на виплату по соціальному страхуванню; окрім того, коло їх учасників, як правило, не обмежується лише громадянами країни, а охоплює усіх, хто легально проживає на її території; нарешті, виплати по таким програмам мають грошову, а не натуральну форму. Але базовий дохід може бути безумовним і в інших відношеннях. Він може надаватися виключно на індивідуальній основі на

відміну від виплат, прив'язаних до ситуації у домогосподарстві; він може мати таку властивість, яка звично називається *загальністю*, на противагу ситуації, коли він нараховується залежно від доходу або перевірки необхідності; і він може надаватися *без зобов'язань* на відміну від ситуації, коли виплата прив'язана до зобов'язання працювати або доводити бажання працювати» [10, с. 17—18].

Акцентуємо увагу на тому, що численні програми, які реалізує більшість країн світу, спрямовані на підтримку громадян в умовах коронакризи, зокрема й у формі прямих грошових виплат громадянам з боку держави, правомірно розглядати як реалізацію (хоча й часткову) принципів безумовного базового доходу. Останній у загальному трактуванні є універсальним грошовим трансфертом, що не підлягає оподаткуванню, який держава виплачує усім членам суспільства з урахуванням можливостей бюджету й спеціальних соціальних фондів з метою запровадження базових умов для людського розвитку.

Більшість дослідників проблеми безумовного базового доходу вважає, що основними принципами запровадження цього інституту є такі:

- *універсальність* — він виплачується всім членам суспільства;
- *безумовність* — виплата здійснюється незалежно від того, працює громадянин чи ні;
- *індивідуальність* — виплата адресована кожному члену суспільства;
- *регулярність* — виплати мають не разовий, а постійний, регулярний характер;
- *грошова* форма виплат, адресованих усім громадянам.

Оцінюючи перспективи запровадження інституту безумовного базового доходу, наголосимо на тому, що реалізація на практиці фундаментального проєкту, яким є безумовний базовий дохід, буде процесом і складним, і тривалим, і поетапним. Необхідна копітка просвітницька діяльність, професійна роз'яснювальна робота, глобальна «всенавченість», які мають сформувати нову ментальну модель розподільних відносин і соціального захисту населення в постіндустріальну, цифрову добу.

Правомірним є твердження, що запровадження безумовного базового доходу знаходиться на «перетині» вирішення низки складних, новітніх завдань у царині соціально-трудового розвитку та соціального забезпечення населення. Зокрема, йдеться про надання населенню базової можливості задоволення певної частини матеріальних потреб, пом'якшення проблеми незайнятості та наближення тривалості оплачуваного робочого часу до суспільно прийнятної потреби в праці.

Неупереджений аналіз свідчить про те, що із запровадженням безумовного базового доходу з'явиться можливість балансування оплачуваного робочого часу й потреби в праці, що так само сприятиме підвищенню попиту на робочу силу та скороченню рівня безробіття. Таким чином,

йдеться про нову соціальну-трудова реальність, за якої згладжується, нівелюється проблема незайнятості, оптимізується тривалість робочого часу, його дрейф у напрямі суспільно прийнятного рівня. Водночас знижується гострота досягнення бажаного рівня та якості життя.

З огляду на те, що за запровадження безумовного базового доходу передбачений цим інститутом соціальний трансферт поширюється на дорослих і дітей, на практиці з'являється інструмент впливу як на трудову поведінку цієї категорії населення, так і на їхні демографічні настанови, стимулюючи більш раннє створення сімей та народження дітей.

Принципово важливо, що за повномасштабного запровадження практики безумовного базового доходу з'явиться можливість розбудови на постіндустріальних засадах нової системи соціального забезпечення, яка охопить соціальне страхування, соціальну допомогу й соціальне обслуговування на принципах узгодженості, доступності, прозорості та справдливості.

На необхідність залучення потенціалу інституту безумовного базового доходу до вирішення нагальних соціальних проблем, і передусім, подолання бідності, звертає увагу Майкл Мангер, наводячи переконливі аргументи щодо неефективності діючих програм боротьби з бідністю на прикладі США. «У нас є ще — один, — зазначає Майкл Мангер, — більш переконливий емпіричний аргумент на користь гарантованого базового доходу. Дуже простий. Враховуючи, скільки США витрачають на боротьбу з бідністю, в країні просто *не повинно бути* незможних. Якщо взяти загальний обсяг витрат на програми подолання бідності і розділити його на чисельність бідних, то доходи цих людей у розрахунку на душу перевершать межу бідності. Проблема вирішена».

Однак наші гроші до доходять до бідних. Ось як описує ситуацію, що склалася, Майкл Таннер: «У цьому році федеральний уряд витрачає в рамках щонайменше 126 програм по боротьбі з бідністю 668 млрд. дол. До них слід додати 284 млрд. дол., що виділяються на соціальне забезпечення урядами штатів і місцевими органами влади. Таким чином, сукупні щорічні витрати США на боротьбу з бідністю досягли майже 1 трлн. дол. На одного бідняка Америки припадає 20 610 дол. на рік, а на сім'ю із трьох осіб — 61 830 дол. Якби гроші дійсно потрапляли до бідняків, то доходи сім'ї із трьох осіб з урахуванням цієї 61 тис. дол. не лише дозволили б їй подолати межу бідності, а й перевищили б показник *середнього* доходу населення США» [17].

Зауважимо, що мета нашого дослідження не включає оцінку ефективності програм боротьби з бідністю у світі в цілому і у США зокрема. Наведене є лише констатацією наявних глобальних проблем у царині соціального розвитку, вирішувати які рано чи пізно маємо, на наше переконання, у тому числі й за використання потенціалу безумовного базового доходу.

Наведемо у більш розгорненому вигляді інші причини, які зумовлюють необхідність, доцільність запровадження безумовного базового доходу. Передусім йдеться про стійкий тренд до вивільнення зі сфери суспільного виробництва значної частки економічно активного населення. Відомий дослідник історії зародження та еволюції людської цивілізації Ювал Ной Харарі стверджує: у XXI ст. ми можемо стати свідками появи багатомільйонного непрацюючого класу: людей, які позбавлені якої-небудь економічної, політичної й навіть культурної цінності. ... Цей безкорисний клас «буде не просто непрацюючим, він буде непрацевдатним» [18].

За умов наростання незайнятості, з одного боку, та поширення нестандартної, нестійкої зайнятості, з іншого, як «снігова лавина» наростають нові й нові соціально-трудова, соціально-економічні проблеми. Йдеться насамперед про необхідність не стільки збалансування попиту й пропонування робочої сили (це вже невідоме завдання), як про пом'якшення ситуації на ринку праці, надання можливості бажаючим бути хоча б частково зайнятими, відчувати свою суспільну корисність.

За зміни моделі зайнятості та дрейфу від стандартної зайнятості до різноманітних атипових форм виникає проблема надання працівникам мінімальних гарантій захисту від ризиків у сфері безпосереднього докладання праці. Інструментом, який може виконати позитивну роль у захисті доходів за нестійкої, атипової зайнятості, постає саме безумовний базовий дохід.

Розмірковуючи над причинами, що актуалізують запровадження безумовного базового доходу, *зробимо акцент на обставині, яку незаслужено обходить увагою більшість дослідників цієї проблеми.* Йдеться про те, що в створенні доданої вартості задіяна як жива, так і уречевлена праця, втілена в нові техніко-технологічні чинники економічного розвитку, прогресивні форми й методи організації праці, виробництва та управління. Уречевлена праця — це вчорашня жива праця, яка капіталізована та «працює» на створення нових споживчих вартостей, це результат трудової діяльності працівників, які мали статус зайнятих і створювали нові цінності.

Правомірним є твердження, що члени суспільства, праця яких набула уречевленої форми, мають право на участь у розподілі доходів від поточної трудової діяльності. Інструментом, що дає змогу врахувати участь членів суспільства, які створювали накопичений виробничий потенціал і мають підстави на отримання ними певної частки доходів, може й повинен бути знову ж таки безумовний базовий дохід.

Наведемо й перелік інших, не менш вагомих причин потенційного запровадження безумовного базового доходу у глобальному вимірі:

- зростання запиту суспільств на різних континентах на соціальну справедливість, який стає одним з імперативів цифрової доби, коли посилення соціальної нерівності набуває аномальних форм і масштабів;

- складність і неефективність діючих систем соціального захисту, неспроможність скористатися їх можливостями багатьом вразливим верствам населення;
- сприятливі умови балансування оплачуваного робочого часу й потреби в доцільній, корисній праці;
- спрямованість на зниження бідності та соціальної нерівності в мережевому суспільстві.

Підсумовуючи короткий аналіз означеної проблеми, підкреслимо, що ідея запровадження безумовного базового доходу оволоділа людьми й набула широкого міжнародного схвалення. Водночас існує і загальне, усвідомлене розуміння того, що складна «тканина» безумовного базового доходу зіткана, образно кажучи, не лише з одних позитивів. Чимало експертів наголошують на тому, що запровадження інституту безумовного базового доходу може негативно позначитись на трудовій мотивації учасників суспільно корисної праці.

На складному переплетенні нових можливостей і потенційних втрат за запровадження безумовного базового доходу акцентує увагу академік НАН України Е. М. Лібанова, зазначаючи: «Переорієнтація системи соціальної допомоги з адресних на універсальні засади — надто складне і важливе завдання, наслідки якого виходять далеко за межі окремих аспектів людського життя. ... За такого підходу найбільший зиск отримують найбідніші верстви — їхні доходи зростають найбільше, а отже, безпосередніми наслідками запровадження такого доходу мають стати подолання абсолютної монетарної бідності (аж до викорінення цього явища) у поєднанні зі значним зниженням нерівності за доходами, тобто зі скороченням відносної монетарної бідності. ... Є ризик масової зміни настанов щодо оплачуваної зайнятості загалом або щодо тривалості робочого періоду, частина людей, не маючи економічної необхідності працювати, надаватимуть перевагу хатнім справам, власному розвиткові, волонтерству, дозвіллю тощо. Також зрозуміло, що за інших рівних умов більший за розміром базовий дохід спонукатиме до таких рішень більше людей» [11, с. 370—373].

На думку авторів, є необхідність розширення міждисциплінарних досліджень щодо опрацювання змісту, інструментарію, форм, механізмів запровадження безумовного базового доходу та їх експериментального апробування.

Дослідники проблем і наслідків запровадження безумовного базового доходу цілком справедливо звертають увагу на потенційну появу низки ризиків: підвищення видатків з державного бюджету, що може спричинити зростання бюджетного дефіциту й державного боргу; активізація інфляційних процесів; зниження інвестиційної активності та стимулів до участі в суспільно корисній праці; зростання настроїв і мотивів утри-

манства; стимулювання імміграційних процесів; зниження продуктивності праці.

Принагідно зазначимо, що більшість пілотних та імітаційних експериментів, як і практика запровадження елементів безумовного базового доходу у період коронакризи, не підтверджують більшість із названих вище побоювань і застережень, зокрема щодо значного зниження пропонування праці та поширення установок на утриманство.

Підкреслимо, що нині в десятках країн світу запроваджено як окремі елементи безумовного базового доходу, поштовхом до чого стала пандемія коронавірусу *COVID-19*, так і проводяться експерименти, реалізуються пілотні проекти в цій царині за активної участі держави.

З цього приводу Фарід Закарія зазначає: «Обговорюючи “майбутнє роботи”, ми мусимо погодитися з тим, що це майбутнє вже настало. Колись філософи будували теорії, як утримати людей на плаву, коли на зміну критичній масі робочих місць прийдуть технології. Сьогодні *COVID-19* змусив деякі країни експериментувати з чимось на зразок універсального базового доходу. У Сполучених Штатах до цієї думки звикли за лічені місяці: тепер це вже не екзальтований порив непрохідного кандидата у президенти Ендрю Янга, а проект, який тимчасово прийняли в Конгресі, щоб відвернути економічну катастрофу. Під час пандемії органи державного управління вирішили, що люди не винні у неспроможності заробляти, а отже, вони заслуговують на те, щоб отримувати гроші, поки не працюють. Чи вирішить держава згодом, що люди, які втратили роботу з вини штучного інтелекту, також заслуговують на оплату?» [19, с. 100—101].

Привертаємо увагу читачів до того, що до настання коронавірусу *COVID-19* ідея безумовного базового доходу була здебільш об'єктом політичних дискусій, проводились опитування, національні референдуми щодо доцільності запровадження цього інституту, здійснювалися пілотні проекти із застосуванням окремих елементів такого виду доходу тощо.

Коли коронакриза актуалізувала проблему підтримки громадян, які в абсолютній більшості зазнали втрат і потребували термінового захисту, розпочато масштабну практику надання допомоги, введення інституту виплат, які корелюють із принципами універсального грошового трансферту — безумовного базового доходу.

Нашою гіпотезою є та, що в умовах пандемії *COVID-19* і кризи, породженої нею, реалізація принципів безумовного базового доходу набуває практичного втілення, хоча й в «урізаному», не універсальному характері. Автори переконані, що коронакриза, яка продовжується, і перспективи її завершення залишаються невизначеними, наблизить період масового застосування на практиці як перехідних форм безумовного базового доходу, так і цілісного, повнокритеріального (регулярність, індивідуальність, грошова форма, універсальність, безумовність) впровадження цього інституту.

З настанням коронакризи в зоні підвищеного ризику опинилася низка категорій населення: працівники, які і до цього мали рівень доходів нижче середнього, а за умов зростання неповної зайнятості, прихованого та відкритого безробіття, їхні доходи і в абсолютному, і у відносному вимірі ще більше скоротилися; працівники, які не мають достатнього рівня заощаджень; домогосподарства, які свого часу оформили кредити та мають здійснювати платежі за наявними зобов'язаннями, що становлять вагому частку в сукупних витратах; працівники, які мають дітей і близьких родичів, котрих мають утримувати та спільно долати наслідки коронакризи; люди, які мають хронічні захворювання; працівники, які працюють віддалено й змушені самі дбати про своє робоче місце за місцем проживання та про місце роботи (навчання) членів домогосподарства.

В умовах, коли діючі системи соціального захисту та підтримки громадян не були готовими до масштабного й одночасного настання ризиків, природа яких пов'язана з коронакризою, у практичну площину переміщено ідею безумовного базового доходу, що у різний спосіб, з різними обмеженнями розпочала своє втілення в політику й практику соціального розвитку. Світовий досвід переконує в тому, що за настання планетарного лиха, яким є пандемія коронавірусу *COVID-19*, і великомасштабних наслідків, які, без перебільшення, змінили соціальний, соціально-трудоий «ландшафт» у всіх куточках планети, існуючі системи соціальних гарантій, пільг виявилися нездатними подолати соціальні проблеми. Це зумовило необхідність задіяння принципів безумовного базового доходу в реалізації державної соціальної політики.

Маємо підкреслити, що нині у багатьох країнах різних континентів, у т.ч. країнах ближнього зарубіжжя, розпочато масштабні наукові, прикладні дослідження широкої палітри проблем, пов'язаних із безумовним базовим доходом, включно доцільністю його введення, визначенням параметрів та можливих перехідних форм. Проводяться масштабні опитування за участі представників наукового співтовариства, органів соціального партнерства, бізнесових структур, органів державного управління і місцевого самоврядування. Якщо ще декілька років тому опитування, що проводилися здебільш на національному рівні, торкалися політичних оцінок — сприйняття — несприйняття інституту, що розглядається, правомірності його введення, то нині палітра соціологічних, експертних оцінок охоплює таку тематику:

- можливі критерії визначення безумовного базового доходу;
- основні параметри його можливих перехідних форм;
- першочергові цілі запровадження безумовного базового доходу, форми реалізації та джерела фінансування;
- ризику і позитивні наслідки введення інституту безумовного базового доходу.

Планетарне лихо — пандемія коронавірусу COVID-19 — надало новий імпульс суспільному обговоренню та більш широкому сприйняттю феномену безумовного базового доходу. Наслідки пандемії коронавірусу і серед них — зростання кількості безробітних, розширення неповної зайнятості, падіння рівня життя, посилення нерівності, зростання бідності — у черговий раз демонструють недостатність існуючих заходів соціальної підтримки та досягнення суспільно прийнятної соціальної якості.

Дійсно, і вітчизняний, і зарубіжний досвід переконують у тому, що подолати соціально-економічні наслідки пандемії за їхньої масштабності, часових рамок настання, відтворення загроз за постійної мутації коронавірусу досить проблематично засобами, інструментами, механізмами діючих систем соціального захисту. Водночас заходи соціальної підтримки як громадян, так і бізнесових структур та інших суб'єктів економічної діяльності, що задіяні урядовими структурами та місцевим самоврядуванням у різних країнах за настання коронакризи, демонструють активне просування в реалізації принципів, притаманних безумовному базовому доходу як системі, як цілісному інституту.

У цьому контексті заслуговує на увагу досвід Іспанії, де з перших днів пандемії епідеміологічна ситуація виявилась однією з найскладніших у Європі. Міністр економіки країни проголосила, що запровадження безумовного базового доходу (хоча й неповне) має стати важливою складовою заходів з боку держави, аби люди «могли знову стати на ноги». Можна стверджувати, що ідея безумовного базового доходу у цій країні отримала офіційне визнання. Водночас справедливості ради зазначимо, що розмір безумовного базового доходу становив 440 євро, що значно нижче мінімального розміру заробітної плати в цій країні (1108 євро) [20].

У низці країн соціальні трансферти, які надаються в період коронакризи, установлені у формі компенсації заробітної плати працівників, яка зазнала зниження через погіршення показників економічної діяльності підприємств та організацій. Такий підхід не корелює з принципом безумовності базового доходу, але узгоджується з іншими принципами функціонування цього інституту.

Певний досвід запровадження безумовного базового доходу накопичено у США, де із середини квітня 2020 р. введено щомісячні виплати усім громадянам у розмірі 1200 доларів з розрахунку на одного дорослого й 500 доларів на дитину. Зауважимо, що із запровадженням цього соціального трансферту реалізується низка принципів, зокрема універсальності, безумовності, оскільки отримувачів виплати не тестують за критерієм нужденності та участі в суспільно корисній праці, а розмір цих виплат узгоджено із задоволенням базових потреб і трансферт поширено на дорослих і дітей. Усе назване зближує надану соціальну допомогу громадянам США за настання коронакризи з ідеологією безумовного базового доходу.

У Великій Британії за настання коронакризи державою анонсовано запровадження спеціальних виплат на період до повної стабілізації національної економіки в розмірі 80 % заробітної плати, що мала місце до пандемії, для працівників, які перебувають у вимушених відпустках. Максимальна сума зазначеного соціального трансферту становить 2500 фунтів. Підкреслимо, що соціальна виплата здійснюється без перевірки нужденності працівника, і це зближує її з природою безумовного базового доходу.

Схожою з британською є практика соціальної допомоги населенню в умовах пандемії коронавірусу, що застосовується в Німеччині та Бельгії. Так, у Німеччині Федеральна служба з безробіття щомісячно через власників приватних підприємств компенсує 60 % доходів працівникам, які не мають дітей, і 67 %, якщо у домогосподарстві є діти.

Обґрунтовуючи доцільність більш широких практик застосування безумовного базового доходу, зосереджуємо увагу читача на тому, що в науковій літературі впродовж тривалого часу обстоювалася думка, що безумовний базовий дохід як інструмент боротьби з бідністю менш ефективний, аніж цільові адресні програми.

За нинішньої (не)нормальності, коли значні верстви населення майже одночасно стали перед загрозою втрати суспільно прийнятного рівня доходів, а бідність стає загрозливою й масштабною, принципи універсальності та безумовності як фундаментальні засади безумовного базового доходу набувають особливої значущості та актуальності. Навіть якщо інструменти безумовного базового доходу поширюються не на всіх громадян, усе ж цей інститут дає змогу значно розширити коло осіб, які отримують соціальні трансферти за наростання ризиків, породжених коронакризою. Відпадає необхідність усім громадянам — потенційним реципієнтам — проходити перевірку на нужденність. Зникає необхідність багато часу й ресурсів витратити на адміністрування програм адресної допомоги. Акцентуємо й на тому, що перший досвід запровадження безумовного базового доходу, накопичений у комплексі заходів боротьби з наслідками пандемії коронавірусу *COVID-19*, заперечує усталене твердження про неминучість активізації інфляційних процесів за збільшення обсягів соціальних трансфертів.

Наведене вище є вагомою підставою для узагальнюючих міркувань:

1. Пандемія коронавірусу *COVID-19* спричинила такий масштаб і глибину соціальних, економічних, соціально-трудова проблем, вирішити які в межах діючих систем соціального захисту та соціальної підтримки виявилось вкрай проблемно. За таких умов цілком виправданою виявилася реалізація принципів соціальної допомоги, на яких ґрунтується інститут безумовного базового доходу й передусім універсальності та безумовності її надання.

2. Упродовж надкороткого періоду часу здійснено імплементацію окремих принципів безумовного базового доходу в практику соціального захисту населення. Світове лихо спричинило ситуацію, коли здатність діючих систем соціальної підтримки відродила інтерес до безумовного базового доходу й цей інститут з майданчика тривалих дискусій перетворився на реально дієвий інструмент, хоча й в усіченому, дещо спрощеному варіанті, ніж той, що свого часу запропонувала світова економічна думка.

3. Кожна країна має свої практики застосування елементів безумовного базового доходу, їх комбінації, які згодом мають перерости в цілісні системи, що, по суті, перетворюють їх у повномасштабний і цілісний інститут безумовного базового доходу.

Опрацьовуючи пропозиції щодо «дорожньої карти» запровадження базового доходу, Ван Парайс і Вандерборхт наполягають на тому, що інтереси успішного введення інституту базового доходу потребують «руху відразу з декількох сторін. Необхідно використати кожен можливість, щоб зробити крок, спочатку хоча б і невеликий, у бік того, що поступово стане нагадувати базовий дохід у всесвітньому масштабі, і найбільші перспективи тут пов'язані з бажанням досягнення чесних домовленостей про глобальне потепління. Також треба використати будь-яку можливість для просування у бік того, що поступово розпочне виглядати як базовий дохід у наднаціональних, хоча й географічно обмежених масштабах; найбільші перспективи тут пов'язані з рівнем Європейського союзу. Він має стати провідником того, що одного разу має бути досягнуто у великих, глобальних масштабах, а разом з тим сприяти стійкості того, що можна досягнути вже зараз у менших, національних масштабах. Нарешті, можна не сумніватися, що значна робота ще має відбутися на національному рівні, і тут великий простір для такого реформування існуючих держав добробуту, у результаті якого їх центральною складовою став би безумовний базовий дохід, хоча б невеликого розміру. Ці три рівні не мають суперничати, а доповнювати один одного. Чим твердішою буде опора на глобальному або регіональному рівні, тим менший тиск відчуватиме на собі система перерозподілу доходу у достеменному сенсі всередині держав, а отже, тим стійкішим буде базовий дохід на національному рівні» [10, с. 398—399].

На запитання, чи є базовий дохід утопією і якщо так, то якими будуть наслідки реалізації цієї утопії, автори чи не останнього за хронологією фундаментального дослідження цієї проблематики Ван Парайс і Вандерборхт дають таку відповідь: «Безумовно, є утопією, і перш за все тому, що його не існує ніде у світі, так само як і не існувало у скільки-небудь істотних масштабах, внаслідок чого у людей є серйозні підстави підозрювати його неможливість. Це утопія і в іншому — як картина кращого світу. Але якщо подивитися на історію інституціональних структур наших суспільств, з'ясується, що багато їхніх елементів, що сприймаються нами як начебто

саме по собі зрозумілими, ще недавно були утопічними у цих двох сенсах. Це і заборона рабства, і прибутковий податок, і загальне виборче право, і загальна безкоштовна освіта, і існування Європейського союзу. Але є у базового доходу риса, яка вирізняє його серед інших утопій: завдячуючи його введенню багато які з утопічних змін здійснити стане значно простіше. Він допоможе втілити у життя багато ідей, як індивідуальних, так і колективних, як локальні, так і глобальні, що все частіше розбиваються об стіну конкуренції, яка нав'язується ринком» [10, с. 401].

І далі Ван Парайс та Вандербохт завершуючи есе щодо утопії-неутопії базового доходу та необхідності комплексного підходу до вирішення проблем соціальної якості, наголошують на такому: «Зайве говорити, що для досягнення цієї утопії по-справжньому вільного суспільства мало лише заснувати безумовний базовий дохід. Не менш важливо забезпечити загальну базову охорону здоров'я і освіти, можливість для навчання упродовж життя, загальний доступ до якісної інформації в Інтернеті, здорове оточуюче середовище і розумне планування міст. Усе це життєво важливо, аби розширити можливості для наших особистих досягнень, але що ще важливіше — оскільки наші індивідуальні досягнення все одно дуже обмежені — для досягнень кожного із нас у співробітництві з іншими, хто знаходиться як поруч із нами, так і в далечині, у тому числі шляхом усвідомленої демократичної участі. Але роль безумовного базового доходу як твердої опори для кожного індивіда буде у цьому ключовою» [10, с. 402].

Автори монографії пророкують, що шлях до повсюдного визнання та запровадження на практиці у завершеному вигляді інституту базового доходу, тобто за реалізації усіх його засадничих принципів буде тривалим. «Попереду, — зазначають Ван Парайс і Вандерборхт, — будуть розчарування і відступи, як вони були у боротьбі за загальне виборче право і відміну рабства. Припливи будуть змінюватися відливими, і іноді буде здаватися, що ми ще далі від берега. До утопій не приходять за один день, але ми повинні озвучувати свою утопічну картину, щоб вона слугувала нам орієнтиром і укріплювала нас у наших зусиллях. Усе більше і більше людей будуть всерйоз задаватися питанням, чому у них під ногами немає твердого ґрунту, на якому вони могли б впевнено стояти. І в один прекрасний день ми опинимося у світі, де ні для кого базовий дохід вже не буде фантазією купки безумців, а безповоротно трансформується у самоочевидну істину» [10, с. 402].

Можна передбачити, що не лише у пересічних громадян, а й у політикуму, соціальних партнерів, у тих, від кого залежить опрацювання стратегії соціального, соціально-трудового розвитку, все ще не сформовано більш чіткої, професійно вивірених думки стосовно доцільності і готовності України до введення інституту безумовного базового доходу. Думаємо, що «туману» у головах щодо цього питання дуже багато і він (туман)

самотужки швидко не розвіється. Необхідні науково виважені аргументи, інноваційні засновки, оновлені концепти, що орієнтовані на реалії сучасної, цифрової доби. У руслі такої постановки питання логічним постає таке: вважаємо за необхідне здійснити в Україні широкомасштабний пілотний проєкт із безумовного базового доходу, під час якого мають бути опрацьовані критерії встановлення цього грошового трансферту на основі порівняльного аналізу різних підходів до його розрахунку, визначені позитивні й негативні моменти використання різних перехідних форм цього соціального інституту. Результати пілотного проєкту доцільно винести на широке громадське обговорення з метою пошуку консенсусу в питаннях: «Чи сприятиме запровадження безумовного базового доходу вирішенню суспільно значущих соціальних проблем українського суспільства?», «Чи достатньо цього соціального інституту для заміни багатьох існуючих форм та інструментів соціального захисту громадян?», «Якою має бути етапність тестування перехідних форм безумовного базового доходу та доцільність задіяння всіх принципів цього інституту (безумовність, універсальність, регулярність виплат тощо)?», «Якими є перспективи та обмеження у практиці застосування безумовного базового доходу в умовах, коли зберігається висока частка тіньової економіки та, відповідно, висока частка тіньових доходів?».

Висновки. Узагальнюючий авторський концепт актуалізації інституту безумовного базового доходу є таким: ті ж самі чинники, які спричинили «великий вибух-1» і «великий вибух-2» та змінюють на очах світ і економічний, і соціально-трудоий, і світ самих людей, є водночас й чинниками, що відкривають «нове дихання» інституту безумовного базового доходу. Висловлюємо цю думку й по-іншому. Нові, інколи неочікувані грані феномену безумовного базового доходу, його філософії та потреби імплементації до практики соціальної якості відкривемо для себе, якщо цей інститут будемо розглядати як кризь призму сучасних трендів становлення нової (цифрової) економіки і мережевого суспільства, так і нової соціоекономічної реальності та епідеміологічних обмежень, які ймовірно будуть мати тривалий, перманентний характер.

Зміни у ставленні до інституту безумовного базового доходу, пришвидшення у цій царині сталися передусім в інституціональному, прикладному плані щодо запровадження окремих елементів доходу, що розглядається. Втім ментальна, наукова складова повномасштабного запровадження соціального інституту безумовного базового доходу залишається, на наше переконання, «вузьким місцем» на шляху досягнення соціальної якості за цифрової, коронавірусної доби.

Усе наведене та безліч іншого, дотичного потребує з висоти першої половини ХХІ ст. та викликів і небезпек, що постали перед глобальним соціумом, переглянути теоретико-методологічні, інституціонально-при-

кладні засади базового доходу, по-новому виписати філософію цього феномену як передумови формування сучасної економічної і соціальної культури та досягнення суспільно прийнятної соціальної якості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Колот А. М., Герасименко О. О. Праця XXI: філософія змін, виклики, вектори розвитку: монографія. Київ: КНЕУ, 2021. 487 [1] с.
2. Мангер М. Завтра 3.0. Трансакционные издержки и экономика совместного использования / пер. с англ. Ю. Каптуревского; под науч. ред. С. Шукиной; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». Москва: Изд. дом Высшая школа экономики, 2021. 256 с.
3. Мор Т. Утопия. Т. 63. Киев: Днипро, 1988. 206 с.
4. Paine Thomas. Agrarian Justice. URL: <http://www.piketty.pse.ens.fr/files/Paine1795.pdf>. (дата звернення: 16.10.2021).
5. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Т. 23. Москва: Госполитиздат, 1960. 907 с.
6. Friedman M. The Case for the Negative Income Tax: A View from the Right. In: Issues of American Public Policy, ed. by J. H. Bunzel. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall. 1968. P. 111—120.
7. Хайек Ф. Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики / пер. с англ. Москва: ИРИСЭН, 2006. 644 с.
8. Клиффорд Х. Д. Обманчивость идеи сбалансированного бюджета. *Национальные интересы*. 2013. № 4.
9. Standing G. Basic Income: And How We Can Make It Happen. Pelican Books. 2017. 400 p.
10. Ван Парайс Ф., Вандерборхт Я. Базовый доход. Радикальный проект для свободного общества и здоровой экономики / пер. с англ. А. Гусева; под науч. ред. С. Моисеева; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2020. 440 с.
11. Лібанова Е. М. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу / Нац. акад. наук України, Ін-т демографії та соц. досліджень ім. М. В. Птухи. Умань: Видавець «Сочінський М. М.», 2020. 456 с.
12. Гончарова С. Ю., Гончаров А. Б. Соціальна концепція гарантованого (базового) доходу населення. *Бізнес Інформ*. 2016. № 4. С. 138—142.
13. Корчинська О. О. Безумовний базовий дохід як інструмент управління бідністю. *Інтелект XXI*. 2018. № 2. С. 98—101.
14. Пушак Я. Я., Марченко О. М. Безумовний базовий дохід як інструмент удосконалення системи соціального забезпечення. *Український журнал прикладної економіки*. 2019. Т. 4. № 4. С. 364—374.
15. Стоколос В. В. Безумовний базовий дохід як інструмент соціальної політики держави. *Modern economics*. 2020. № 23. С. 211—214.
16. Зіскін О. С. Теоретико-методологічне підґрунтя аналізу інституту безумовного базового доходу як механізму реформування соціальної держави. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2019. Вип. 85. С. 360—371.
17. Tanner M. The American Welfare State: How We Spend Nearly \$1 Trillion a Year Fighting Poverty – and Fail. *Cato Policy Report*. 2012. No. 694. URL: www.cato.org/sites/cato.org/files/pubs/pdf/PA694.pdf (дата звернення: 18.10.2021).
18. Харари Ю. Н. Homo Deus. Краткая история будущего / пер. с англ. А. Андреева. Москва: Синбад, 2018. 580 с.
19. Закарія Ф. 10 уроків для світу після пандемії / пер. з англ. А. Марховська, О. Ємельянова. Київ: Наш формат, 2021. 264 с.

20. The national minimum wage in Spain unchanged this year. URL: <http://countryeconomy.com/national-minimum-wage/spain/> (дата звернення: 24.10.2021).

REFERENCES

1. Kolot, A. M., & Herasymenko O. O. (2021). Labor XXI: philosophy of changes, challenges, vectors of development: monograph, Kyiv: KNEU named after Vadym Hetman [in Ukrainian].
2. Manger, M. (2021). Tomorrow 3.0: Transaction Costs and the Sharing Economy. National Research University Higher School of Economics. Moscow: Publishing House Higher School of Economics [in Russian].
3. Mor, T. (1988). Utopia. Vol. 63. Kyiv: Dnipro [in Russian].
4. Paine, Thomas. *Agrarian Justice*. <http://www.piketty.pse.ens.fr/files/Paine1795.pdf>.
5. Marx, K. & Engels, F. (1960). Works, vol. 23. P. 181-182. Moscow: State Political Publishing [in Russian].
6. Friedman, M. (1968). The Case for the Negative Income Tax: A View from the Right. In: Issues of American Public Policy. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
7. Hajek, F. (2006). Law, legislation and freedom: contemporary understanding of liberal principles of justice and politics Moscow: IRISJeN [in Russian].
8. Klifford, H. D. (2013). The deceitfulness of the idea of a balanced budget. *National interests*, 4 [in Russian].
9. Standing, G. (2017). Basic Income: And How We Can Make It Happen. Pelican Books.
10. Van Parajs, F., & Vanderborht, Ja. (2020). Basic Income: A Radical Proposal for a Free Society and a Sane Economy. Nat. Stud. University «Higher School of Economics». Moscow: Publishing house of the Higher School of Economics [in Russian].
11. Libanova, E. M. (2020). Poverty of the population of Ukraine: methodology, methods and practice of analysis. M.V. Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine. Uman: Publisher "Sochinsky M. M." [in Ukrainian].
12. Honcharova, S. Yu., & Honcharov, A. B. (2016). The Social Concept of the Guaranteed (Basic) Per Capital Income. *Business inform*, 4, 138-142 [in Ukrainian].
13. Korchynska, O. (2018). Unconditional basic income as a management tool of poverty. *Intellect XXI*, 2, 98-101 [in Ukrainian].
14. Pushak, Ya. Ya., & Marchenko, O. M. (2019). Unconditional basic income as a tool for improvement of the social security system. *Ukrainian Journal of Applied Economics*, 4, 4, 364-374 [in Ukrainian].
15. Stokolos, V. (2020). Unconditional Basic Income as an Instrument of State Social Policy, *Modern Economics*, 23, 211-214 [in Ukrainian].
16. Ziskin, O. S. (2019). Theoretical and methodological basis for the analysis of the institution of unconditional basic income as a mechanism for reforming the welfare state. *State and law. Legal and political sciences*, 85, 360-371 [in Ukrainian].
17. Tanner, M. (2012). The American Welfare State: How We Spend Nearly \$1 Trillion a Year Fighting Poverty - and Fail. *Cato Policy Report*, 694. <http://www.cato.org/sites/cato.org/files/pubs/pdf/PA694.pdf>
18. Harari, Ju N. (2018). Homo Deus. A brief history of the future. Moscow: Sinbad [in Russian].
19. Zakariia, F. (2021). 10 lessons for the world after pandemic. Kyiv: Nash format [in Ukrainian].
20. The national minimum wage in Spain unchanged this year (2021). <http://countryeconomy.com/national-minimum-wage/spain/>

Стаття надійшла до редакції журналу 08.11.2021.

A. Kolot, Dr. Sc. (Economics), Professor, Vice Rector in Charge of Research and Academic Affairs
Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman
03057, Ukraine, Kyiv, Peremohy Ave, 54/1
E-mail: kolot@kneu.edu.ua
ORCID: 0000-0002-4393-9806
Scopus ID: 55338407700

O. Herasymenko, PhD (Economics), Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Innovation and Investment Management
Taras Shevchenko National University of Kyiv
03022, Ukraine, Kyiv, Vasylykivska Str., 90A
E-mail: herasymenkomiid@knu.ua
ORCID: 0000-0002-1122-1189
Scopus ID: 57200444567

UNCONDITIONAL BASIC INCOME IN THE MIRROR OF THE NEW SOCIO-ECONOMIC AND EPIDEMIOLOGICAL REALITY

The article is devoted to the issue of unconditional basic income as an institute in the field of social protection and a component of a new social contract in the coordinates of new socio-economic and epidemiological reality. The relevance of the study is due to the need to increase the level of social quality under conditions of exacerbation of risks and threats produced by new (digital) economy's drivers and the coronavirus crisis's scaling. New dangers and restrictions on social and labor development emerge under the influence of challenges posed by the "big bang-1" and the "big bang-2", which stipulates the search for new "pillars" of distribution relations and social policy. The aim of the article is scientific argumentation of the institute of social and labor reality of the XXI century, unconditional basic income, in the context of building a new system of social protection on a post-industrial basis in accordance with principles of coherence, accessibility, transparency and fairness in order to ensure a socially acceptable standard and quality of life. Among the article's elements of novelty is the author's concept of unconditional basic income as one of the leading components of the new social contract; coverage of socio-economic essence and substantiation of scientific and applied meaning of unconditional basic income under conditions of new (digital) economy and network society development. The research goal is achieved through the use of systematic and interdisciplinary approaches; general scientific and special methods of scientific research: historical and logical, methods of analysis and synthesis, theoretical generalization, abstract-logical, induction and deduction, comparative analysis, system, synthesis, decomposition. The quintessence of the article is a scientific and applied substantiation of unconditional dimensions of basic income as an institute with a positive role in the field of distributive relations: the protection of income in the absence of employment guarantees on the one hand, and as a social project that should become the basis of a new paradigm of social protection in development of a "society without work" on the other. The basic principles of unconditional basic income introduction are revealed; the reasons that determine the necessity and expediency of unconditional basic income introduction are highlighted; new opportunities and potential risks in case of introduction of unconditional basic income are outlined; generalization of world practices of unconditional basic income's elements introduction and the author's vision of preconditions for a large-scale pilot project on unconditional basic income in Ukraine are provided.

Keywords: new economy threats, coronavirus crisis, social security, social protection, unconditional basic income, social contract.

Cite: Novak, I. M. (2022). Vytraty na robocnu sylu: sotsialni investytsii dlia staloho liudskoho rozvytku [Labour Costs: Social Investment for Sustainable Human Development]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 1 (47), 125-141. <https://doi.org/10.15407/dse2022.01.125>

<https://doi.org/10.15407/dse2022.01.125>

УДК 331.522.4:339.137 (477)

JEL Classification: J 21

I. М. НОВАК, канд. екон. наук, пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України

E-mail: novak20@hotmail.com, novak@idss.org.ua

ORCID: 0000-0003-4579-2470

Scopus ID: 57222406264

ВИТРАТИ НА РОБОЧУ СИЛУ: СОЦІАЛЬНІ ІНВЕСТИЦІЇ ДЛЯ СТАЛОГО ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

Стаття присвячена дослідженню соціальних інвестицій як елементів витрат на роботу для забезпечення сталого людського розвитку на корпоративному рівні. На основі узагальнення підходів до розуміння та оцінювання соціальних інвестицій, концепцій сталого людського розвитку і соціальної відповідальності організації пропонується розглядати окремі елементи витрат на роботу як внутрішні соціальні інвестиції для забезпечення сталого людського розвитку. Метою дослідження є аналіз внутрішніх соціальних інвестицій в структурі витрат на роботу, визначення основних проблем і напрямів їх удосконалення для забезпечення сталого людського розвитку на корпоративному рівні. Науковою новизною даної роботи є обґрунтування методологічного підходу до дослідження витрат на роботу з точки зору виокремлення в їх структурі внутрішніх соціальних інвестицій для забезпечення сталого людського розвитку в контексті концепції соціальної відповідальності організації. Це дає змогу проаналізувати загальну динаміку та структуру, галузеві й регіональні диспропорції внутрішніх соціальних інвестицій компаній як елементів витрат на роботу, визначити основні проблеми соціального інвестування сталого людського розвитку на корпоративному рівні та запропонувати напрями удосконалення статистики витрат на роботу, зокрема для підвищення результативності механізмів соціального діалогу в частині укладення колективних договорів і угод. Для досягнення визначеної мети застосовані такі методи дослідження: порівняльного та статистичного аналізу даних, графічного методу подання результатів — для кількісного оцінювання та дослідження динаміки витрат на роботу; методів системного підходу, логічного аналізу, індукції та дедуції, узагальнення й аналогії — при обґрунтуванні й розробці методологічного підходу до визначення внутрішніх соціальних інвестицій на корпоративному рівні як елементів витрат на роботу. Узагальнено світові та

європейські підходи до розуміння соціальних інвестицій, сталого людського розвитку, соціальної відповідальності організації й витрат на робочу силу. На основі національних і міжнародних статистичних даних проаналізована динаміка та структура витрат на робочу силу за видами економічної діяльності, розміром підприємств і регіонами України, їх галузеві та регіональні диспропорції та визначені основні проблеми соціального інвестування сталого людського розвитку на корпоративному рівні. Визначені напрями удосконалення статистики витрат на робочу силу для забезпечення врахування результатів соціального діалогу при укладанні колективних договорів і угод.

Ключові слова: сталий людський розвиток, соціальні інвестиції, соціальна відповідальність, стейкхолдери, витрати на робочу силу, соціальний діалог, колективні договори.

Постановка проблеми та її актуальність. Ідея сталого людського розвитку є результатом еволюції класичних концепцій, заснованих на традиційних чинниках виробництва (земля, капітал і праця), до нової соціальної парадигми, де людина набуває ролі головного актора і кінцевої мети розвитку [1]. На корпоративному рівні цей концептуальний підхід реалізується за допомогою політики соціальної відповідальності (СВ) (англ. *social responsibility*), що виявляється у відповідальному ставленні компанії до власного продукту (послуги, процесу) (економічний аспект), навколишнього середовища (екологічний аспект) і стейкхолдерів (соціальний аспект). За таких умов положення стейкхолдерів стосовно компанії може бути як внутрішнім (персонал), так і зовнішнім (споживачі, постачальники, партнери, місцеві громади та ін.). У даному контексті соціальні інвестиції — це ресурси, що спрямовуються організацією на реалізацію соціальних програм з розвитку персоналу (внутрішні інвестиції), а також формування позитивного іміджу при взаємодії зі стейкхолдерами (зовнішні інвестиції). За допомогою соціальних інвестицій компанії роблять свій внесок у сталий розвиток суспільства, що є не тільки способом отримання доходу та підвищення ефективності бізнес-моделі, але й засобом реалізації соціальних змін і зниження негативного впливу на навколишнє середовище. В результаті зменшуються підприємницькі ризики, зміцнюється конкурентоспроможність, підвищується ефективність персоналу та лояльність споживачів, поліпшується репутація підприємців, компаній та бізнесу загалом. Викладені аргументи визначають актуальність проблематики дослідження внутрішніх соціальних інвестицій як елементів витрат на робочу силу для забезпечення сталого людського розвитку на корпоративному рівні.

Аналіз досліджень та публікацій. Ідеї сталого розвитку беруть початок у роботах Г. Дейлі (H. Daly) [2], авторами концепції людського розвитку є Магбуб уль-Гак (Mahbub ul Haq) [3] і Амарт'я Сен (A. Sen) [4]. В Україні над проблематикою людського розвитку працює науковий колектив під керівництвом Е. Лібанової (E. Libanova) [5]. Дослідженням соціальної відповідальності та соціальних інвестицій на корпоративному рівні присвячені

роботи таких вчених: О. Березіна (O. Berezina) [6], Ю. Пархоменко (Yu. Parxhomenko) [7], Д. Туркер (D. Turker) [8], М. Стьюбс (M. Stuebs) та Л. Сан (L. Sun) [9], Г. Тульчинський (G. Tulchinskii) [10], М. Чен (M. C. Chen) і М. Делмас (M. Delmas) [11] та ін. Аналіз цього наукового доробку показує, що за високого рівня опрацювання загальних теоретичних і методичних підходів у сфері сталого та людського розвитку, соціальної відповідальності й соціальних інвестицій, дослідження внутрішніх соціальних інвестицій у контексті витрат на робочу силу, що здійснюються на корпоративному рівні для забезпечення сталого людського розвитку, дотепер не отримало достатньої уваги.

Метою даної статті є аналіз внутрішніх соціальних інвестицій в структурі витрат на робочу силу, визначення основних проблем і напрямів їх удосконалення для забезпечення сталого людського розвитку на корпоративному рівні.

Новизна статті полягає в обґрунтуванні методологічного підходу до дослідження витрат на робочу силу з точки зору виокремлення в їх структурі внутрішніх соціальних інвестицій для забезпечення сталого людського розвитку в контексті концепції соціальної відповідальності організації. Це дає змогу проаналізувати загальну динаміку та структуру, галузеві й регіональні диспропорції внутрішніх соціальних інвестицій компаній як елементів витрат на робочу силу, визначити основні проблеми соціального інвестування сталого людського розвитку на корпоративному рівні та запропонувати напрями удосконалення статистики витрат на робочу силу, зокрема для підвищення результативності механізмів соціального діалогу в частині укладення колективних договорів і угод.

Методи дослідження. Методологічною базою дослідження є праці провідних вітчизняних та зарубіжних учених, інформаційно-аналітичні матеріали міжнародних організацій. Наукові результати отримані із застосуванням методів порівняльного та статистичного аналізу даних, графічного методу подання результатів — для кількісного оцінювання та дослідження динаміки витрат на робочу силу, а також методів системного підходу, логічного аналізу, індукції та дедукції, узагальнення й аналогії — при обґрунтуванні й розробці методологічного підходу до визначення внутрішніх соціальних інвестицій на корпоративному рівні як елементів витрат на робочу силу.

Результати дослідження ґрунтуються на даних вибіркового обстеження витрат на робочу силу, що проводяться Державною службою статистики України один раз на чотири роки, і статистичних даних Євростату.

Виклад основного матеріалу. Міжнародна стандартна класифікація витрат на робочу силу, затверджена резолюцією 11-ї Міжнародної конференції зі статистики праці (1966 р.) [12], визначає десять груп витрат: пряма оплата праці; оплата за невідпрацьований час; премії та винагороди;

харчування, напої, паливо та інші видатки у натуральній формі; витрати на оплату житла працівників, які бере на себе роботодавець; витрати роботодавців на соціальне забезпечення; витрати на професійне навчання; витрати на культурно-побутове обслуговування; інші витрати на утримання робочої сили; податки та відрахування, що відносяться до витрат на утримання робочої сили [13, с. 6—7].

Витрати на оплату праці є оплатою працівнику за працю відповідної кількості та якості. Витрати на соціальне страхування працівників становлять собою внески до системи загальнообов'язкового державного соціального страхування від безробіття та втрати працездатності у зв'язку із хворобою, нещасним випадком на виробництві або досягненням пенсійного віку, а відтак, мають компенсаторний характер. З огляду на це, до складу внутрішніх соціальних інвестицій компанії для забезпечення сталого людського розвитку можуть бути віднесені такі групи витрат: оплата житла працівників, професійне навчання, культурно-побутове обслуговування та інші витрати.

У 2001 р. частка внутрішніх соціальних інвестицій компаній в Україні загалом складала 5,1 % і до 2018 р. цей показник зменшився вдвічі (табл. 1). При цьому частка витрат на оплату житла працівників зменшилась у 19,3 раза, професійне навчання — в 2,5, культурно-побутове обслуговування — в 3,8 та інші витрати — в 1,1 раза.

Попри загальнонаціональну тенденцію до зменшення частки внутрішніх соціальних інвестицій компаній, в 2018 р. вона в 1,8 раза перевищувала аналогічний показник для країн ЄС-28 (рис. 1), однак при цьому частка витрат на професійне навчання в країнах ЄС-28 була в 8,7 раза більшою ніж в Україні (табл. 2). Водночас, якщо середні витрати на робочу силу на одного працівника в еквіваленті повної зайнятості в країнах ЄС-28 у 2016 р. стано-

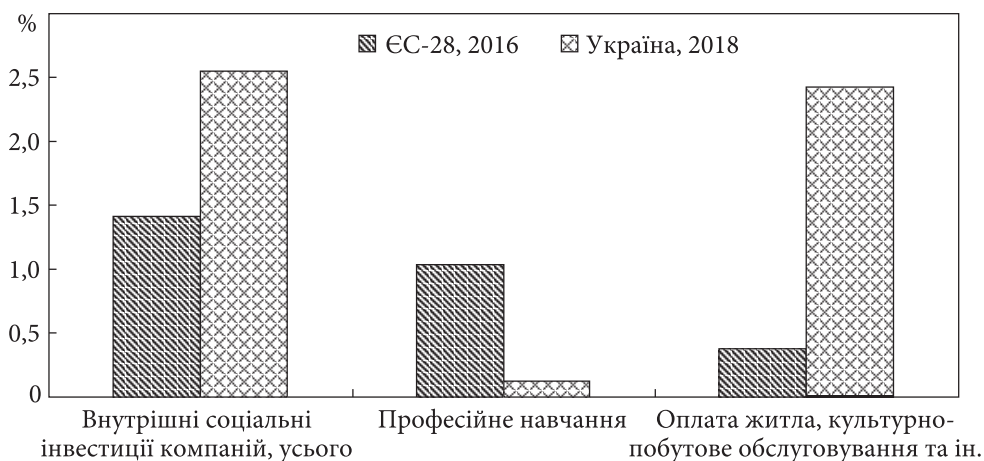
Таблиця 1. Структура витрат на робочу силу в розрахунку на одного штатного працівника, Україна, 2001—2018 рр., %

Елементи витрат на робочу силу	2001	2006	2010	2014	2018
Оплата праці	69,40	68,66	68,65	69,94	79,24
Соціальне забезпечення працівників	25,50	27,36	27,09	27,15	18,21
Внутрішні соціальні інвестиції	5,10	3,98	4,26	2,91	2,55
з них:					
оплата житла працівників	0,77	0,20	0,13	0,08	0,04
професійне навчання	0,30	0,22	0,16	0,11	0,12
культурно-побутове обслуговування	1,92	0,98	1,25	0,74	0,50
інші витрати	2,11	2,58	2,72	1,98	1,89

Джерело: [14, с. 380, 382; 15, с. 40, 42; 16, с. 40, 42; 17, с. 35, 37; 13, с. 34, 36].

вили 26,03 євро на 1 оплачену годину (табл. 3), то за даними 2018 р. в Україні цей показник був в 11,3 раза менше (рис. 2).

У зв'язку зі змінами статистичної класифікації видів економічної діяльності, порівняння структури витрат на роботу силу в період 2001—2018 рр. є можливим лише за окремими видами діяльності. Так, частка внутрішніх

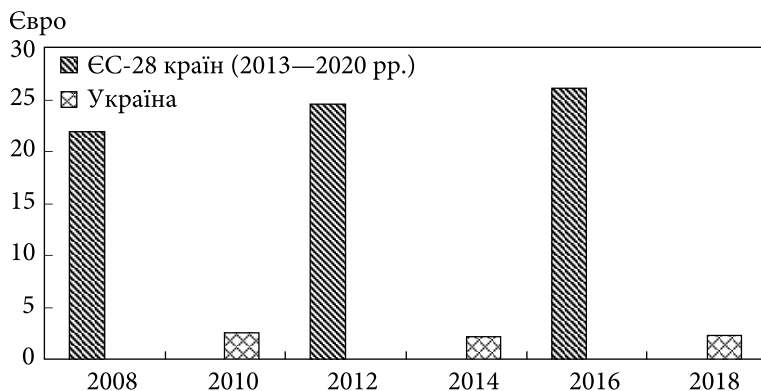
Рис. 1. Частка внутрішніх соціальних інвестицій компаній, Україна та країни ЄС-28, 2016—2018 рр., %

Джерело: [15, с. 40, 42, 72—73; 16, с. 40, 42; 17, с. 35, 37; 13, с. 34, 36; 18].

Таблиця 2. Структура витрат на роботу силу, Україна та країни ЄС, 2014—2018 рр., %

Елементи витрат на роботу силу	2014	2016	2018
<i>Оплата праці</i>			
ЄС-28 країн (2013—2020 рр.)	—	76,26	—
Україна	69,94	—	79,24
<i>Соціальне забезпечення працівників</i>			
ЄС-28 країн (2013—2020 рр.)	—	22,32	—
Україна	27,15	—	18,21
<i>Професійне навчання</i>			
ЄС-28 країн (2013—2020 рр.)	—	1,04	—
Україна	0,11	—	0,12
<i>Інші витрати</i>			
ЄС-28 країн (2013—2020 рр.)	—	0,38	—
Україна	2,80	—	2,43

Джерело: [15, с. 40, 42, 72—73; 16, с. 40, 42; 17, с. 35, 37; 13, с. 34, 36; 18].

Рис. 2. Витрати на робочу силу, Україна та країни ЄС-28, в середньому на 1 працівника в еквіваленті повної зайнятості, 2008—2018 рр., євро на 1 оплачену годину
Джерело: [15, с. 71; 16, с. 71; 17, с. 64; 13, с. 74; 19].

соціальних інвестицій компаній загалом в промисловості з 2006 р. зменшилась в 1,2 раза, а за окремими їх елементами зменшились частки витрат на культурно-побутове обслуговування (в 1,4), професійне навчання (в 1,7) та оплату житла працівників (у 4,2), а збільшилась лише частка інших витрат (в 1,1 раза). У порівнянні з 2001 р. частка внутрішніх соціальних інвестицій компаній у добувній промисловості в 2018 р. зменшилась в 1,3 раза, зокрема витрат на оплату житла працівників — у 13,8, професійне навчання — в 1,8, культурно-побутове обслуговування — в 1,6, а частка інших витрат збільшилась у 1,2 раза. У переробній промисловості загалом частка внутрішніх соціальних інвестицій за цей період зменшилась у 1,7 раза, зокрема витрат на оплату житла працівників — у 17,1, професійне навчання — в 2,3, культурно-побутове обслуговування — в 3,3, а частка інших витрат збільшилась у 1,3 раза. Відносно кращою була ситуація у будівництві, де частка внутрішніх соціальних інвестицій збільшилась в 1,4 раза, в т.ч. витрат на професійне навчання — в 1,4 та інших витрат — в 1,7 раза, при цьому частка витрат на культурно-побутове обслуговування залишалася

Таблиця 3. Витрати на робочу силу, Україна та країни ЄС-28, в середньому на 1 працівника в еквіваленті повної зайнятості, 2008—2018 рр., євро на 1 оплачену годину

Країни	2008	2010	2012	2014	2016	2018
ЄС-28 країн (2013—2020 рр.)	21,89	—	24,54	—	26,03	—
Україна	—	2,54	—	2,20	—	2,30

Джерело: [15, с. 71; 16, с. 71; 17, с. 64; 13, с. 74; 19]; дані для України перераховані в євро за курсом національної валюти.

без змін, а частка витрат на оплату житла працівників зменшилась у 15 разів. Найбільш негативну динаміку мали сфера охорони здоров'я та надання соціальної допомоги, а також освіта, де частка внутрішніх соціальних інвестицій зменшилась у 6,1 і 15,2 разів відповідно, зокрема витрат на оплату житла працівників — у 3 та 9 разів, професійне навчання — в 6,4 і 17,3, культурно-побутове обслуговування — в 7,1 та 14,3, інших витрат — у 5,8 і 15,3 разів.

У структурі витрат на робочу силу за видами економічної діяльності в промисловості частка внутрішніх соціальних інвестицій в людський капітал у 2018 р. проти 2014 р. збільшилась у виробництві коксу та продуктів нафтоперероблення (в 1,4 раза), основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів (в 1,1), комп'ютерів, електронної та оптичної продукції (в 1,4), електричного устаткування (в 1,3), автотранспортних засобів, причепів і напівпричепів та інших транспортних засобів (у 1,1 раза). У сфері послуг цей показник збільшився у таких видах діяльності: водопостачання; каналізація, поводження з відходами (в 1,01 раза); оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів (у 1,2); транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність (у 1,3); інформація та телекомунікації (в 1,4); фінансова та страхова діяльність (у 1,1); професійна, наукова та технічна діяльність (у 1,01); діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування (в 1,2); надання інших видів послуг (у 2,2 раза). У такому виді економічної діяльності, як інформація та телекомунікації, позитивна динаміка була характерною для всіх складових внутрішніх соціальних інвестицій в людський капітал. За трьома елементами (окрім частки витрат на оплату житла) серед видів діяльності у промисловості приріст мав місце лише у виробництві коксу та продуктів нафтоперероблення, а в сфері послуг — в оптовій та роздрібній торгівлі; ремонті автотранспортних засобів і мотоциклів, транспорті, складському господарстві, поштовій та кур'єрській діяльності, а також наданні інших видів послуг. У діяльності в сфері адміністративного та допоміжного обслуговування також збільшилась частка витрат за трьома елементами, але за винятком витрат на професійне навчання.

Частка витрат на професійне навчання збільшилась у таких видах діяльності у промисловості: виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів; виготовлення виробів із деревини, виробництво паперу та поліграфічна діяльність; виробництво коксу та продуктів нафтоперероблення; виробництво основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів; виробництво комп'ютерів, електронної та оптичної продукції; виробництво меблів, іншої продукції, ремонт і монтаж машин і устаткування. У секторі послуг цей показник збільшився в таких видах діяльності: постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря; оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і

мотоциклів; транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність; тимчасове розміщення й організація харчування; інформація та телекомунікації; професійна, наукова та технічна діяльність; надання інших видів послуг.

За регіонами України частка внутрішніх соціальних інвестицій в людський капітал у 2018 р. проти 2006 р. збільшилась лише у Волинській області (в 1,4 раза), у решті областей зменшення даного показника склало від 1,01 у Луганській області та м. Києві до 3,7 раза у Рівненській області. За окремими елементами внутрішніх соціальних інвестицій в людський капітал збільшення частки витрат на оплату житла працівників мало місце лише у Чернівецькій області, витрат на професійне навчання — у Волинській та Закарпатській областях, витрат на культурно-побутове обслуговування — в Хмельницькій області та частки інших витрат на робочу силу — у Волинській, Луганській, Львівській областях і м. Києві.

Згідно із ст. 55 Господарського кодексу України (від 16.01.2003 № 436-IV) [20], за критерієм чисельності працівників підприємства поділяються на малі, середні та великі. За цією класифікацією дані щодо структури витрат на робочу силу за розміром підприємств представлені за групами: малі підприємства — 10—49 осіб, середні підприємства — 50—249 осіб, великі підприємства — 250—499 осіб, 500—999 осіб, 1000 і більше осіб. У 2001—2018 рр. частка внутрішніх соціальних інвестицій в людський капітал мала позитивну динаміку лише на малих підприємствах, де вона збільшилась у 1,4 раза, зокрема за рахунок зростання частки витрат на культурно-побутове обслуговування (в 1,4) та інших витрат (у 1,6 раза). Частка витрат на культурно-побутове обслуговування також збільшилась на середніх підприємствах (у 1,1 раза).

Для оцінки динаміки галузевих і регіональних диспропорцій внутрішніх соціальних інвестицій на корпоративному рівні використаний коефіцієнт варіації (англ. *coefficient of variation, CV*) — відносна величина, що характеризує розсіяння (мінливість) ознаки, і розраховується за формулою:

$$CV = \sqrt{\frac{n\sum x^2 - (\sum x)^2}{n^2}} : \bar{x} \times 100, \quad (1)$$

де x — змінювані величини ознаки (варіанти), n — кількість варіант, $\bar{x}$ — середня величина. У дослідженні використано підхід, за якого CV збільшується разом із зростанням змінюваності досліджуваної ознаки в окремих одиницях сукупності та її відхилення від середньої величини. Це означає, що існує пряма залежність між динамікою CV за окремими елементами соціальних інвестицій у людський капітал для сукупності видів діяльності та регіонів України і характером змін у галузевих і регіональних диспропорціях — їх зростанням або зменшенням упродовж певного періоду часу.

Відтак, зміна CV у часі характеризує збільшення або зменшення розкиду галузевих і регіональних показників від середнього значення соціальних інвестицій у людський капітал для країни, а його динаміка дає можливість визначити тип галузевого та регіонального розвитку — конвергентний, за якого CV зменшується, або дивергентний, коли CV збільшується.

Вважається, що мінливість є слабкою за $CV < 10\%$, середньою — якщо CV знаходиться в межах $11\text{—}25\%$, і значною, якщо $CV > 25\%$ [21, с. 51].

Для цілей дослідження прийнято, що значення CV:

- у межах до 10% — є ознакою відносної однорідності сукупності видів діяльності або регіонів, а рівень галузевих чи регіональних диспропорцій є низьким;

- від 10% до 25% — свідчить про середній рівень неоднорідності сукупності видів діяльності або регіонів та галузевих і регіональних диспропорцій;

- більше 25% — вказує на високий ступінь неоднорідності сукупності видів діяльності та регіонів і наявність значних галузевих та регіональних диспропорцій.

У 2006—2018 рр. регіональні диспропорції за всіма складовими витрат на роботу силу були меншими від галузевих, за винятком витрат на оплату житла працівників у 2014 р. (табл. 4—5).

Динаміка CV у 2001—2018 рр. свідчить про існування значних галузевих диспропорцій внутрішніх соціальних інвестицій в людський капітал, як у цілому, так і за окремими елементами. При цьому галузеві диспропорції внутрішніх соціальних інвестицій були більшими аніж для загального показника витрат на утримання робочої сили (рис. 3).

Таблиця 4. Динаміка CV витрат на роботу силу, за видами діяльності, Україна, 2001—2018 рр., %

Елементи витрат на роботу силу	2001	2006	2010	2014	2018
Витрати на утримання робочої сили разом	39,15	29,59	31,57	30,93	27,04
Оплата праці	39,54	29,30	30,59	31,17	26,90
Соціальне забезпечення працівників	39,39	28,28	32,72	31,95	26,47
Внутрішні соціальні інвестиції компаній	85,74	66,87	86,58	68,15	69,13
з них:					
оплата житла працівників	112,21	98,93	109,48	98,71	142,75
професійне навчання	76,98	124,46	75,51	93,87	105,89
культурно-побутове обслуговування	128,22	108,14	131,59	136,46	106,80
інші витрати	64,76	57,02	71,92	65,20	68,49

Джерело: [15, с. 69—70; 16, с. 40—43, 69—70; 17, с. 35—38, 49—52, 56—57; 13, с. 34—37, 48—51, 55—56].

Таблиця 5. Динаміка CV витрат на робочу силу, за регіонами, Україна, 2006—2018 рр., %

Елементи витрат на робочу силу	2006	2010	2014	2018
Витрати на утримання робочої сили разом	18,53	19,81	18,98	16,05
Оплата праці	18,64	19,31	19,29	16,04
Соціальне забезпечення працівників	18,54	20,22	17,87	15,08
Внутрішні соціальні інвестиції компаній	39,06	52,69	47,99	42,29
з них:				
оплата житла працівників	83,26	106,95	117,22	131,34
професійне навчання	63,03	50,03	34,28	60,21
культурно-побутове обслуговування	74,85	76,28	82,49	64,57
інші витрати	40,25	50,95	49,09	46,18

Джерело: [15, с. 44—45; 16, с. 44—45; 17, с. 39—40; 13, с. 38—39].

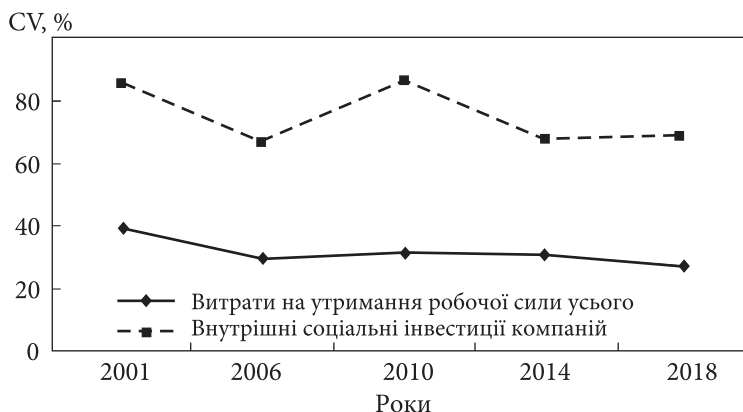
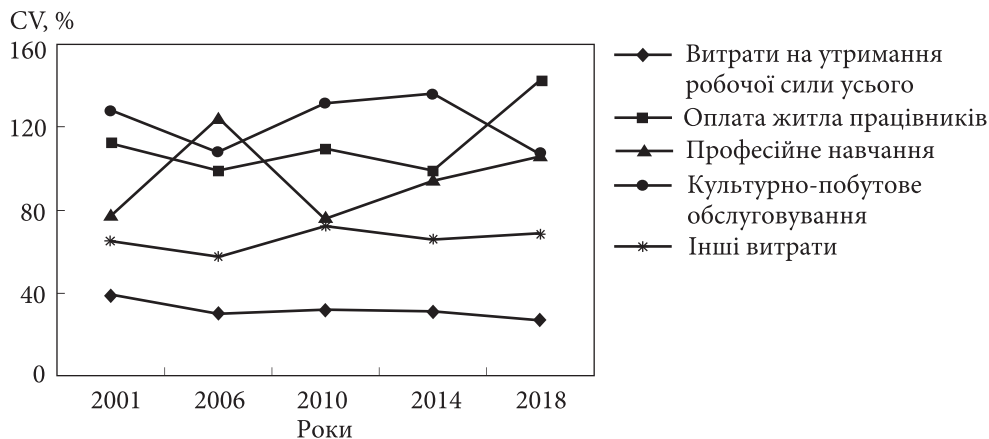

Рис. 3. Динаміка CV загальних витрат на робочу силу та внутрішніх соціальних інвестицій компаній, за видами діяльності, Україна, 2001—2018 рр., %

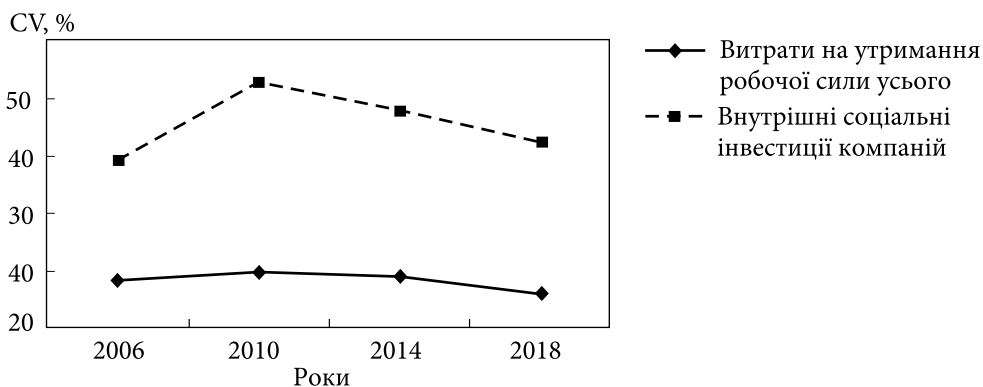
Джерело: [15, с. 69—70; 16, с. 40—43, 69—70; 17, с. 35—38, 49—52, 56—57; 13, с. 34—37, 48—51, 55—56].

За окремими елементами внутрішніх соціальних інвестицій компаній найменшими були галузеві диспропорції інших витрат на робочу силу (рис. 4). За витратами на культурно-побутове обслуговування, до 2014 р. галузеві диспропорції були найбільшими, але в 2014—2018 рр. спостерігалась тенденція до їх зменшення. Натомість зростали галузеві диспропорції витрат на професійну підготовку (з 2010 р.) та оплати житла працівників (з 2014 р.), останні у 2018 р. були найбільш значними.

Внутрішні соціальні інвестиції в людський капітал у розрізі видів економічної діяльності в 2001—2018 рр. мали конвергентний тип розвитку, за

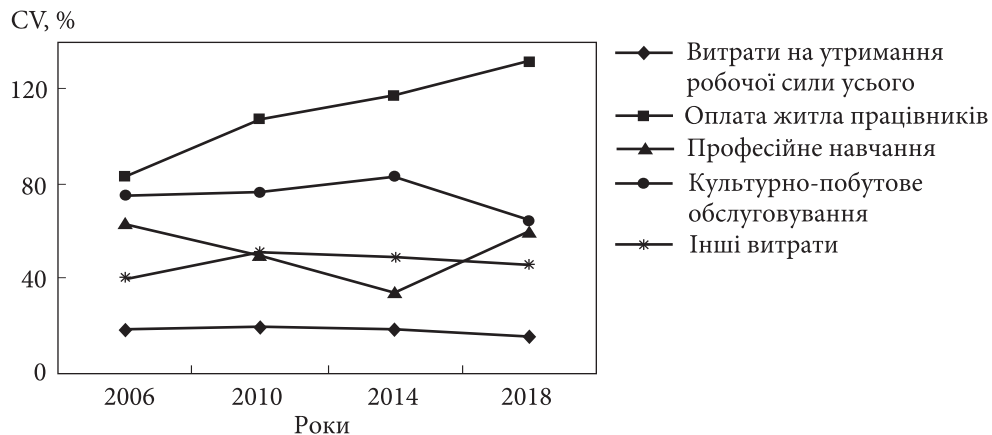
Рис. 4. Динаміка CV загальних витрат на роботу силу та окремих складових внутрішніх соціальних інвестицій компаній, за видами діяльності, Україна, 2001—2018 рр., %
Джерело: [15, с. 69—70; 16, с. 40—43, 69—70; 17, с. 35—38, 49—52, 56—57; 13, с. 34—37, 48—51, 55—56].

Рис. 5. Динаміка коефіцієнтів варіації загальних витрат на роботу силу та внутрішніх соціальних інвестицій компаній, за регіонами, Україна, 2006—2018 рр., %
Джерело: [15, с. 44—45; 16, с. 44—45; 17, с. 39—40; 13, с. 38—39].

винятком таких елементів, як витрати на оплату житла працівників, професійне навчання й інші витрати.

У 2006—2018 рр. для регіонів України був характерним середній рівень диспропорцій витрат на роботу силу й таких їх елементів, як оплата праці та соціальне забезпечення працівників. Водночас внутрішні соціальні інвестиції в людський капітал назагал і за окремими елементами характеризувались значними регіональними диспропорціями. При цьому для внутрішніх соціальних інвестицій у людський капітал вони були більшими аніж для загальних витрат на утримання робочої сили. Разом з тим, із

Рис. 6. Динаміка коефіцієнтів варіації внутрішніх соціальних інвестицій компаній, за регіонами, Україна, 2006—2018 рр., %
 Джерело: [15, с. 44—45; 16, с. 44—45; 17, с. 39—40; 13, с. 38—39].

2010 р. за обома показниками існувала тенденція до зменшення рівня неоднорідності (рис. 5).

За окремими елементами внутрішніх соціальних інвестицій компаній найбільшими були регіональні диспропорції витрат на оплату житла працівників, що мали сталу тенденцію до зростання у 2006—2018 рр. (рис. 6).

Водночас для витрат на культурно-побутове обслуговування та інших витрат регіональні диспропорції зменшувались. Однак варіація для витрат на професійне навчання, що зменшувалась у 2006—2014 рр., після 2014 р. почала зростати та фактично повернулась до рівня 2006 р. У 2006—2018 рр. внутрішні соціальні інвестиції компаній в регіонах України мали дивергентний тип розвитку в цілому та за такими елементами, як витрати на оплату житла працівників й інші витрати.

Вибіркові обстеження витрат на робочу силу вважаються найбільш послідовним і повним джерелом даних про вплив на якісні характеристики робочої сили [22, с. 68], а облік трудових витрат виступає важливим елементом стратегічного планування інвестицій, виробництва, політики щодо персоналу та заробітної плати. У цьому контексті значні можливості для стимулювання внутрішніх соціальних інвестицій компаній також мають механізми соціального діалогу, зокрема щодо укладення колективних договорів і угод. Однак їх результативність є недостатньою через обмежені можливості стандартної класифікації витрат на робочу силу, що застосовується у разі збирання даних за формою «Звіт про витрати на утримання робочої сили № 1-РС» [23]. Так, певні види витрат на оплату навчання, медичне обслуговування (страхування тощо), оздоровлення працівників (членів їх сімей) входять до складу різних груп стандартної класифікації витрат на робочу силу, а поєднання в одній групі витрат на заробітну плату

в натуральній формі, пільги, послуги, допомоги у натуральній і грошовій формах не дає можливості відокремити витрати на оплату праці та внутрішні соціальні інвестиції компаній.

Наявні дані щодо структури витрат на робочу силу дають змогу зробити припущення про те, що в Україні відбувається зміна пріоритетів з внутрішнього соціального інвестування в межах договірного регулювання колективних трудових відносин (оплата житла, культурно-побутове обслуговування тощо) до індивідуалізації виплат завдяки запровадженню соціального пакету, що виявляється у збільшенні частки витрат на оплату праці. Однак перевірити цю гіпотезу на основі даних обстежень витрат на робочу силу неможливо через відсутність розподілу елементів витрат на індивідуальні (передбачені законодавством) і колективні (визначені колективними договорами та угодами).

Висновки. У 2001—2018 рр. частка внутрішніх соціальних інвестицій компаній у структурі витрат на робочу силу в Україні мала сталу тенденцію до зменшення і загалом скоротилась удвічі, при цьому в промисловості даний показник з 2006 р. залишався практично незмінним. Найбільш інтенсивно зменшувалась частка витрат на оплату житла працівників, а частка витрат на професійне навчання в країнах ЄС-28 у 2018 р. у 8,7 раза перевищувала відповідний показник для України. За абсолютним значенням загальні середні витрати на робочу силу на одного працівника в еквіваленті повної зайнятості в Україні у 2016 р. були в 11,3 раза менше ніж в країнах ЄС-28.

Частка внутрішніх соціальних інвестицій компаній загалом зростала у секторі послуг (оптова та роздрібна торгівля, транспорт, інформація й телекомунікації; фінансова і страхова діяльність тощо), а також у видах економічної діяльності в промисловості, пов'язаних з виробництвом коксу та продуктів нафтоперероблення, фармацевтичної продукції, комп'ютерів, електронної та оптичної продукції, електричного устаткування й автотранспортних засобів. При цьому позитивна динаміка частки внутрішніх соціальних інвестицій компаній існувала лише на малих підприємствах, а найбільш негативною була ситуація в сфері охорони здоров'я та надання соціальної допомоги й також в освіті.

Практично в усіх регіонах України, окрім Волинської області, частка внутрішніх соціальних інвестицій компаній загалом зменшувалась. Позитивні тенденції за окремими елементами витрат відзначались у Волинській, Закарпатській, Луганській, Львівській, Хмельницькій, Чернівецькій областях і м. Києві. Внутрішні соціальні інвестиції компаній в Україні загалом характеризуються конвергентним типом розвитку за видами економічної діяльності та дивергентним — за регіонами.

Дослідження можливостей наявних механізмів та отриманих результатів соціального інвестування компаній потребує удосконалення стандартної класифікації витрат на робочу силу, для чого необхідно:

- внести зміни до Методологічних положень з організації та проведення обстеження витрат підприємств на утримання робочої сили (затверджених наказом Державної служби статистики України від 03.02.2014 № 22 зі змінами, затвердженими наказом Державної служби статистики України від 15.02.2019 № 76) [24], роз'яснення Державної служби статистики України щодо форми державного статистичного спостереження № 1-РС (один раз на чотири роки) «Звіт про витрати на утримання робочої сили» [25] і форми статистичної звітності «Звіт про витрати на утримання робочої сили № 1-РС» [23] щодо: виокремлення в усіх групах витрат на робочу силу витрат на оплату навчання, медичне обслуговування (страхування тощо), оздоровлення працівників (членів їх сімей), а в групі витрат «Заробітна плата у натуральній формі, витрати на пільги, послуги, допомоги у натуральній і грошовій формах» — витрат на виплату заробітної плати у натуральній формі та витрат на пільги, послуги, допомоги у натуральній і грошовій формах; визначення у кожній групі витрат, передбачених чинним законодавством, та встановлених колективним договором понад мінімальні норми;

- включити до запитальників з обстежень витрат на робочу силу питань щодо наявності на підприємстві колективного договору та здійснювати обробку отриманих даних з їх групуванням залежно від охоплення працівників колективними договорами (угодами).

ЛІТЕРАТУРА

1. Hasegawa S. Development Cooperation. 2001. URL: <http://www.humandevlopment.uz/upload/files/HasegawaTheSDparadigm.pdf> (дата звернення: 20.10.2020).
2. Daly H. Beyond Growth. The Economics of Sustainable Development. Boston: Beacon Press, 1996. 253 p.
3. Mahbub ul Haq. Reflections on Human Development 1st edition. Oxford University Press, 1996. 288 p.
4. Sen A. Development as Freedom. New York: Oxford University Press, 1999. 366 p.
5. Людський розвиток в Україні: пріоритети розвитку сільських поселень у контексті децентралізації управління. За ред. Е. М. Лібанової. / Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. Київ: Академперіодика, 2020. 354 с.
6. Березіна О. Ю. Соціальна відповідальність корпорацій в системі соціально-трудо-вих відносин : дис. канд. екон. наук: 08.00.07. Харків, 2011. 283 с.
7. Пархоменко Ю. М. Напрями вдосконалення системи соціального інвестування в Україні. *Economic and law paradigm of modern society*. 2016. № 1. С. 157—160.
8. Turker D. Measuring corporate social responsibility: A scale development study. *Journal of Business Ethics*. 2009. № 85. P. 411—427.
9. Stuebs M. Social responsibility and firm efficiency in the business services industry. *Working paper*. Baylor University, Ball State University, Muncie, 2010. URL: <http://www.csringreece.gr/files/research/CSR-1290004161.pdf?user=...> (дата звернення: 28.10.2020).
10. Тульчинский Г. Л. Корпоративная социальная ответственность. Социальные инвестиции, партнерство и коммуникации. СПб.: Справочники Петербурга, 2006. 104 с.

11. Chen M. C. Measuring corporate social performance: An efficiency perspective. *Production and Operations Management*. 2011. № 20. P. 789—804.
12. Resolution concerning statistics of labour cost. Adopted by the Eleventh International Conference of Labour Statisticians (October 1966). ILO, 1966. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---stat/documents/normativeinstrument/wcms_087500.pdf (дата звернення: 27.10.2020).
13. Витрати на роботу силу за 2018 рік. Статистичний збірник. Держстат України. К., 2019. 74 с.
14. Праця України 2002. Статистичний збірник. Держкомстат України. Київ: ІВЦ Держстату України, 2003. 413 с.
15. Витрати на роботу силу за 2006 рік. Статистичний бюлетень. Держкомстат України. К., 2007. 76 с.
16. Витрати на роботу силу за 2010 рік. Статистичний бюлетень. Держстат України. К., 2011. 75 с.
17. Витрати на роботу силу за 2014 рік. Статистичний бюлетень. Держстат України. К., 2015. 65 с.
18. Structure of labour cost by NACE Rev. 2 activity - LCS surveys 2008, 2012 and 2016. *Eurostat*, 2008, 2012, 2016. URL: https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lc_nstruc_r2&lang=en (дата звернення: 03.11.2020).
19. Labour cost, wages and salaries (including apprentices) by NACE Rev. 2 activity - LCS surveys 2008, 2012 and 2016. *Eurostat*, 2008, 2012, 2016. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/lc_ncostot_r2/default/table?lang=en (дата звернення: 03.11.2020).
20. Господарський кодекс України (від 16.01.2003 № 436-IV). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15/para380#n380> (дата звернення: 03.11.2020).
21. Лакин Г. Ф. Биометрия. Москва: Высшая школа, 1990. 352 с.
22. Чернишев І. В. Статистика для нових ринків праці в країнах з перехідною економікою: Техн. посіб. з джерел, методів, класиф. та політики. Київ: НДІ статистики Держкомстату України, 2000. 282 с.
23. Звіт про витрати на утримання робочої сили №1-РС. Затверджено наказом Держстату України від 07.08.2014 № 227. 2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0227832-14#Text> (дата звернення: 12.11.2020).
24. Методологічні положення з організації та проведення обстеження витрат підприємств на утримання робочої сили, затверджені наказом Держстату України від 03.02.2014 №22 зі змінами, затвердженими наказом Держстату України від 15.02.2019 №76. 2014. URL: http://ukrstat.gov.ua/metod_polog/metod_doc/2019/76/mp_vp_urs.pdf (дата звернення: 12.11.2020).
25. Роз'яснення Держстату України щодо форми державного статистичного спостереження N 1-РС (один раз на чотири роки) «Звіт про витрати на утримання робочої сили» від 10.07.2018 N 17.4-12/28. 2018. URL: <https://www.profiwins.com.ua/uk/letters-and-orders/gks/14058-28st-18.html> (дата звернення: 14.11.2020).

REFERENCES

1. Hasegawa, S. (2001). Development Cooperation. <http://www.humandevlopment.uz/upload/files/HasegawaTheSDparadigm.pdf>
2. Daly, H. (1996). *Beyond Growth. The Economics of Sustainable Development*. Boston: Beacon Press.
3. Mahbub, ul Haq. (1996). *Reflections on Human Development* 1st edition. Oxford University Press.
4. Sen, A. (1996). *Development as Freedom*. New York: Oxford University Press.

5. Libanova, E. (Ed.). (2020). Human development in Ukraine: priorities for rural development in the context of decentralization. IDSS NAS Ukraine. Kyiv: Akademiya [in Ukrainian].
6. Berezina, O. (2011). Social responsibility of corporations in the system of social and labor relations. *Doctor's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
7. Parkhomenko, Yu. (2016). Directions for improving the social investment system in Ukraine. *Economic and law paradigm of modern society*, 1, 157-160 [in Ukrainian].
8. Turker, D. (2009). Measuring corporate social responsibility: A scale development study. *Journal of Business Ethics*, 85, 411-427.
9. Stuebs, M. (2010). Social responsibility and firm efficiency in the business services industry. *Working paper*. Baylor University, Ball State University, Muncie. <http://www.csringreece.gr/files/research/CSR-1290004161.pdf?user=...>
10. Tul'chinskii, G. (2006). Corporate social responsibility. Social investment, partnership and communication. Reference books of Petersburg. SPb. [in Russian].
11. Chen, M. (2011). Measuring corporate social performance: An efficiency perspective. *Production and Operations Management*, 20, 789-804.
12. Resolution concerning statistics of labour cost (1966). Adopted by the Eleventh International Conference of Labour Statisticians (October 1966). ILO. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---stat/documents/normativeinstrument/wcms_087500.pdf
13. Labour costs 2018 (2019). Statistical databook. State Statistics Service of Ukraine [in Ukrainian].
14. Labour of Ukraine 2002 (2003). Statistical databook. State Statistics Service of Ukraine [in Ukrainian].
15. Labour costs 2006 (2007). Statistical databook. State Statistics Service of Ukraine [in Ukrainian].
16. Labour costs 2010 (2011). Statistical databook. State Statistics Service of Ukraine [in Ukrainian].
17. Labour costs 2014 (2015). Statistical databook. State Statistics Service of Ukraine [in Ukrainian].
18. Structure of labour cost by NACE Rev. 2 activity - LCS surveys 2008, 2012 and 2016. (2008, 2012, 2016). Eurostat. https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lc_nstruc_r2&lang=en
19. Labour cost, wages and salaries (including apprentices) by NACE Rev. 2 activity - LCS surveys 2008, 2012 and 2016 (2008, 2012, 2016). Eurostat. https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/lc_ncostot_r2/default/table?lang=en
20. Economic Code of Ukraine (16.01.2003 № 436-IV). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15/paran380#n380> [in Ukrainian].
21. Lakin, G. (1990). Biometrics. Moscow: Higher school [in Russian].
22. Chernyshev, I. (2000). Statistics for New Labor Markets in Countries in Transition. *Tech. handbook from sources, methods, classif. and politics*. Research Institute of Statistics of the State Statistics Committee of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
23. Report on labor costs №1-RS (2014). Order of the State Statistics Service of Ukraine (dated 07.08.2014 № 227). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0227832-14#Text> [in Ukrainian].
24. Methodological provisions for organizing and conducting a survey of labor costs of enterprises (2014). Order of the State Statistics Service of Ukraine (dated 03.02.2014 N 22) with changes approved by the order of the State Statistics Service of Ukraine (dated 15.02.2019 N 76). URL: http://ukrstat.gov.ua/metod_polog/metod_doc/2019/76/mp_vp_urs.pdf [in Ukrainian].

25. Explanation of the State Statistics Service of Ukraine on the form of state statistical observation N 1-RS (once every four years) «Report on labor costs» dated 10.07.2018 N 17.4-12 / 28. URL: <https://www.profiwins.com.ua/uk/letters-and-orders/gks/14058-28st-18.html> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 13.10.2021

I. M. Novak, PhD (Econ.), Leading Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Tarasa Shevchenko Blvd, 60
E-mail: novak20@hotmail.com, novak@idss.org.ua
ORCID: 0000-0001-8463-0314
Scopus ID: 57222406264

LABOUR COSTS: SOCIAL INVESTMENT FOR SUSTAINABLE HUMAN DEVELOPMENT

The article is devoted to the study of social investment as elements of labor costs to ensure sustainable human development at the corporate level. Based on the generalization of approaches to understanding and evaluating social investment, concepts of sustainable human development and social responsibility of the organization, it is proposed to consider certain elements of labor costs as internal social investment to ensure sustainable human development. The purpose of the study is to analyze internal social investment in the structure of labor costs, identify key issues and areas for improvement to ensure sustainable human development at the corporate level. The scientific novelty of this work is the substantiation of the methodological approach to the study of labor costs in terms of separation in their structure of internal social investment to ensure sustainable human development in the context of the concept of social responsibility of the organization. This allows to analyze the overall dynamics and structure, sectoral and regional disparities in internal social investment of companies as elements of labor costs, to identify the main problems of social investment in sustainable human development at the corporate level and suggest the ways to improve labor cost statistics, in particular, to improve mechanisms of social dialogue in terms of concluding collective agreements and contracts. To achieve this goal, the following research methods are used: comparative and statistical analysis of data, graphical method of presenting results for quantitative assessment and study of the dynamics of labor costs; methods of system approach, logical analysis, induction and deduction, generalization and analogy in substantiation and development of a methodological approach to the definition of internal social investment at the corporate level as elements of labor costs. Global and European approaches to understanding social investment, sustainable human development, and social responsibility of the organization and labor costs are generalized. Based on the national and international statistics, the dynamics and structure of labor costs by type of economic activity, size of enterprises and regions of Ukraine, their sectoral and regional disparities are analyzed, and the main problems of social investment of sustainable human development at the corporate level are identified. The directions of improvement of statistics of labor costs are proposed, in particular for increase of efficiency of mechanisms of social dialogue in the part of the conclusion of collective agreements and agreements.

Keywords: sustainable human development, social investment, social responsibility, stakeholders, labour costs, social dialogue, collective agreements.

Cite: Novikov, V. M. (2022). Prioritytety yakisnogo rozvytku doshkilnoyi osvity [Priorities for the Quality Development of Preschool Education]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 1 (47), 142-160. <https://doi.org/10.15407/dse2022.01.142>

<https://doi.org/10.15407/dse2022.01.142>

УДК 37.015.6

JEL Classification I 29. I 19

В. М. НОВІКОВ, д-р екон. наук, проф.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: valery.economy@ukr.net

ORCID: 0000-0001-5892-815X

Scopus: ID 57221437748

ПРІОРИТЕТИ ЯКІСНОГО РОЗВИТКУ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВИТИ

Сьогодні проблема подальшого розвитку дошкільної освіти обговорюється у тісному зв'язку з впровадженням інноваційних освітніх технологій, застосуванням сучасних методів та інструментів функціонування закладів дошкільної освіти (ЗДО), удосконаленням їх структури і укріпленням ресурсної бази. Важливо усвідомити, що мотиваційним інструментом реалізації цих глобальних трендів є оцінка якості навчання в цих закладах. Вона підтверджує критичну важливість і економічну ефективність раннього розвитку дітей для їх подальшої життєвої перспективи з точки зору педагогіки і психофізіології. Незалежна оцінка якості освітніх програм є найважливішим засобом інформування суспільства щодо прийняття кардинальних рішень про перспективний розвиток системи дошкільної освіти. Метою статті є визначення умов створення адекватного середовища розвитку дошкільного контингенту дітей з врахуванням досвіду зарубіжних країн. Методи дослідження: аналоговий, табличний та варіації для аналізу кількісних змін величини досліджуваної ознаки (бюджетних витрат). Новизна роботи полягає в отриманні результатів передусім щодо розвитку предметно-ресурсного середовища ЗДО, а також характеристики шкал оцінки якості дошкільної освіти, що дають можливість удосконалення стратегії розвитку системи дошкільної освіти, коригування освітніх програм та підвищення професійного рівня педагогічних працівників ЗДО. В статті надана характеристика «Шкал для комплексної оцінки якості освіти в дошкільних організаціях», які дають змогу об'єктивно оцінити відповідність функціонування ЗДО державним стандартам розвитку дошкільної освіти. Аналітичній оцінці піддано основні компоненти освітньої роботи ЗДО. З метою їх використання для оцінки якості освітньої діяльності ЗДО акцент переноситься з аналізу результатів навчання дітей на визначення потенціалу ресурсної бази таких закладів. В умовах відсутності надійних гарантій з боку держави на

здобуття якісної дошкільної освіти пропонуються певні кроки, спрямовані на вирівнювання стартових можливостей доступу до навчання у сучасних ЗДО.

Ключові слова: *якість дошкільної освіти, державні стандарти дошкільної освіти, шкали визначення якості закладів дошкільної освіти, державні будівельні правила та норми, чисті показники охоплення закладів дошкільної освіти.*

Постановка проблеми. Сьогодні в багатьох країнах світу формується інноваційна політика розвитку дошкільної освіти. Розвиненість мережі ЗДО розглядається як перша ступінь, що має важливе значення для академічних успіхів у середній школі. В Україні доступності до сучасної дошкільної освіти заважає відсутність чітких уявлень щодо оцінки її якості, процедур та механізмів досягнення високих навчальних результатів. З метою з'ясування того, наскільки ефективно реалізуються освітні стандарти дошкільної освіти, доречно застосовувати специфічні і складні програми дослідницького формату, спрямовані на вивчення комплексу умов процесу навчання. Для розуміння перспектив розвитку дошкільної освіти в Україні потрібно, по-перше, визначення ситуації у цій сфері з точки зору міжнародних зусиль досягнення якості навчання в ЗДО. По-друге, слід висвітлити основні напрями удосконалення системи дошкільної освіти з метою її якісного розвитку.

Аналіз останніх досліджень. При розгляді актуальних проблем дошкільної освіти переважно аналізуються тенденції та перспективи розвитку мережі ЗДО. Обговорюються питання спадкоємності дошкільної та початкової освіти, професійної компетенції працівників у ЗДО, кадровий склад. У контексті проблематики якості освіти питання розглядаються комплексно, але без взаємозв'язку між окремими якісними параметрами дошкільного навчання та їх пріоритетним значенням. Праці такого змісту належать Т. М. Кузнецовій (Т. М. Kuzneczova) [1], К. Козак (К. Kozak) та І. Швидкій (I. Shvidka) [2], Л. В. Поздняк (L. V. Pozdnyak) та Н. Н. Лященко (N. N. Lyashhenko) [3].

Сучасний аналіз оцінки якості дошкільної освіти на основі нормативного і процесуального підходу застосовують закордонні автори Т. Хармс, Р. Клиффорд, Д. Крайзер (Т. Harms, R. Kliford, D. Krejer) [4]. У зв'язку з тим, що методологія, використовувана авторами, пройшла апробацію в ЗДО і підтвердила повну придатність як інструмент оцінки якості дошкільної освіти, необхідно проаналізувати основні її положення і умови використання. Особливо актуальним видається вивчення цих принципових тез та інструментів зараз, оскільки Україна налаштована на реалізацію сучасних підходів до оцінки якості дошкільної освіти [4].

В останні роки міжнародними організаціями та окремими країнами проведено чимало масштабних досліджень, присвячених розвитку системи дошкільної освіти. Одержані результати свідчать про зв'язок якісного ви-

ховання та навчання дітей з їх успішністю на наступних ступенях в оволодінні шкільними предметами. При нинішньому розвитку мережі ЗДО в Україні проблема досягнення європейських освітніх рівнів якості виховання та проблема забезпечення доступу до ЗДО мають набувати пріоритетного значення (особливо в містах).

Мета статті. У зв'язку з тим, що тема оцінки якості дошкільної освіти посідає провідне місце в міжнародному обговоренні проблем освіти дітей дошкільного віку, метою статті є визначення умов створення адекватного середовища розвитку дошкільного контингенту дітей з врахуванням досвіду зарубіжних країн.

Методами дослідження є аналоговий, табличний, варіації для аналізу кількісних змін величини досліджуваної ознаки (бюджетних витрат).

Новизна. Отримані в ході дослідження результати, передусім щодо розвитку предметно-ресурсного середовища у ЗДО, а також характеристики шкал оцінки якості дошкільної освіти дають можливість удосконалення стратегії розвитку системи дошкільної освіти, коригування освітніх програм та підвищення професійного рівня педагогічних працівників ЗДО.

Виклад основного матеріалу. В Україні в 2020 р. охоплення дітей дошкільною освітою складає в середньому 58 %, хоча диференціація показників по території країни досить істотна. Розрив між граничними значеннями є наслідком не тільки регіональних відмінностей у доступі до ЗДО, але й різниці у чистих показниках охоплення закладами дошкільної освіти дітей різних вікових груп (табл. 1).

В містах охоплення дітей віком 3—5 років ЗДО складає 88,6 %, у сільській місцевості — 57,0 %. У шістнадцяти областях України рівень охоплення дітей ЗДО в містах перевищує 90 % (у Полтавській, Вінницькій, Житомирській, Хмельницькій, Сумській, Чернігівській областях — 100 %). У сільській місцевості в дев'яти областях відвідування дітьми ЗДО нижче 55 %. Саме цей фактор впливає на загальний низький показник охоплен-

Таблиця 1. Чисті показники охоплення закладами дошкільної освіти дітей різних вікових груп (кількість вихованців певного віку у % до чисельності населення відповідного віку)

Території	0—2 роки	3—4 роки	5 років	3 роки	3—5 років	6 років	3—6 років
Україна	42,0	15,2	82,7	66,2	76,7	6,1	57,5
Міська місцевість	49,3	19,3	96,3	75,3	88,6	7,5	66,3
Сільська місцевість	28,2	7,2	57,1	48,7	54,0	3,3	40,5

Джерело: Дошкільна освіта в Україні у 2020 році. Статистична інформація. Київ, 2021.

ня ЗДО дітей у віці від 3 до 5 років, які є найбільш масовим контингентом дошкільників, що відвідують ці заклади. Цей показник можна порівняти з аналогічним показником країн ОЕСР та ЕУ, який складає 86 та 88 % відповідно [5].

У зв'язку з великим охопленням дітей в містах мережею ЗДО пріоритетними напрямами державної політики міської місцевості стає підвищення якості освіти. В Україні проблематика оцінки якості роботи ЗДО як важливих соціальних інститутів уже не один рік привертає ретельну увагу. При цьому оцінюються лише формальні структурні показники (штатна укомплектованість кадрами, рівень їх кваліфікації, наповненість груп, кількість приміщень та їх оснащеність, структурна різновидність та ін.), а також доступність ЗДО. Ці показники досить просто вимірюються. Проте структурні показники, які зазвичай домінують у складі індикаторів якості освіти у моніторингу державних програм розвитку ЗДО, недостатньо відображають якість навчання. Освітні програми з кількісним підходом до їх виміру слабо корелюють з оцінкою освітнього процесу. Цей зв'язок є складним і неоднозначним. Стосунки вихователів з дітьми, їх здатність підтримувати та розширювати зацікавленість дітей у навчанні, підвищувати рівень їхнього мислення неможливо визначити через процесуальні характеристики. Для цього потрібні специфічні і більш адекватні предиктори, ніж структурні показники, які переважають в оцінці освітніх результатів дітей.

Перехід до нової парадигми визначення якості дошкільної освіти в ситуації невизначеності освітніх стандартів несе в собі загрозу повернення з часом до типових показників оцінки програм розвитку ЗДО. У зв'язку з цим основні ідеї та цінності «Базового компонента дошкільної освіти» як Державного стандарту дошкільної освіти України не зможуть бути реалізовані і постраждає інноваційний розвиток усієї системи дошкільного виховання. Базовий компонент має «інваріантну» та «варіативну» складові і тринадцять основних напрямів: особистість дитини, дитина в сенсорно-пізнавальному просторі, дитина в природному довкіллі, дитина у світі мистецтва, дитина в соціумі та соціально-фінансова грамотність тощо. Кожний освітній напрям Базового компонента завершується узагальненим визначенням результату освітньої роботи — сформованістю певного виду компетенцій. Фактично Базовий компонент дошкільної освіти обмежується засвоєнням її змісту як завершеного етапу, розрахованого на весь період дошкільного виховання, мінімальною сформованістю достатнього рівня освітніх компетенцій дитини, необхідного для її готовності до систематичного навчання у школі. В контексті набуття дитиною дошкільного віку освоєння елементарних (доступних) знань перед її вступом до школи важко переоцінити. Проте при уважному знайомстві зі змістом Базового компонента виявляється, що в ньому не врахована територіальна специфіка, показники та індикатори оцінки, базові характеристики якості до-

шкільної освіти практично ідентичні цінностям, принципам і основним положенням державного стандарту. Це підтверджено й переліком принципів, на яких ґрунтується Базовий компонент дошкільної освіти, як-от: формування засад демократичного суспільства, рівний доступ до якісної освіти, забезпечення сталого розвитку та міжвідомча взаємодія, державно-громадське та державно-приватне партнерство в організації та управлінні дошкільною освітою, соціально-педагогічне партнерство громади та всіх учасників освітнього процесу [6].

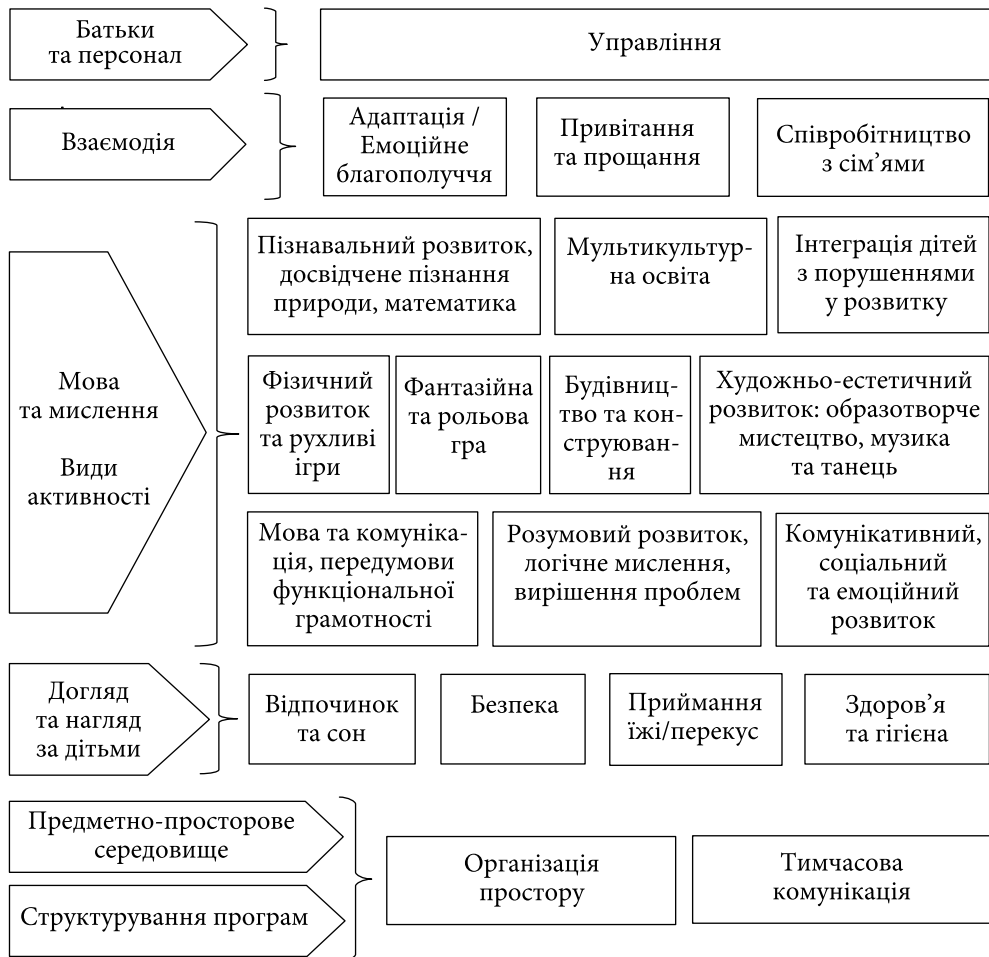
Правильне вирішення проблеми якості дошкільної освіти знаходиться у площині переходу від усталеної в Україні навчально-дисциплінарної моделі до затвердження моделі розвитку предметно-просторового середовища. Власне така модель дає змогу охарактеризувати якісний потенціал освітнього процесу, для чого потрібні більш складні процедури оцінки дошкільного виховання, ніж структурні показники. Така модель апробована в багатьох країнах і одержала позитивні відгуки практиків. Одним із функціональних драйверів, що забезпечує повноцінне використання моделі, було лонгітюдне дослідження нобелівського лауреата Дж. Хекмана та співавторів Ф. Кунья, Л. Лохнер, Д. Мастерова «Інтерпретація дослідження формування навичок життєвого циклу», яке показало критичну залежність розвитку дітей дошкільного віку безпосередньо від педагогічного процесу в ЗДО [7].

Інструментом комплексної оцінки якості освіти в ЗДО є «Шкала оцінки навколишнього середовища для дітей раннього віку» (*Early Childhood Environment Rating Scales — ECERS*) [8]. Сьогодні застосування *ECERS* для оцінки якості освіти спостерігається у всьому світі. Інструмент шкал експериментально підтверджений і пройшов процес стандартизації в більш ніж 30 країнах. Він має високу ступінь валідності, завдяки чому широко використовується для оцінки національних систем дошкільної освіти. Надійність стандартизованих інструментів охоплює як структурні, так й процесуальні компоненти якості освіти. В такому випадку результати застосування шкал інтегрального показника *ECERS* виявляються настільки важливими, що дають змогу використовувати їх для крос-культурних зіставлень. Адекватність даних забезпечується відповідністю обраного інструменту правилам кваліметрії, зокрема: а) визнанню практичної необхідності методів кількісної оцінки якості послуг для вирішення завдань планування і контролю на різних рівнях організації діяльності закладів освіти; б) теоретичному визнанню практичної можливості вимірювання в кількісній формі будь-яких окремих властивостей та їх поєднань, у т.ч. комплексного узагальненого і інтегрального показника якості послуг. Це означає, що при побудові системи оцінки якості дошкільної освіти необхідно обирати показники, які можливо зафіксувати методами кваліметрії і які пристосовані для прогнозування розвитку системи ЗДО в контексті

цілей і завдань, зафіксованих у Базовому компоненті дошкільної освіти. Ключовим напрямом Шкал визначення якості у ЗДО є оцінка умов реалізації основних освітніх програм. Проміжні або підсумкові освітні результати дітей не підпадають під цю процедуру. Фактично стандартом заперечується оцінювання результатів освіти дітей з метою їх використання для удосконалення освітньої діяльності у ЗДО. Такий методологічний принцип трактується як наукова новизна. Проте його слід розглядати як важливу доробку теоретичної доктрини «невиробничої праці», розробленої ще класичною політичною економією в особі таких її відомих представників, як У. Петті, А. Сміт, Д. Рикардо та К. Маркс.

Ймовірний формат роботи з дітьми раннього віку в ЗДО ґрунтується на певній педагогічній філософії, яка визнає індивідуальну особливість кожної дитини, передбачає її розвиток та сприяє цьому. Ідея активної участі дітей у виховному процесі, врахування дитячих інтересів в конструюванні навчального середовища реалізується в сучасних стандартах дошкільної освіти. В Шкалах освітня робота систематизована по шести напрямках, відповідно до яких розподіляються всі компоненти діяльності ЗДО. Ці функціональні напрями включають просторові умови, взаємодію учасників освітнього процесу, планування, застосування і різноманіття матеріалів, індивідуалізацію, участь в управлінні. Конкретизацію освітніх компонентів представлено на рис. 1.

Для розуміння того, які наслідки шкали *ECERS* мають для освітнього середовища у ЗДО, важливо оцінити їх педагогічний потенціал. Значущими параметрами організації освітнього процесу, пов'язаними з якістю навчання, визнаються активність усіх його учасників і діалог між ними. Важлива характеристика практик дошкільного навчання, яка в основному представлена в центральній частині рис. 1, дає можливість досягти високої якості фізичного, психологічного, соціального благополуччя не як набору характеристик, а саме балансу між індивідуальними ресурсами дитини і викликами, з якими вона стикається. Це перш за все мовно-комунікативний розвиток, передумови функціональної грамотності, розумовий розвиток, розвиток логічного мислення, соціально-комунікативний і емоційний розвиток, фізичний розвиток і рухова активність [4; 9]. Спеціалісти вважають, що знання природи, навколишнього середовища і предметів, математика, фантазійні та рольові гри, заняття будівництвом і конструюванням, образотворчим мистецтвом, музикою і танцем дають важливий потенціал для творчого та естетичного творення. Мова і комунікація — це наскрізна центральна лінія розвитку, що пронизує всі інші галузі педагогічної роботи. Крім цього, розвиток мови, основ грамотності, здатності слухати і висловлювати свої переживання і враження відбувається на регулярних групових заняттях, вимоги до яких також визначаються необхідністю дотримуватися рівноваги між активністю і внеском дитини та

Рис. 1. Основні компоненти освітньої діяльності дошкільного закладу
 Джерело: [4, с. 10].

імпульсами (стимулами) з боку дорослих [4]. Мультикультурна освіта стосується взаємодії різних культур у ЗДО, а також аналізу упереджень, культурних протиріч і конфліктів [4]. Розділ «Адаптація / емоційне благополуччя» відображає початковий етап спільної роботи дитячого садка і сім'ї; необхідність особливого адаптаційного періоду і увагу до нього в даний час є невід'ємними вимогами до організації роботи і програмою будь-якого дитячого садка [4].

Якісний нагляд і догляд за дітьми — це обов'язкова основа будь-якої освітньої роботи. Приймання їжі і годування, здоров'я і гігієна, відпочинок і сон, а також безпека є компонентами педагогічної роботи, що відповідають основним потребам дітей та їхнім правам на догляд і перебу-

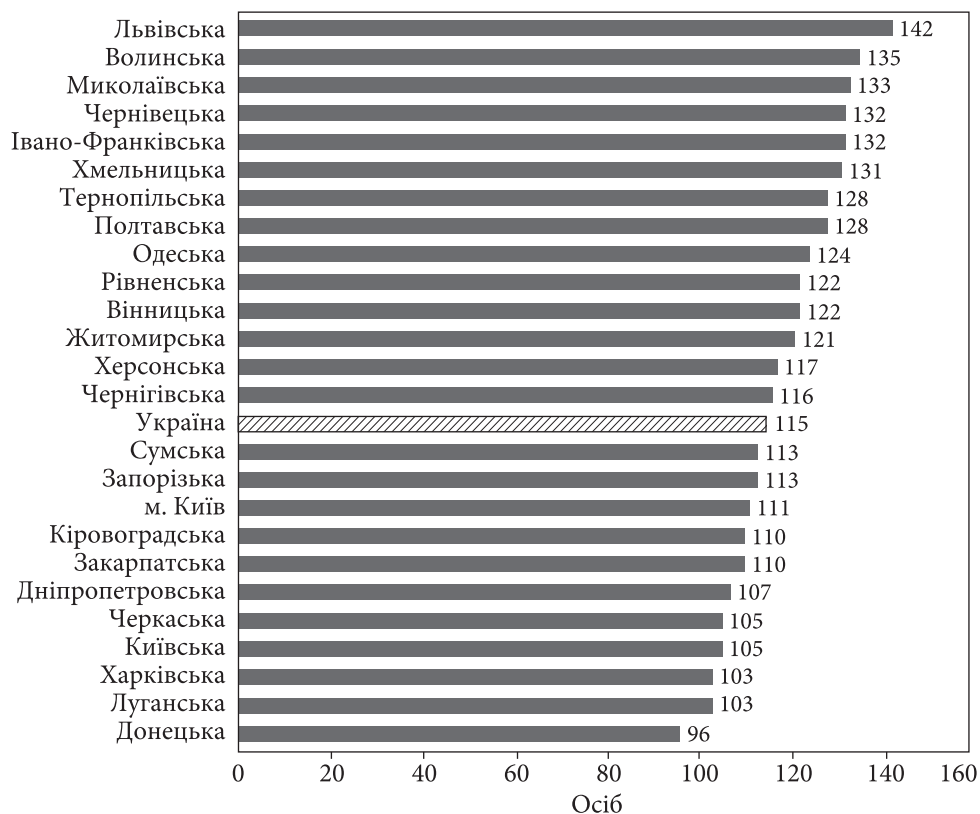
вання в безпечній обстановці. Організація харчування, відпочинку і сну, гігієни, догляду за тілом і виховання здорових звичок розглядаються як соціальні комунікативні події, повноцінні області вчення, тобто входять до поняття якісної освіти [4, с. 11].

Зазначені аспекти, на наш погляд, переконливо свідчать, що програма якості дошкільної освіти, представлена на рис. 1, передбачає вирішення проблеми її доступності. Доступність зазвичай трактується як метрика, або кількісна характеристика. В метрику включають, по-перше, надійність освітньої послуги, що служить для оцінки її дефіцитів; по-друге, функціональність, за допомогою якої встановлюються наявність та правильність реалізації функції освітньої послуги; по-третє, супровід, завдяки якому вимірюються ресурси послуги. В літературі доступність розглядається як концепція, що має постійну актуальність у наукових дослідженнях. Огляд різних показників доступності аналізується, наприклад, у роботі Антонія Пасе, Даррена М. Скота та Катрін Моренси «Measuring Accessibility: Positive and Normative Implementations of Various Accessibility Indicators» [10].

Ключові проблеми забезпечення доступності якості дошкільної освіти охоплюють такі аспекти:

- відсутність місць у ЗДО, що тягне за собою порушення прав дитини на дошкільне виховання та відсутність рівних стартових можливостей для навчання в початковій школі;
- слабку матеріально-технічну базу закладів дошкільної освіти, низьку частку витрат на їх утримання, забезпеченість навчально-виховних процесів необхідним обладнанням;
- невідповідність оплати праці педагогічного персоналу, що утруднює залучення в систему дошкільної освіти кваліфікованого персоналу та оновлення кадрів;
- неадекватність внутрішнього середовища ЗДО, що базується на будівельних нормативах та правилах і виокремлюється в специфічний регулятор якості освіти.

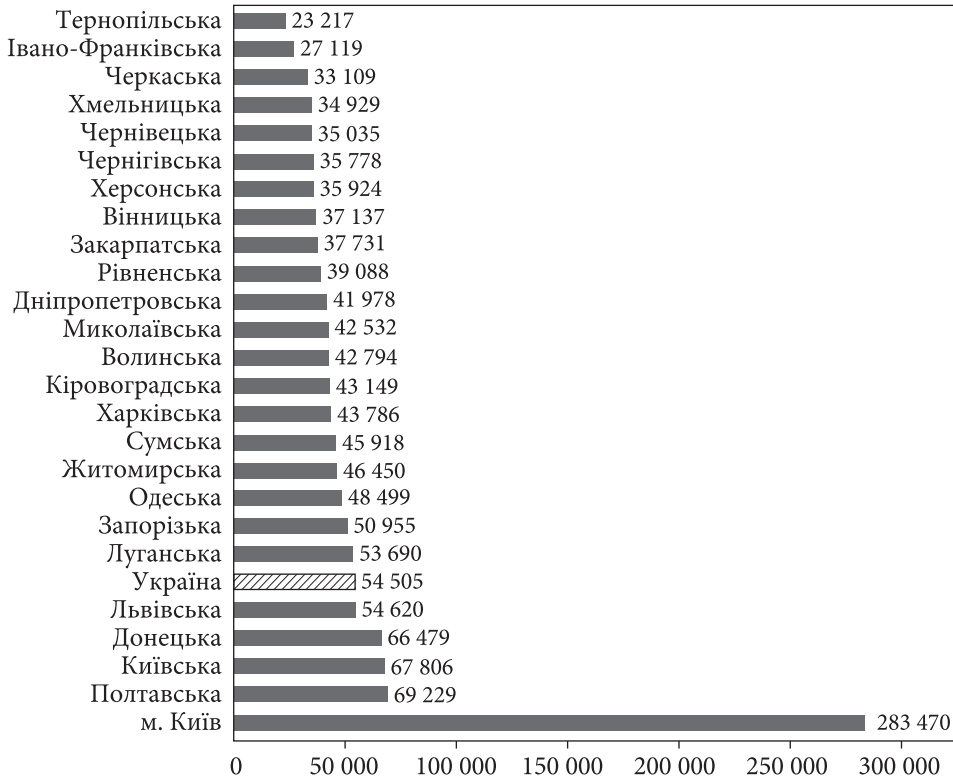
З огляду на викладене вище можна сказати, що невід'ємною частиною сучасних концептуальних підходів до визначення якості освіти є відповідність просторо-фізичного середовища, матеріалів та обладнання в ЗДО стандартам та вимогам, які містяться в «Шкалах оцінки навколишнього середовища для дітей раннього віку». В Україні вирішенню питань доступності якісного дошкільного виховання та навчання дітей заважає нерозвиненість інфраструктури дошкільної освіти. Особливо незадовільний стан з доступом спостерігається в містах. Міські ЗДО працюють із перевантаженням. У середньому по Україні кількість дітей у цих закладах у розрахунку на 100 місць становить 115 осіб. Максимальна завантаженість зафіксована у Львівській області (145 осіб), мінімальна — у Донецькій області (94 осіб) (рис. 2).

Рис. 2. Кількість дітей у закладах дошкільної освіти у розрахунку на 100 місць у 2019 р. Джерело: Дошкільна освіта в Україні у 2019 році. Статистична інформація. Київ, 2019.

У дошкільній освіті домінує явна диференціація закладів по показникам фінансового забезпечення, стану матеріально-технічної бази, інвестиційних ресурсів.

Практика фінансування дошкільної освіти свідчить, що тіснота зв'язку між бюджетними видатками на розвиток ЗДО та кількістю дітей (вихованців) з часом послаблюється. В 2018 р. середній лінійний коефіцієнт кореляції між визначеними показниками дорівнював 0,89, в 2019 — 0,84. Користуючись співвідношенням: $|M_o - X_{cp}| \approx 3 |M_e - X_{cp}|$, встановлено помірний асиметричний характер варіації ряду розподілу видатків на дошкільну освіту залежно від кількості дітей у закладах. Проте абсолютний рівень лівої і правої частин рівності зменшився, що вказує про послаблення тісноти зв'язку між фінансовими інвестиціями та чисельністю дітей. Підтвердженням нормального розподілу або його порушенням є співвідношення: $\sigma = 1,25d$, де d — середнє абсолютне відхилення; σ — стандартне відхилення. У 2000 р. воно дорівнювало 0,108 тис. грн. = 0,104 тис. грн., у 2019 р. — 2,612 тис. грн. = 2,807 тис. грн. Результати підрахунків свідчать, що в сис-

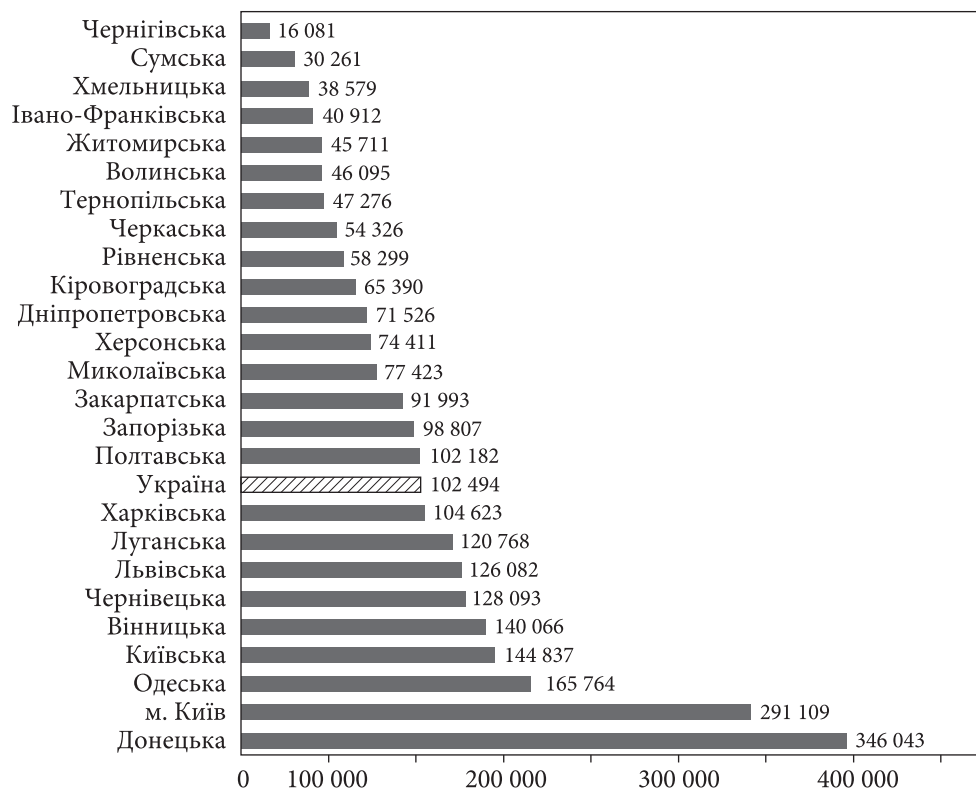

Рис. 3. Забезпеченість закладів дошкільної освіти матеріальними ресурсами у 2019 році, грн.

Джерело: розраховано на основі даних Міністерства фінансів України.

темі дошкільної освіти хоча і зберігається нормальний характер розподілу, проте він з часом поступово втрачається. Це приводить до того, що в абсолютному вимірі бюджетні витрати між регіонами України у розрахунку на одну дитину зростають. Якщо у 2010 р. коефіцієнт співвідношення максимального і мінімального рівня витрат між областями дорівнював 1,28, то в 2019 році — 1,43. Показник стандартного відхилення між регіонами України в 2019 р. становив 2,6 тис. грн. Це свідчення значної диференціації витрат на одну дитину між ЗДО.

Кількісна характеристика доступності дошкільної освіти включає показники насиченості просторово-предметного середовища різноманітними матеріалами, іграми, спортивним обладнанням. Різниця між областями в навчально-методичному забезпеченні програм Базового компонента дошкільної освіти матеріальними ресурсами у розрахунку на один заклад складає з врахуванням м. Києва 123 раза та 2,7 раза між периферійними регіонами (рис. 3).

Рис. 4. Забезпеченість закладів дошкільної освіти капітальними вкладеннями у 2019 році, грн.

Джерело: розраховано на основі даних Міністерства фінансів України.

У бюджетному механізмі фінансування ЗДО в частині її насиченості матеріальними ресурсами здійснюється через спеціальні фонди місцевих бюджетів. Обсяг капітальних вкладень, які здійснюються самими ЗДО, вирізняється значною регіональною диференціацією. Коефіцієнт варіації обсягів капітальних вкладень по областях України дорівнює 0,7, що означає значну диференціацію обсягів інвестування в розвиток ЗДО (рис. 4).

Оцінюючи основні вектори розвитку інфраструктури дошкільної освіти, можна стверджувати, що вона не забезпечує для всіх регіонів України рівною мірою адекватних стартових можливостей для впровадження сучасних інноваційних ініціатив, які добре зарекомендували себе в практиці виховання дітей в багатьох країнах. Значний внесок у теорію розвитку і виховання дітей дошкільного віку зробив німецький дослідник Р. Штайнера, коли створив Вальдорфську педагогіку і реалізував її ідеї в Німеччині [11]. У виховній роботі вальдорфських дитячих садків головним є навчання в групі з метою розвитку самостійної особистості, здатної жити в

суспільстві. Методологія школи Р. Штайнера швидко розвивалася. Педагогі, натхненні успіхами першої вальдорфської школи і її педагогічними принципами, стали ініціаторами створення вальдорфських шкіл і дитячих садків у інших містах Німеччини, а також у США, Великій Британії, Швейцарії, Голландії, Норвегії та інших країнах [11, с. 83]. Сьогодні вихователі німецьких вальдорфських дитячих садків навчаються антропософській педагогіці упродовж одного року після отримання професійної освіти у напрямку дошкільної або соціальної педагогіки. Р. Штайнер вважав, що відволікаючи дошкільника від його фундаментального завдання — осягнення світу через взаємодію з ним, через органи чуття і навантажуючи його інтелектуальними завданнями, ми крадемо у дитини здоров'я і життєву енергію, необхідну для подальшого розвитку. Необхідно надати дитині можливості для природного розширення меж його талантів і здібностей. Вихователь повинен «плекати» душу дитини через мистецтво, музику і спів, рухи, танець, малюнок і живопис, казки, читання історій і віршів, лялькові вистави, які наповнюють день малюків. Велика увага має приділятися розвиткові дрібної моторики, а отже, в'язанню, вишиванню, ліпленню, пальчиковим іграм тощо [11, с. 84—85]. Квінтесенція методу полягає в тому, що в процесі навчання у дітей розвивають ту діяльність, яку дитина може освоїти в даному віці без внутрішнього опору організму. Так, у дошкільному віці у дітей обов'язково розвивають пам'ять, працюють з їх образним мисленням, апелюють до почуття, а не до інтелекту. Матеріали та обладнання у вальдорфських дитячих садках немов «запрошують» дитину пограти [11, с. 85—86].

Сучасна зарубіжна практика якості дошкільної освіти показує, що для досягнення важливих освітніх результатів дошкільнят необхідно створювати відповідний предметно-просторовий простір. Це питання інфраструктурного розвитку дошкільної освіти. Аналіз важливих даних на рисунках 2—4 дав змогу позначити і дефіцити мережі ЗДО. Вони стосуються передусім проблеми інноваційного розвитку інфраструктури функціонування ЗДО. Вирішенню проблеми доступності сьогодні заважає нерозвиненість інфраструктури, а із розвитком інфраструктури вирішуються завдання переходу на нову якість дошкільної освіти. Визнання цього факту актуалізує нагальну необхідність зміни норм проектування, будівництва, а також реконструкції і капітального ремонту інфраструктури дошкільних закладів. У цьому контексті особливої актуальності набуває інноваційна діяльність у будівельній сфері, яка має перспективи реалізації в частині впровадження нових технологічних регламентів, еквівалентних гармонізованим стандартам у рамках виконання Регламенту (ЄС) № 305/2011 Європейського Парламенту та Ради від 09.03.2011 (Директива Ради 89/106/ЄС). Проте в Україні гармонізація з регламентами ЄС проведена не повною мірою. Значна частина Державних будівельних норм була

оновлена ще у 2016 р. і спрямована на нормування робіт, технології їх виконання. Водночас унаслідок відсутності державного замовлення на кінцеві підсумки цієї діяльності вказані роботи були припинені [12]. В результаті третина державних будівельних норм застаріла на десятиріччя. Лише невелика кількість будівельних норм минулого століття, які зафіксовані в ГОСТах та СНІПах, була переглянута. Підприємства, що працюють без ГОСТів, користуються «технічними умовами» і не поліпшують якість продукції. При цьому зникає можливість гарантій не тільки вартості робіт, але й гарантії дотримання договірних строків введення в дію об'єктів будівництва [13]. Інертність будівельної галузі і несприйняття інновацій з причин її інституційної недосконалості заважає розвитку системи дошкільної освіти, її націленості на створення оптимальних умов раннього розвитку дитини, на вирівнювання доступу до сучасних ЗДО, забезпечення рівних стартових можливостей для дошкільного навчання.

З метою розвитку сучасного предметно-просторового середовища необхідно встановлювати санітарно-епідеміологічні вимоги до розміщення, облаштування, утримання та організації режиму роботи в ЗДО незалежно від форм власності та їх підпорядкованості. Такі вимоги до організації режиму роботи створені у ряді країн. Наприклад, у РФ діють декілька нормативних актів: до влаштування, утримання та організації роботи дошкільних закладів, до гігієни дітей та підлітків, до організації режиму роботи в дошкільних закладах [14; 15; 16; 17].

Вони регламентують вимоги до транспорту, будівлі, внутрішнього оздоблення приміщень, роботи з оргтехнікою тощо. Так, при будівництві дошкільних освітніх закладів слід враховувати радіус їх пішохідної доступності: в містах — не більше 300 м, у сільських населених пунктах і малих містах одно- і двоповерхової забудови — не більше 500 м [15, с. 9]. У приміщеннях дошкільних закладів, орієнтованих на південні румби горизонту, треба застосовувати оздоблювальні матеріали та фарби неяскарих холодних тонів, із коефіцієнтом відображення 0,7—0,8 (блідо-блакитний, блідо-зелений), на північні румби — теплі тони (блідо-жовтий, блідо-рожевий, бежевий) з коефіцієнтом відображення 0,7—0,6. Окремі елементи допускається фарбувати в яскравіші кольори, але не більше 25 % всієї площі приміщення. Поверхні стін приміщень для музичних та гімнастичних занять слід фарбувати у світлі тони з коефіцієнтом відбиття 0,6—0,8 [15, с. 21]. Визначено також певні вимоги до роботи з комп'ютерною технікою.

Нормативні параметри проектної організації дошкільної освіти, зафіксовані в будівельних вимогах та правилах, становлять собою потенціальну можливість створення умов для подолання регіональних диференціацій в доступності освіти і забезпеченні якості дошкільного виховання дитини.

Доступність оцінюється не тільки структурними й кількісними характеристиками ЗДО. Для дослідження цієї проблеми необхідно брати до

уваги соціально-економічні стани домогосподарств. Батькам з бідних сімей важко влаштувати своїх дітей в ЗДО. Більшості домогосподарств недоступні недержавні заклади, а також перебування дітей в виховних групах. Як демографічна група діти визначаються високими ризиками бідності. Дитяча бідність уже традиційно визначає ключовий вектор формування української бідності. Рівень бідності у сім'ях із дітьми вищий порівняно з сім'ями без дітей за будь-яким монетарним критерієм: рівень відносної бідності сімей із дітьми в Україні складав 29,4 %, абсолютної — 49,9 %. Від монетарної бідності більшою мірою потерпають діти до 3-х років та 3—6 років. Очевидно, щомісячна виплата допомоги при народженні дитини не компенсує втрату заробітку під час перебування матері у відпустці по догляду за дитиною. Саме тому наявність у домогосподарстві малолітньої дитини підсилює ризик бідності. Рівень бідності в таких домогосподарствах у 1,5 раза перевищував середньоукраїнське значення [18]. Визначаючи значущість доступності дітей до якісної освіти, фокус громадської уваги має зміститись у бік соціальних проблем забезпечення доступності ЗДО.

Досягненню рівності у доступі до якісної освіти сприятиме залучення недержавних структур у процес інноваційної дошкільної освіти. Зараз формування в Україні партнерської моделі розвитку ЗДО різко контрастує з ситуацією, що відбувається в інших країнах. У розвинених країнах державно-приватне партнерство широко використовується в соціальній інфраструктурі, зокрема, в дошкільній і середній освіті [12, с. 354]. Це пов'язано з тим, що в країнах з трансформаційною економікою державно-приватне партнерство функціонально спрямовується на інвестування в інфраструктуру дорожнього будівництва, енергетичної галузі, комунального господарства. Однак це не знімає відповідальності уряду за партнерську модель соціоінфраструктурного розвитку в умовах переходу до самоврядування територій. Одним з головних недоліків повільної динаміки процесу розвитку партнерських відносин є те, що регіональна влада не володіє питаннями реалізації механізму співфінансування соціальних проектів, у т.ч. взаємодії з фінансовими, страховими установами, девелоперськими орга-

Таблиця 2. Оптимально припустимі параметри температури та відносної вологості повітря в приміщеннях для занять з комп'ютерами

Оптимальні параметри		Припустимі параметри	
Температура	Відносна вологість	Температура	Відносна вологість
19	62	18	39
20	58	22	31
21	55	—	—

Джерело: СанПиН 1249-03. С. 32.

нізаціями, оскільки не має висококваліфікаційних і різнопрофільних фахівців з будівельних питань [12, с. 355].

Для поліпшення інвестиційного клімату розвитку мережі об'єктів дошкільної освіти передбачається удосконалений організаційний механізм прийняття і реалізації проектів державно-приватного партнерства, до якого залучені розпорядник бюджетних коштів, голова місцевої ради, партнер державно-приватного співробітництва, фінансові органи та визначено їх функціональну відповідальність за прийняття рішення і виконання інвестиційного проекту. Отже, механізм державно-приватного партнерства має вирішувати питання передачі функцій управління інвестиційним процесом зацікавленим партнерам і на цій основі, зокрема, забезпечити підвищення якості дошкільної освіти.

Висновки. Останнім часом в Україні та за її межами проведено чимало досліджень, де дошкільна підготовка розглядається як перший рівень системи освіти, від якого значною мірою залежить досягнення високих академічних результатів на наступних щаблях шкільного навчання. Відвідування дитячих садків стає обов'язковою соціальною нормою для багатьох верств суспільства. Формується політика ефективності функціонування дошкільної освіти, доступності і високої якості навчання дітей, які стають державними пріоритетами у всіх розвинених країнах світу. Акцент робиться на фасилітації навчання, метою якої є допомогти дітям завдяки застосуванню групи навичок та інструментів ідентифікувати проблему і у процесі конструктивного обговорення самостійно прийняти необхідне рішення. Досягти позитивних результатів можливо шляхом погодження структурних та процесуальних параметрів. При цьому пріоритетом вважається якість матеріальних умов реалізації основних освітніх програм. Складний взаємозв'язок формальних показників предметно-просторового середовища з процесуальними характеристиками освітнього процесу є інституціональною основою досягнення якості дошкільної освіти. Інструментом, який відповідає реалізації згаданих вимог, є «Шкали для комплексної оцінки якості освіти в дошкільних освітніх організаціях» (*ECERS*). Завдяки їх застосуванню забезпечується реалізація базового компонента дошкільної освіти, цілями якого є спрямування зусиль батьків, педагогів, психологів на розвиток творчого потенціалу дитини, на своєчасне підтримання досягнень індивідуальної своєрідності неповторного життєвого шляху, забезпечення психолого-педагогічного супроводу розвитку дитини у дошкільні роки. При цьому в зазначеному документі цілком справедливо міститься заперечення на використання цільових показників при нормативній оцінці якості дошкільної освіти. За допомогою даних численних досліджень із застосуванням шкали *ECERS* можна рекомендувати для використання три основних джерела інформації: аналіз відношення *ECERS* за змістом до інших інструментів для всебічної оцінки якості роботи ЗДО,

відповідних установ і документів, які висвітлюють методичні питання виховання дітей молодшого віку; дані досліджень із використанням шкали ECERS у закладах дошкільної освіти; відгуки користувачів ECERS.

У зв'язку із відсутністю гарантованого з боку держави права на підготовку дитини до школи доцільно звернути увагу на вирівнювання стартових можливостей доступу до навчання у ЗДО. У цьому контексті удосконалення потребує механізм формування доходної частини місцевих бюджетів та бюджетів територіальних громад.

Потенційні можливості для подолання диференціації у доступі до якісної дошкільної освіти має інститут державно-приватного партнерства. У разі застосування механізму такого партнерства важливо чітко визначення ряду позицій. По-перше, статус зобов'язань органів самоврядування, які мають виникати в рамках договорів про державно-приватне партнерство, і відповідно, низький рівень зацікавленості та захисту приватного партнера. По-друге, відсутність практики прийняття умовних зобов'язань органами самоврядування, тобто зобов'язань, що стають дійсними за настання певної умови, наприклад, передачі у власність готового об'єкта. По-третє, відсутність гарантій стосовно повернення коштів у майбутні бюджетні періоди за переданий об'єкт. По-четверте, відсутність механізмів спрямування коштів, зекономлених від впровадження проекту, для розрахунків з інвесторами. По-п'яте, відсутність позасудового порядку стягнення заборгованості органів самоврядування за рахунок коштів бюджету розвитку. По-шосте, трактування деяких норм, у результаті чого виникають конфлікти та можливість двоякого розуміння окремих юридичних положень. По-сьоме, необхідно посилити роль батьківського контингенту у діяльності закладів дошкільної освіти.

Враховуючи, що дошкільна освіта в країні найбільш витратна порівняно з іншими сферами навчання (наприклад, вартість навчання в закладах загальної середньої освіти на 12—13 % дешевша), роль партнерських відносин сприятиме покращенню доступу дітей до якісної освіти.

ЛІТЕРАТУРА.

1. Кузнецова Т. М. Якість дошкільної освіти в Україні: її досягнення та проблеми. *Парадигмальна модель керівника сфери освіти у контексті євроінтеграційних процесів*: Матеріали міжнародного форуму управлінської діяльності (18—19 трав. 2019 р.). Тернопіль: КРОК, 2019. С. 12—27.
2. Козак К., Швидка І. Якість дошкільної освіти на сучасному етапі. *Освітологічний дискурс*. 2018. № 3—4 (22—23).
3. Поздняк Л. В., Лященко Н. Н. Управление дошкольным образованием. Москва: Академа, 2000. 432 с.
4. Тельма Хармс, Ричард Клиффорд, Дебби Крайзер. Шкалы для комплексной оценки качества образования в дошкольных организациях. Москва, 2017. 128 с. URL: <https://docplayer.ru/775543> (дата звернення: 08.07.2021).

5. OECD Family Database (2019). Chart CF3.2. URL: https://www.oecd.org/els/soc/PF3_2_Enrolment_childcare_preschool.pdf (дата звернення: 08.07.2021).
6. Наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Базового компоненту дошкільної освіти» (Державний стандарт дошкільної освіти) (нова редакція) 12.01.21. № 33. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2021/12.01/Pro_novu_redaktsiyu%20Bazovoho%20komponenta%20doshkilnoyi%20osvity.pdf (дата звернення: 05.07.2021).
7. Heckman J., Cunha F., Lochner L., Masterov D. Interpreting the evidence on life cycle skill formation. *Handbook of the Economics of Education*. Amsterdam: Elsevier, 2006. Vol. 1. URL: <https://ideas.repec.org/h/eee/educhp/1-12.html> (дата звернення: 08.07.2021).
8. Early Childhood Environment Rating Scales - ECERS. URL: <https://cyberleninka.ru/article> (дата звернення: 14.07.2021).
9. Шиян І. Б., Ле-ван Т. Н., Шиян О. А., Зададаєв С. А. Ключевые проблемы реализации ФГОС дошкольного образования. *Вопросы образования*. 2021. № 2. С. 82—105.
10. Measuring Accessibility: Positive and Normative Implementations of Various Accessibility Indicators. *Journal of Transport Geography*. 2021. Vol. 25. P. 141—153.
11. Быстрый Е. Б., Зигирист Р. Й. Ретроспективный анализ проблем реализации теории Р. Штайнера в дошкольных учреждениях Германии / Актуальные проблемы дошкольного образования: основные тенденции и перспектива развития в контексте современных требований. Челябинск, 2016. С. 81—87.
12. Згалаат-Лозинска Л. О. Державне регулювання інноваційної діяльності в будівництві: теорія, методологія, стратегія розвитку. Київ, 2020. 469 с.
13. Судак В. С. Проблеми будівельної галузі України та реальні загрози її зникнення. URL: <http://www.infobud.com.ua/vse-pro-svitovi-tendenci%D1%97-rozvitku-vgaluzi-budivnictva-proektuvannya-budivnictvo-ta-ekspluatatsiya/peredumovi-vprovadzhennya-vim-v-ukra%D1%97ni/problemi-budiveln%D1%97-galuzi-ukra%D1%97ni/> (дата звернення: 08.07.2021).
14. Санитарно-эпидемиологические требования к устройству, содержанию и организации режима работы дошкольных образовательных организаций / Санитарно-эпидемиологические правила и нормативы (СанПиН 2.4.1. 3049-13). Москва, 2014.
15. Гигиена детей и подростков. Детские дошкольные учреждения / Санитарно-эпидемиологические требования к устройству, содержанию и организации режима работы в дошкольных организациях / Санитарно-эпидемиологические правила и нормативы СанПиН 1249-03.
16. Гигиена детей и подростков. Детские дошкольные учреждения. Санитарно-эпидемиологические требования к устройству, содержанию и организации режима работы в дошкольных образовательных организациях / Санитарно-эпидемиологические правила и нормативы СанПиН 2.4.1. 2660-10-03. Москва, 2010.
17. Гигиена детей и подростков. Детские дошкольные учреждения / Санитарно-эпидемиологические требования к дошкольным группам, размещенных в жилых помещениях жилищного фонда / Санитарно-эпидемиологические правила и нормативы СанПиН 2.4.1. 3147-13. Москва, 2014.
18. Черенько Л. М. Модель рівня життя в умовах соціально-економічної нестабільності. Київ, 2012. 423 с.

REFERENCES

1. Kuzneczova, T. M. (2019). The quality of preschool education in Ukraine: its achievements and problems. Paradigmatic model of the core of the sphere of illumination in the context of European integration processes: Materials of the international forum for management action (18-19 May 2019), 12-27. Ternopil [in Ukrainian].

2. Kozak, K., & Shvidka, I. (2018). The quality of preschool education at the present stage. *Educational discourse*, 3-4, 22-23 [in Ukrainian].
3. Pozdnyjk, L. V., Lyashkon N. N. (2000). Preschool education management. Moscow: Akadema [in Russian].
4. Charms, T., Kliford, R., & Kraijzer, D. (2017). Scales for a comprehensive assessment of the quality of education in preschool organizations. <https://docplayer.ru/775543>
5. OECD Family Database. (2019) Chart CF3.2. https://www.oecd.org/els/soc/PF3_2_Enrolment_childcare_preschool.pdf
6. Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine On approval of the Basic component of preschool education (State standard for preschool education) from January 12 2001, № 33 (2021) [in Ukrainian].
7. Heckman, J., Cunha, F., Lochner, L., & Masterov, D. (2006). Interpreting the evidence on life cycle skill formation. *Handbook of the Economics of Education*. Amsterdam: Elsevier, 1. <https://ideas.repec.org/h/eee/educhp/1-12.html>
8. Early Childhood Environment Rating Scales - ECERS (2019). https://cyberleninka.ru/article/дата_звернення_14.07.2021.
9. Shiyan, I. B., Le-van, T. N., Shiyan, O. A., & Zadadaev, S. A. (2021). Key problems of the implementation of the Federal State Educational Standard of preschool education. *Educational issues*, 2, 82-105 [in Russian].
10. Measuring Accessibility: Positive and Normative Implementations of Various Accessibility Indicators (2021). *Journal of Transport Geography*, 25, 141-153.
11. Bystryj, E. B., & Zigirust, R. Ij. (2016). Retrospective analysis of the problems of implementation of R. Steiner's theory in preschool institutions in Germany. *Actual problems of preschool education: main trends and development prospects in the context of modern requirements*, 81-87 [in Russian].
12. Zgalat-Lozinskaj, L. O. (2020). State regulation of innovation in construction: theory, methodology, development strategy [in Ukrainian].
13. Sudak, V. S. (2019). Problems of the construction industry in Ukraine and real threats of its disappearance [in Ukrainian].
14. Sanitary and Epidemiological Requirements for the Design, Content and Organization of the Mode of Operation of Preschool Educational Organizations (2014). *Sanitary and epidemiological rules and regulations (SanPiN 2.4.1. 3049-13)* [in Russian].
15. Hygiene of children and adolescents. Preschool institutions. Sanitary and Epidemiological Requirements for the Design, Content and Organization of the Mode of Operation of Preschool Educational Organizations (2014). *Sanitary and epidemiological rules and regulations (SanPiN 1249-03)* [in Russian].
16. Hygiene of children and adolescents. Preschool institutions. Sanitary and Epidemiological Requirements for the Design, Content and Organization of the Mode of Operation of Preschool Educational Organizations (2010). *Sanitary and epidemiological rules and regulations (SanPiN 2.4.1.2660-10-03)* [in Russian].
17. Hygiene of children and adolescents. Preschool institutions. Sanitary and Epidemiological Requirements for the Design, Content and Organization of the Mode of Operation of Preschool Educational Organizations (2010). *Sanitary and epidemiological rules and regulations (SanPiN 2.4.1.3147-13)* [in Russian].
18. Cheren'ko, L. M. (2021). The standard of living in conditions of socio-economic instability. Kyiv [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 27.08.2021.

V. M. Novikov, Dr. Sc. (Economics), Prof.
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Tarasa Shevchenko, 60
E-mail: valery.economy@ukr.net
ORCID: 0000-0001-5892-815X
Scopus ID: 57221437748

PRIORITIES FOR THE QUALITY DEVELOPMENT OF PRESCHOOL EDUCATION

Further development of preschool education is associated with the introduction of innovative educational technologies, the use of modern methods and tools for the functioning of preschool institutions, improving their structure and strengthening the resource base. It is important to realize that the assessment of the quality of education in preschool institutions is a motivational tool for the implementation of these global trends. It confirms the critical importance and economic efficiency of the early development of children for their future life prospects from the point of view of pedagogy and psychophysiology. An independent assessment of the quality of curriculum is the most important means of informing society about making cardinal decisions about the future development of the preschool education system. The purpose of the article is to determine the conditions for creating an adequate environment for the development of the preschool contingent of children, taking into account the experience of foreign countries. The research methods are analog, tabular, variations for the analysis of quantitative changes in the value of the studied feature (budget costs). Novelty. The results obtained during the study, primarily on the development of subject-resource environment of preschool institutions, as well as the characteristics of scales for assessing the quality of preschool education provide an opportunity to improve the strategy of preschool education, adjust educational programs and improve the professional level of preschool teachers.

The statistic contains the characteristic «Scales for a comprehensive assessment of the quality of education in preschool organizations». Analytical assessments of the basic components of educational robots for preschool mortgages. In order to use them to assess the quality of educational activities of preschool organizations, the emphasis is shifted from analyzing learning outcomes to determining the potential of the resource base of preschool institutions. In the absence of reliable guarantees from the state for obtaining high-quality preschool education, certain steps are proposed aimed at leveling the starting opportunities for access to education in modern preschool institutions.

Keywords: quality of preschool education, basic standards of preschool education, Scales for determining the quality of preschool educational institutions, state building rules and regulations, net indicators of coverage by preschool institutions.

Cite: Міграційні чинники та прояви нестабільності соціально-економічного розвитку [Migration Factors and Manifestations of Instability of Socio-Economic Development]. *Demografiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 1 (47), 161-177. <https://doi.org/10.15407/dse2022.01.161>

<https://doi.org/10.15407/dse2022.01.161>

МІГРАЦІЙНІ ЧИННИКИ ТА ПРОЯВИ НЕСТАБІЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Проект виконано у червні—грудні 2021 р. у рамках цільової програми наукових досліджень НАН України «Соціально-економічний розвиток України в умовах глобальної нестабільності» колективом науковців Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України у складі: д-ра екон. наук, проф., академіка НАН України Е. Лібанової (керівник проекту), канд. екон. наук, ст. наук. співроб. О. Позняка, д-ра наук держ. упр., ст. наук. співроб. О. Малиновської, д-ра екон. наук, ст. наук. співроб. О. Цимбала, канд. соц. наук, ст. наук. співроб. І. Майданік, канд. екон. наук, ст. наук. співроб. О. Хмелевської, канд. екон. наук, ст. наук. співроб. О. Яроша, канд. політ. наук Т. Гнатюк, канд. екон. наук, ст. наук. співроб. В. Черніченка, О. Гаврилюка. У виконанні технічних робіт брала участь О. Шморгун.

Ключові результати дослідження.

Періоди нестабільності є невід’ємною частиною розвитку людства. Хоча міграція, як будь-яке явище, є нейтральною за своєю природою, періоди нестабільності, що наразі переживає Україна, перетворюють міграційні процеси переважно на негативні для держави явища, оскільки спричинюють посилення виїзду активної частини населення у пошуках заробітку і кращого життя, і в той же час створюють сприятливі умови для порушень, трудової експлуатації і торгівлі людьми.

В історії незалежної України вітчизняні фахівці виокремлюють такі фази нестабільності, які супроводжувалися спадами ВВП країни¹:

1. Криза 1998—1999 років. Ця криза виникла як відлуння світової кризи.
2. Криза 2009 року, що на початку торкнулася промислово розвинених країн Європи і Азії, згодом розпочалася в країнах, що розвиваються. Україна стала однією з найбільш постраждалих країн від цієї кризи.

¹ Опанасюк Ю. А., Мартинець В. В., Матвеева Ю. Т. Соціально-економічний розвиток України в умовах невизначеності. *Ефективна економіка*. 2021. № 8. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=9172> (дата звернення: 19.12.2021). <https://doi.org/10.32702/2307-2105-2021.8.99>

3. Економіко-політична криза 2013—2015 рр. Криза розпочалася у 2013 р. на тлі політичних протестів та посилилась у 2014 р. у зв'язку з початком антитерористичної операції на Сході України.

4. Пандемія COVID-19, яка стала причиною кризи у багатьох країнах у 2020 році. Пандемія привела до введення жорстких обмежувальних заходів, які вплинули не тільки на соціальний розвиток, а й на економічний розвиток країн світу.

У даному дослідженні увага зосереджена на двох останніх кризах та викликаних ними яскравих фазах нестабільності, що спричинили погіршення соціально-економічного клімату в державі та призвели до нових тенденцій у міграційних процесах. Прояви нестабільності соціально-економічного розвитку, викликані окупацією, мають місце досьогодні; поширення пандемії COVID-19 призвело до посилення негативних наслідків окупації та появи кумулятивного ефекту від взаємодії прояву двох криз.

Міграційна ситуація в Україні в умовах нестабільності.

Зовнішня трудова міграція. Світовий досвід свідчить, що в кризових умовах зазвичай відбувається скорочення обсягів міжнародної міграції, збільшення частки грошових переказів на батьківщину в структурі витрат мігрантів (тобто мігранти посилюють підтримку своїх родичів навіть ціною обмеження власного споживання), зміна структури зайнятості мігрантів (оскільки вплив кризових процесів на різні види економічної діяльності є неоднаковим). Зовнішня трудова міграція в Україні в умовах пандемії COVID-19 зазнала таких трансформацій:

- тимчасове зменшення масштабів із подальшим поступовим відновленням обсягів;
- вимушене повернення;
- вимушена відмова від наступних поїздок;
- поширення організованих поїздок (зокрема, сезонних сільськогосподарських працівників);
- інтенсифікація міграції медичних працівників;
- зменшення інвестиційного потенціалу грошових переказів;
- перспективне посилення інтенсивності переходу тимчасової трудової міграції у постійну форму;
- збільшення вірогідності погоджень мігрантів на ризиковані пропозиції.

На перше місце серед основних країн української трудової міграції вийшла Польща: за даними опитування з питань трудової міграції (далі — ОТМ) 2015—2017 рр. там працювали 506,5 тис. українських громадян².

---

² Зовнішня трудова міграція населення України (за результатами модульного вибіркового обстеження): статистичний бюлетень. Державна служба статистики України. Київ, 2017. 36 с.

Деякі експерти³ називають цифру у понад 800 тис. осіб і пояснюють зростання трудової міграції з України до Польщі сприятливим польським законодавством, що дає змогу українським громадянам отримати доступ до легального короткотермінового працевлаштування.

Обмеження переміщень через державні кордони опосередковано посилює тенденцію до зростання інтенсивності переходу тимчасової зовнішньої трудової міграції у постійну форму. За даними соціологічного дослідження адаптації та намірів інтеграції українських трудових мігрантів у Польщі, проведеного Аналітичним центром компанії з міжнародного працевлаштування «*Gremi Personal*», у лютому 2021 р. порівняно з відповідним періодом 2020 р. українці суттєво більше планують або вже реалізують відкриття власного бізнесу у Польщі, возз'єднання сімей або створення сімей з поляками/польками, купівлю нерухомості⁴. Майже 2/3 опитаних мають намір отримати дозвіл на постійне перебування (карту сталого побиту), натомість заходи, спрямовані на повернення до України, здійснювали лише 6 % респондентів і ще 17 % розглядали можливість свого повернення як дуже ймовірну.

Криза 2014 р. спричинила тимчасове падіння обсягів приватних грошових переказів у Україну на 23,9 % проти попереднього року: з 9 667 млрд дол. США до 7 354 млрд дол. США (рис. 1). Однак вже з 2015 р. обсяги переказів в країну невинно зростають, сягнувши рекордної позначки 15 788 млрд дол. США у 2019 р. Це відповідає загальносвітовим тенденціям зменшення мігрантами особистих витрат у країні перебування задля посилення підтримки родичів на батьківщині в умовах нестабільності. У 2020 р. обсяги грошових переказів дещо зменшилися внаслідок обмеження можливостей трудових поїздок за кордон. Однак, за оперативними даними Національного банку України, у 2021 р. зафіксовано зростання обсягів приватних грошових переказів, починаючи з березня, що свідчить про відновлення трудових міграцій; загалом упродовж січня—листопада 2021 р. обсяги приватних грошових переказів в Україну зросли на 29,1 % порівняно з відповідним періодом 2020 р.⁵

У той же час після 2014 р. майже втричі зменшилися приватні перекази з України (з 1 702 млрд дол. США у 2014 р. до 627 млрд дол. США у 2015 р.) і ця тенденція трималася до 2019 року, після чого почалося повільне зростання їх обсягів.

³ Ярошевич М., Малиновська О. Чи є сучасна міграція з України до Польщі (не)тривалим явищем? Аналітична записка. Київ—Варшава. Травень 2018. 12 с.

⁴ Пульс трудової міграції. Аналітичний рапорт Gremi Personal. 2021.

⁵ Платіжний баланс. Офіційний сайт Національного банку України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/sector-external/data-sector-external#1>

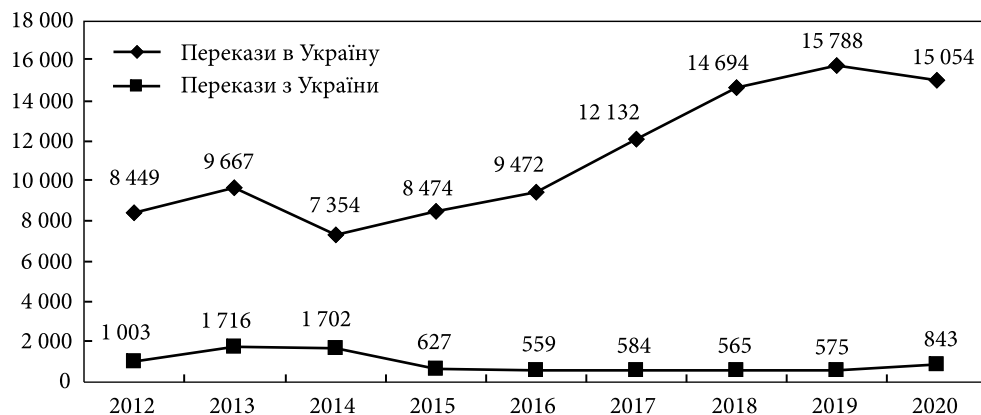

Рис. 1. Приватні грошові перекази в Україну та з України, 2012—2020 рр., млрд дол. США
Джерело: Світовий банк, травень 2021 р.⁶

Таблиця 1. Питома вага респондентів, які здобули або покращили за кордоном свої навички, залежно від статі, рівня освіти та типу населеного пункту, %

Категорії навичок	Разом	Тип поселення		Стать		Рівень освіти	
		Село	Місто	Чоловіки	Жінки	Середня	Вища
Комп'ютерні навички	7,7	9,3	5,0	8,6	7,2	6,1	9,4
Професійно-технічні навички	35,3	44,1	19,5	56,2	21,6	38,0	32,5
Підприємницькі навички	5,3	5,5	5,0	8,2	3,4	3,7	6,9
Соціальні навички	20,1	21,7	17,2	21,2	19,4	16,5	23,9
Мовні навички	64,8	62,0	69,8	64,4	65,1	61,2	68,6

Джерело: результати опитування ТЕМПЕР.

Результати опитування ТЕМПЕР⁷ висвітлюють основні аспекти застосування соціальних переказів трудових мігрантів з України. Найчастіше, працюючи за кордоном, українці покращують свою мовну кваліфікацію, про що повідомили дві третини респондентів (табл. 1). Йдеться як про ви-

⁶ Migration and Remittances Data. May 2021 [Electronic resource]. / The World Bank. URL: <https://www.worldbank.org/en/topic/migrationremittancesdiasporaissues/brief/migration-remittances-data> (дата звернення: 05.12.2021).

⁷ Проект ТЕМПЕР (TEMPER, temporary versus permanent migration) був реалізований консорціумом інституцій семи країн на замовлення Єврокомісії, в його рамках здійснено опитування мігрантів та немігрантів в Україні, Аргентині, Румунії та Сенегалі. В Україні упродовж листопада 2017 — травня 2018 рр. опитано близько 750 мігрантів, що повернулися з Польщі та Італії, та близько 500 немігрантів в Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській та Чернівецькій областях.

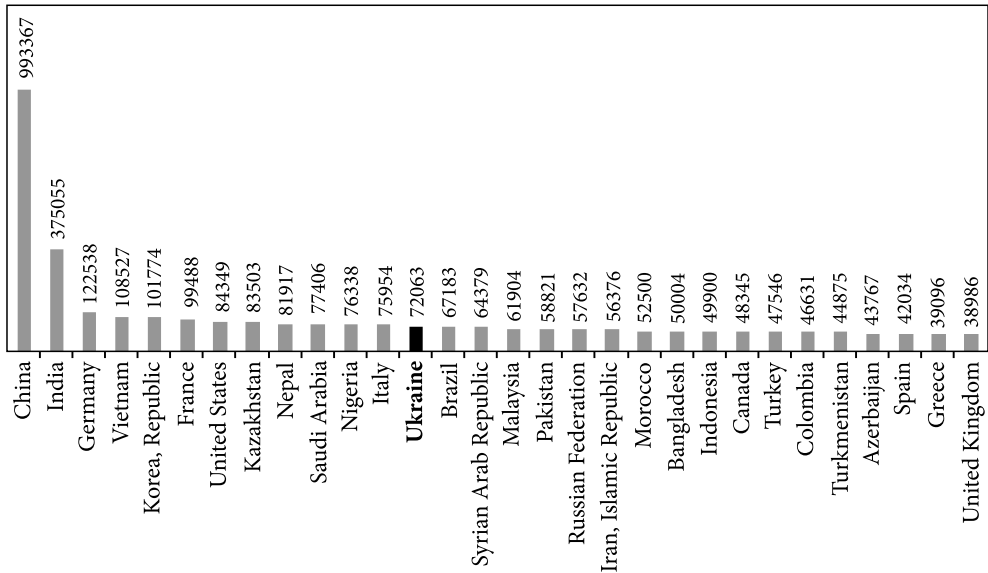

Рис. 2. Загальна кількість міжнародних мобільних студентів по країнах-донорах (топ-30), 2018 рік, осіб

Джерело: ЮНЕСКО.

вчення нових мов, так і про удосконалення наявних знань у лінгвістичній сфері. Характерною особливістю індивідуального прогресу у межах цього типу навичок є майже однакова частота покращення серед різних підкатегорій зворотних мігрантів: перевищення, зафіксоване серед городян та осіб з вищою освітою, є незначним. Особи, які повідомили про удосконалення лінгвістичних знань за кордоном, у середньому володіли 2,1 мовою, решта — 1,6 мовою.

Однак удосконалення мовних навичок скоріше сприятиме подальшим міграціям відповідних осіб, ніж покращенню можливостей їхнього працевлаштування на вітчизняному ринку праці. Натомість підприємницькі навички (розуміння шляхів започаткування власної справи, здійснення звітності, поширення реклами тощо) респонденти опитування ТЕМПЕР удосконалювали за кордоном найрідше. Причинами такої ситуації є, по-перше, характер діяльності, якою опитані займалися за кордоном і, по-друге, відсутність схильності у більшості осіб до ведення підприємництва.

Освітня міграція. Після 2014 р. зафіксовано стрімке збільшення кількості міжнародних мобільних студентів з України, які здобувають вищу освіту у інших країнах, а також рівня «вихідної» освітньої мобільності в Україні (відношення кількості міжнародних мобільних студентів з України до загальної кількості студентів в Україні). Україна у 2018 р. посіла 13 місце за кількістю міжнародних мобільних студентів, які виїхали з країни

(72,0 тис.), поступившись Італії (75,9 тис. — 12 місце), але випередивши Бразилію (67,2 тис. — 14 місце), а також РФ (57,6 тис. — 18 місце) (рис. 2).

У 2019 р. за кордоном навчалися 77 586 студентів з України (1,3 % до загальної кількості міжнародних мобільних студентів у світі). Рівень «вихідної» освітньої мобільності для України (співвідношення студентів, які виїхали на навчання до загальної кількості студентів у країні) складає 4,8 %⁸. Також після 2014 р. стало від'ємним значення індикатора «чистий потік міжнародних мобільних студентів», оскільки кількість вибулих на навчання студентів до інших країн перевищила кількість студентів, які приїхали в Україну. Назагал для України це є негативними тенденціями як з точки зору людського капіталу, так і економіки освіти.

Відбулась також зміна лідерів серед країн з найбільшою кількістю студентів з України. Російська Федерація поступилася першим місцем Польщі не лише через погіршення україно-російських відносин, але й завдяки агресивній політиці останньої щодо залучення української молоді, відсутності жорстких критеріїв відбору студентів та перспективам виходу на ринок праці країн ЄС після отримання диплому польських закладів вищої освіти. Німеччина посідає третю сходинку серед країн, де навчаються українські студенти, завдяки високій та конкурентоспроможній якості освіти, територіальному розташуванню, а також найбільш доступній оплаті за навчання серед інших країн, дипломи яких високо цінуються на світовому ринку праці.

Спираючись на дослідження останніх років щодо міжнародної освітньої міграції по країнах ЄС, можна припустити, що для майбутніх міжнародних мобільних студентів з України немонетарні чинники будуть відігравати все більшу роль при виборі країни для навчання (зокрема, врахування різних аспектів якості життя, неформальних мережевих зв'язків та «ефекту діаспори», маркетингової політики університетів, географічної та мовної близькості країн, а також можливість вивчення іноземної мови та особистісне зростання).

Мобільність внутрішньо переміщених осіб. Окупація АР Крим Російською Федерацією спричинила початок процесу переміщення населення до материкової частини України у березні 2014 р. Наступний набагато масштабніший етап внутрішнього переміщення відбувся в результаті розгортання бойових дій у Донецькій та Луганській областях у червні 2014 р. У результаті зазначених подій українська держава вперше у своїй незалежній історії стикнулася з масовим внутрішнім переміщенням, обсяг якого сягнув 1,5 млн осіб⁹ та призвів до ряду наслідків у сфері міграції.

---

⁸ Global Flow of Tertiary-Level Students / UNESCO Institute of Statistics (2021). URL: <http://uis.unesco.org/en/uis-student-flow>

⁹ Зареєстровані державними органами внутрішньо переміщені особи. Частина ВПО уникає обліку внаслідок певних причин.

Серед основних проблем переселенців — відсутність власного житла та недостатнє фінансове самозабезпечення. Лише 11 % внутрішньо переміщених осіб (ВПО) має власне житло, а біля 60 % орендують приміщення. Попри той факт, що станом на березень 2021 р. заробітна плата посідає перше місце серед джерел доходу ВПО (60 %), 54 % цих осіб також розраховують на державну допомогу. Забезпечення потреб ВПО створює навантаження на державний бюджет країни, незважаючи на значну фінансову та організаційну допомогу з боку міжнародних інвесторів та міжнародних організацій. Наприклад, у 2014—2019 рр. з державного бюджету передбачалось 16,1 млрд грн (у т.ч. 3 042,6 млн грн у 2019 р.) для виплати грошової допомоги ВПО: щомісячної адресної допомоги та допомоги на оплату житлово-комунальних послуг¹⁰. Серед переселенців спостерігається нижчий рівень зайнятості, висока залежність від державних виплат у порівнянні з загальноукраїнськими показниками, а середньомісячний рівень доходу цієї категорії є нижчим за фактичний прожитковий мінімум. Половина ВПО або заощаджує на харчуванні, або може дозволити собі лише витрати на харчування. В результаті у часи нестабільності ця категорія громадян вдається до таких стратегій виживання, як повернення у місце проживання до переміщення, звернення по допомогу до держави, додаткова зайнятість, вихід жінок на роботу.

Внутрішньодержавна економічна міграція. Загальна чисельність внутрішньодержавних трудових мігрантів, тобто осіб працездатного віку (15—59 років), які працювали поза межами місця реєстрації, за даними Держстату України у 2019 р. становила (в середньому за рік) майже 2,2 млн осіб¹¹. У 2020 р. обсяг цієї категорії мігрантів скоротився на понад 100 тис. осіб¹², що вочевидь пов'язано із пандемією COVID-19 в Україні, яка могла стимулювати повернення деяких трудових мігрантів до їхніх зареєстрованих місць проживання. Упродовж 2015—2020 рр. майже кожен другий серед зайнятого населення працездатного віку, який працював за межами регіону проживання, був з Київської області. Наступні найчисленніші групи даного контингенту походили з Житомирської та Чернігівської областей, які у різні роки зазначеного періоду складали разом від 11,4 до 17,0 % від усього потоку зайнятого населення працездатного віку в Україні,

¹⁰ Внутрішньо переміщені особи. / Міністерство соціальної політики України. URL: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Vnutrishno-peremishcheni-osobi.html> (дата звернення: 03.12.2021).

¹¹ Робоча сила України 2019: Статистичний збірник. / Державна служба статистики України. Київ, 2020. С. 119. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2020/zb/07/zb_r_s_2019.pdf

¹² Робоча сила України 2020: Статистичний збірник. / Державна служба статистики України. Київ, 2021. С. 115. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/07/zb_r_s_2020.pdf

що працювало за межами регіону проживання. Описаний розподіл є цілком очікуваним, оскільки основними постачальниками трудових мігрантів у місто Київ є Київська область і сусідні з нею Чернігівська та Житомирська області¹³.

У рамках дослідження було проведено два кластерних аналізи з використанням нормованих показників навантаження незайнятого населення на одне вільне робоче місце (осіб на кінець року) за регіонами для двох періодів — 2008—2013 рр. та 2014—2018 рр. Техніка нормалізації здійснювалась за такою формулою¹⁴:

$$y_i = x_i / \bar{x}, \quad (1)$$

де: x_i — значення навантаження незайнятого (безробітного) населення на одне вільне робоче місце (вакантну посаду) в i -му регіоні за певний рік; $\bar{x}$ — середнє значення навантаження незайнятого (безробітного) населення на одне вільне робоче місце (вакантну посаду) в Україні за певний рік.

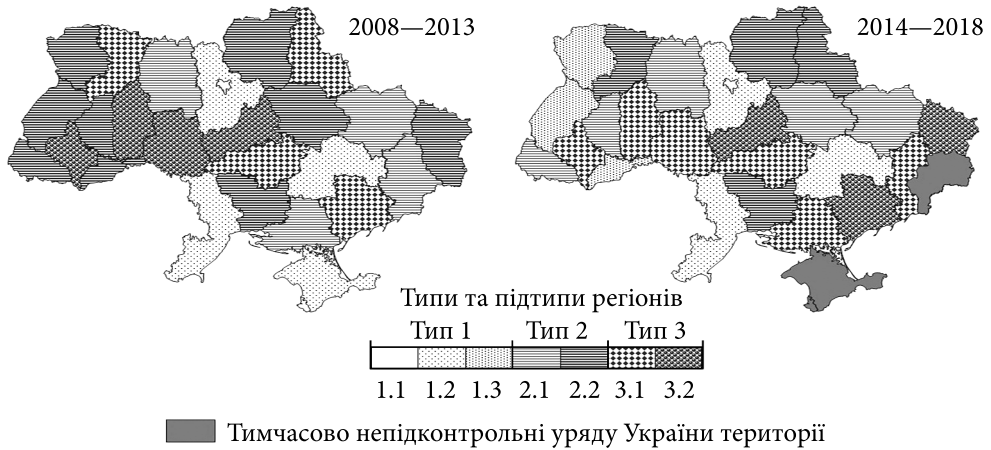
Базуючись на результатах кластерного аналізу, виділено три типи регіонів України за характером (не)сприятливості кон'юнктури ринку праці для очікуваних внутрішньодержавних трудових міграцій, кожен з яких включає низку підтипів.

Тип 1 включає регіони, що мають сприятливу кон'юнктуру ринку праці, будучи потенційними регіонами-реципієнтами внутрішньодержавної трудової міграції в Україні. Тип складається з декількох підтипів. Підтип 1.1 включає місто-столицю Київ (у 2008—2013 рр. — також місто Севастополь), де кон'юнктура ринку праці є найсприятливішою серед усіх регіонів України. Підтип 1.2 утворений регіонами, що мають дуже сприятливу кон'юнктуру ринку праці (нижчі показники навантаження незайнятого населення на одне вільне робоче місце (вакантну посаду), ніж у середньому по країні) — Дніпропетровська, Одеська та Київська області (у 2008—2013 рр. — також АР Крим). Підтип 1.3 виділено тільки для другого періоду (2014—2018 рр.), він сформований регіонами, які у 2014 р. мали суттєвий дисбаланс між попитом і пропозицією робочої сили на ринку праці, проте починаючи з 2015 р. в регіонах цього підтипу спостерігається сприятлива кон'юнктура ринку праці — Волинська, Львівська та Чернівецька області.

Тип 2 складається з регіонів, які характеризуються буферними значеннями навантаження незайнятого населення на одне вільне робоче місце

¹³ Україна: огляд процесів урбанізації / Міжнародний банк реконструкції та розвитку та Світовий банк. 2015. С. 26. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/787061473856627628/pdf/ACS15060-REVISED-PUBLIC-UKRANIAN-ukr-web-text-cover.pdf>

¹⁴ Wilkosz-Mamcarczyk M., Olczak B., Prus B. Urban Features in Rural Landscape: A Case Study of the Municipality of Skawina. *Sustainability*. 2020. 12 (11): 4638. <http://doi.org/10.3390/su12114638>

Рис. 3. Типи регіонів України за характером (не)сприятливості кон'юнктури ринку праці для очікуваних внутрішньодержавних трудових міграцій
Джерело: розрахунки за даними Держстату України.

(вакантну посаду). Тип 2 має два підтипи. Зокрема, Підтип 2.1 включає в себе регіони із порівняно сприятливою кон'юктурою ринку праці для потенційних внутрішньодержавних трудових мігрантів (навантаження незайнятого населення на одне вільне робоче місце є наближеним до середнього значення цього показника по країні). Підтип 2.2 переважно утворений регіонами з несуттєво вищим рівнем навантаження незайнятого населення на одну вакантну посаду, ніж у середньому по Україні. Ці регіони виступають у ролі регіонів-донорів внутрішньодержавних трудових мігрантів.

Тип 3 об'єднує в собі два підтипи. Підтип 3.1 складається з регіонів, серед яких превалює несприятлива кон'юнктура ринку праці. Підтип 3.2 включає регіони з дуже несприятливою кон'юктурою ринку праці. З огляду на те, що регіони даного типу мають глибокий дисбаланс між попитом та пропозицією робочої сили на ринку праці, то вони є ключовими потенційними регіонами-донорами робочої сили до інших регіонів України. Результати вказаного кластерного аналізу відображено на рис. 3.

Отже, результати двох кластерних аналізів вказали на процес потенційної / очікуваної концентрації внутрішньодержавних трудових мігрантів у головних метрополітенських регіонах країни. Це є доволі очікуваним результатом, оскільки науковцями підтверджено, що чимдалі від центру (метрополісу), то нижча ділова активність та рівень життя населення і, відповідно, більше стимулів до пошуку роботи поза місцем проживання¹⁵.

¹⁵ Українське суспільство: міграційний вимір: національна доповідь. / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Київ, 2018. С. 17. URL: https://www.idss.org.ua/arhiv/Ukraine_migration.pdf

Упродовж останніх десятиліть в Україні шість великих міст функціонували як метрополіси¹⁶: 1) місто-столиця Київ входить до складу світової метрополітенської мережі; 2) міста Харків, Одеса, Дніпро та Львів є регіональними метрополісами національного рівня; 3) до військово-політичної кризи містом-метрополісом був Донецьк, проте у зв'язку з тимчасовою окупацією він фактично втратив такий статус.

Потенційними регіонами-донорами внутрішньодержавних трудових мігрантів є регіони аграрної спеціалізації, а також області, що тяжіють до зони проведення Операції Об'єднаних Сил (Донецька та Луганська області). У період пандемії COVID-19 в Україні спостерігається суттєве загострення дисбалансу між попитом та пропозицією робочої сили. Так, станом на 1 січня 2021 р., в середньому по Україні, на одне вільне робоче місце претендувало 11 безробітних (на 1 січня 2020 р. — 6 осіб)¹⁷.

Імміграція в Україну. За останні п'ять років кількість іноземців та осіб без громадянства (ОБГ) в Україні невпинно зростала навіть в умовах соціально-економічної нестабільності. Кількість іммігрантів на кінець III кв. 2021 р. досягла понад 300 тис. осіб, крім того, на обліку ДМС перебувало понад 170 тис. іноземців та ОБГ, які мали дозвіл на тимчасове перебування на території України.

Таблиця 2. Індекс соціальної дистанційованості дорослого населення України до окремих народів, 2018 та 2020 рр.

Дистанційованість до таких народів:	2018	2020	Дистанційованість до таких народів:	2018	2020
американців	4,7	5,0	німців	4,7	4,8
арабів	5,5	5,9	поляків	4,6	4,7
білорусів	4,0	4,3	росіян	4,8	4,8
грузинів	4,7	5,0	румунів	5,0	5,3
євреїв	4,7	5,1	турків	5,2	5,5
кримських татар	4,6	5,0	угорців	4,8	5,1
молдаван	4,8	5,1	українців	2,4	2,4

Джерело: результати соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України (2018 та 2020 рр.)¹⁸.

¹⁶ Українське суспільство: міграційний вимір: національна доповідь. / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Київ, 2018. С. 17. URL: https://www.idss.org.ua/arhiv/Ukraine_migration.pdf

¹⁷ Ситуація на ринку праці та діяльність Державної служби зайнятості у 2020 році. URL: <https://www.dcz.gov.ua/analytics/67>

¹⁸ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 7 (21). / Інститут соціології НАН України. Київ, 2020. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/mon2020.pdf>

Результати соціологічного моніторингу, здійснюваного Інститутом соціології НАН України, показують, що пандемія COVID-19 спровокувала тотальне зростання ксенофобних настроїв стосовно всіх досліджуваних етнічних груп (табл. 2). Виняток становлять лише росіяни, соціальна дистанційованість до яких залишається відносно високою (враховуючи частку цього етносу в структурі населення країни та наявність у багатьох українців родичів у РФ), та українці, ставлення до яких є стабільно сприятливим.

Взаємовплив між міграцією та іншими складовими соціально-економічного розвитку на сучасному етапі. Відповідно до зміни загального контексту відбувається трансформація міграційного впливу на соціально-економічний розвиток держави. Масштаби зовнішньої трудової міграції і грошових переказів до України чутливо реагують на запровадження карантинних обмежень, пов'язаних із перетином державного кордону. Зазначені події змінили роль приватних трансфертів у соціально-економічному розвитку України. Інвестиційний потенціал переказаних грошей, який і раніше не використовувався у достатньому об'ємі, у сучасних умовах майже зводиться нанівець. На перший план виходить стабілізаційна функція трансфертів щодо підтримання належного або, принаймні, мінімального достатку в умовах обмеженого працевлаштування та ведення підприємницької діяльності. Враховуючи попередні дані про існування шаблону використання переказів з-за кордону для лікування їх отримувачів, очевидно, що ці кошти в умовах епідемії використовуються населенням також для лікування коронавірусу та його наслідків. Таким чином відбувається деяке пом'якшення навантаження на державну медичну систему в регіонах поширення зовнішньої трудової міграції.

Процеси трудової та постійної міграції мали відчутний, але суперечливий вплив на формування попиту на робочу силу та рівня оплати праці в країні. Встановлено, що інтенсифікація міграційних процесів упродовж 2015—2019 рр. разом із різким підняттям мінімальної заробітної плати обумовила зростання реальної заробітної плати загалом та серед кваліфікованої робочої сили зокрема. Можливості міждержавної трудової міграції у згаданий період позбавили ринок праці України прогнозованого вибухового зростання безробіття у період найбільшої інтенсивності скорочення робочих місць. При цьому інтенсивне покращення ситуації на українському ринку праці не позначилося на помітному призупиненні процесів трудової міграції та еміграції. Причиною стала асиметричність процесів зростання заробітної плати наявній кількості робочих місць, вакансій та осіб, які активно шукали роботу у розрізі професійних груп.

Детальний аналіз інформації про рівні заробітних плат представників різних професійних груп, а також про професійний склад безробітних та пропонованих вакансій на основі рейтингу заробітних плат у них умож-

ливілює провести групування підрозділів професій за рівнем та потужністю сформованих передумов для здійснення міграції. Можна виділити 4 кластери підрозділів професій (табл. 3):

I кластер — підрозділи професій, де сформувались найбільш потужні передумови, які стимулюватимуть зовнішню трудову міграцію;

II кластер — підрозділи професій, представники яких активно розшукують привабливе робоче місце, забезпечуючи значний оборот відпо-

Таблиця 3. Групування підрозділів професій на кластери відповідно до сформованості передумов міграції

Кластери	Професії, віднесені до відповідного кластеру
I кластер	Професіонали в галузі наук про життя та медичних наук Фахівці в галузі біології, агрономії та медицини Фахівці в галузі харчової та переробної промисловості Службовці, пов'язані з інформацією Моделі, продавці та демонстратори Кваліфіковані сільськогосподарські робітники та рибалки Робітники в галузі точної механіки, ручних ремесел та друкування Робітники, що обслуговують машини, та складальники машин Водії та робітники з обслуговування пересувної техніки та установок Найпростіші професії в сільському господарстві та подібних галузях
II кластер	Законодавці, вищі державні службовці, вищі посадові особи громадських і самоврядувальних організацій Менеджери (управителі) підприємств, установ, організацій та їх підрозділів Професіонали в галузі фізичних, математичних та технічних наук Викладачі Інші професіонали Інші фахівці Робітники, що обслуговують промислове устаткування Найпростіші професії торгівлі та сфери послуг
III кластер	Керівники малих підприємств без апарату управління Фахівці в галузі освіти Службовці, що обслуговують клієнтів Працівники, що надають персональні та захисні послуги Робітники металургійних та машинобудівних професій Інші кваліфіковані робітники з інструментом
IV кластер	Керівники підприємств, установ та організацій Технічні фахівці в галузі прикладних наук та техніки Робітники з видобутку корисних копалин і на будівництві Найпростіші професії у видобувних галузях, будівництві, промисловості та на транспорті Найпростіші професії, що є загальними для всіх галузей економіки

Джерело: авторська розробка.

відної робочої сили, частина з них при погіршенні ситуації буде вдаватись до міграції;

III кластер — підрозділи професій, для яких характерний попит на робочу силу, що знижує стимули для зовнішньої міграції;

IV кластер — підрозділи професій з комбінованими мотивами.

Найзагрозливішим як для України загалом, так і для ринку праці зокрема є зменшення чисельності молодих поколінь. Найбільш яскраво вплив даного чинника на потенціал робочої сили демонструє динаміка вікової групи 15—24 роки, котра має поступово замінити робочі місця вікової групи 50—59 років, представники якої підходять до завершення своєї трудової активності. У 2010 р. питома вага молодих контингентів населення віком 15—24 роки майже дорівнювала аналогічному показникові населення віком 50—59 роки — 14,3 проти 14,1 % відповідно. Однак надалі частка молоді почала стрімко знижуватись, досягнувши у 2021 р. значення 9,4 %, скоротившись за досліджуваний період на 4,9 відсоткові пункти (в.п.). Скорочення частки населення віком 50—59 років було зафіксовано у період 2014—2021 рр. і нині даний показник досяг значення 13,5 %, зменшившись у порівнянні з максимальним значенням на 1,2 в.п. Динаміка демонструє формування та поглиблення в Україні міжпоколінського відтворювального провалу, що формує широке коло ризиків не лише для ринку праці, а й для всього суспільства загалом.

За даними ОТМ-2017 порівняно з ОТМ-2012, загалом кількість зовнішніх трудових мігрантів зросла на 10,3 %, причому у віковій групі 15—34 роки цей показник складав 1,0 %, а у 40—59 років — 22,1 %. Така тенденція зумовила зміну вікової структури зовнішніх трудових мігрантів. Так, якщо у 2010—2012 рр. в їх загальній кількості переважали особи віком 15—34 роки (45,1 % проти 40,1 % вікової групи 40—59 років), то вже у 2015—2017 рр. співвідношення кардинально змінилось і частка трудових мігрантів віком 45—49 років стала переважаючою (44,5 % проти 41,3 % вікової групи 15—34 роки). Збереження у майбутньому вказаної тенденції дає підстави припустити, що за рахунок зовнішньої трудової міграції будуть частково нівелюватись процеси поглиблення міжпоколінського відтворювального провалу на ринку праці в Україні.

Регулювання міграційних процесів у нових реаліях. Подальший перебіг міграційних процесів значною мірою залежить від ефективності заходів з подолання пандемії та темпів усунення проявів її негативних наслідків. Економічна нестабільність впливає на розвиток, ринок праці, добробут населення і в країнах перебування мігрантів, і в країнах їхнього походження. В країнах-реципієнтах в умовах кризи попит на додаткову робочу силу з-за кордону зменшується, однак це призводить не так до виїзду мігрантів на батьківщину, як до спаду в інтенсивності міграційних процесів, а точніше, до відтермінування здійснення переїздів. Як свідчить

зарубіжний досвід, спроби деяких країн призначення стимулювати мігрантів, котрі в кризових умовах втратили роботу, до повернення на батьківщину, не мали успіху. Натомість усе більшого поширення набувають заходи, спрямовані на захист прав мігрантів та затримання необхідної для економіки іноземної робочої сили як важливого засобу для успішнішого відновлення економіки у посткризовий період.

З поглибленням глобальної взаємопов'язаності і взаємозалежності обійтися без праці мігрантів виявилось вкрай складно. Попри серйозні обмеження мобільності в період коронакризи, низка країн запровадила винятки для іноземних працівників, необхідних економіці, передусім для сезонних сільськогосподарських робітників (Греція, Італія, Ізраїль, Норвегія, Чехія, США). Можливість працевлаштуватись отримали певні категорії іноземців, які раніше такого права не мали, наприклад, шукачі притулку в Бельгії. В Австралії, Бельгії, Ірландії, Канаді було знято обмеження для працевлаштування іноземних студентів. У Греції сільськогосподарським виробникам дозволено наймати іммігрантів, які перебували на території країни нелегально.

Було застосовано заходи з мобілізації іноземних працівників охорони здоров'я. Наприклад, у деяких провінціях Канади та штатах США запроваджено тимчасові ліцензії для лікарів, які отримали свої дипломи за кордоном, проте не мали необхідного підтвердження в країні перебування, в інших країнах (Бельгія, Німеччина, Люксембург, Іспанія, Ірландія) було введено прискорену процедуру визнання отриманих за кордоном кваліфікацій медичних працівників. У Великій Британії ухвалили рішення про автоматичне продовження на рік віз лікарям, медсестрам та парамедикам¹⁹.

Водночас країни-донори в кризові періоди стикаються з необхідністю реагувати на реверсні міграційні потоки, які можуть призвести до посилення напруги на ринку праці, скорочення обсягів валютних надходжень від громадян, працевлаштованих за кордоном, та зменшення доходів домогосподарств. Разом із тим, повернення мігрантів надає шанс поповнення трудових та інтелектуальних ресурсів, динамізації розвитку економіки. Міжнародний досвід свідчить, що повернення мігрантів на батьківщину має розглядатися не лише як виклик, а й шанс набуття країною додаткових ресурсів. Тому, за даними ООН, 63 % країн світу розробляють та реалізують політику із сприяння поверненню мігрантів та їхній реінтеграції²⁰. Від-

---

¹⁹ OECD. Managing international migration under COVID-19. URL: <http://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/managing-international-migration-under-covid-19-6e914d57/>

²⁰ International Migration Policies. Government Views and Priorities /UN Department of Economic and Social Affairs. Population Division. URL: http://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/policy/InternationalMigrationPolicies2013/Report%20PDFs/z_International%20Migration%20Policies%20Full%20Report.pdf#zoom=100

повідні програми успішно діють в Албанії, Грузії, Іспанії, Польщі, Португалії та інших країнах.

Конкретні заходи, що застосовуються, різні за змістом, проте характеризуються кількома спільними підходами. По-перше, для їх розроблення необхідною є надійна інформація щодо мігрантів-поверненців (чисельність, розміщення за регіонами, вік, стать, освіта, професія, причини та обставини повернення тощо), адже потреби у допомозі у різних осіб відрізняються. По-друге, ефективність заходів держави залежить від того, наскільки враховані запити самих мігрантів. Тому необхідною є участь мігрантів, їхніх асоціацій в розробці відповідних програм. До такої роботи мають бути долучені також соціальні партнери, неурядові організації. Вкрай важливою є участь місцевої влади, конкретних громад, куди повертаються мігранти, оскільки реінтеграція відбувається саме на місцевому рівні.

По-третє, підтримка повернення та реінтеграції мігрантів не повинна сприйматися суспільством як привілей, відповідні заходи мають сприяти позитивним змінам в інтересах не лише мігрантів, а й усієї громади. По-четверте, вкрай бажаним є забезпечення підтримки відповідних програм країнами призначення мігрантів, на її отриманні країни походження повинні наполягати при міждержавних контактах. З одного боку, ситуація, в якій мігрант перебуває за кордоном, його правовий статус, гарантії трудових прав, доступ до соціального страхування тощо мають неабияке значення для успішної реінтеграції після повернення. З другого, — країни призначення можуть надавати пряму допомогу проектам повернення.

Ще більшої актуальності в умовах кризи та наростання зворотного міграційного потоку мають державні інструменти, спрямовані на продуктивне використання зароблених мігрантами під час роботи за кордоном коштів. Для багатьох країн світу перекази мігрантів є важливим джерелом валютних надходжень, додатковим ресурсом боротьби з бідністю та розвитку економіки, обсяги яких значно перевищують обсяги прямих іноземних інвестицій. У світі накопичено різноманітний арсенал заходів, які застосовують країни походження мігрантів, спрямованих на використання міграції в інтересах розвитку водночас із мінімізацією її негативних наслідків. В основному вони стосуються механізмів заохочення переказів мігрантів та інвестиційного використання валютних надходжень від громадян за кордоном, а також залучення діаспори до розвитку історичної батьківщини. Вони довели свою ефективність і можуть бути враховані при формуванні міграційної політики України.

Неоднозначні наслідки міграції, спричинені нею виклики, як і потенціал для розвитку, значно підвищують вимоги до державної міграційної політики країни. Хоча в Україні створено доволі розвинену законодавчу базу регулювання міграційних процесів, ухвалено Стратегію державної

міграційної політики України (2017 р.)²¹, низка правових норм потребує доповнення та уточнення, посилення вимагає інституційне забезпечення та контроль за їх виконанням, а також активізація міжнародного співробітництва у сфері міграції.

Основними напрямками діяльності держави в царині міграції в умовах глобальної нестабільності та спричиненої пандемією трансформації міграційних процесів та інших сфер життєдіяльності суспільства мають бути:

- захист прав та інтересів мігрантів та створення умов для впорядкованої та безпечної міграції, у т.ч. протидія неврегульованій міграції та торгівлі людьми, а у сфері внутрішньої міграції — всебічна підтримка внутрішньо переміщених осіб;

- гальмування міграційних втрат населення та створення умов для повернення мігрантів, передусім тих, хто виїхав за кордон з трудовими цілями і вважає своє перебування за кордоном тимчасовим;

- сприяння імміграції працівників, потреба в яких відчувається економікою країни, та забезпечення інтеграції прибулих в українське суспільство в інтересах і окремих осіб, і громад їх вселення.

Для розроблення та реалізації адекватних управлінських заходів вкрай важливим є їх інформаційне забезпечення. Йдеться не лише про надійні статистичні та аналітичні дані, на які мають спиратися особи, котрі приймають рішення. Для того, щоб такі рішення підтримувалися громадськістю, вона має бути чітко поінформованою про ситуацію в міграційній сфері, що є важливим запобіжником проти виникнення мігрантофобій. Правдивої та актуальної інформації на всіх етапах міграційного циклу потребують також мігранти. Ефективна міграційна політика неможлива без належного їй інституційного забезпечення. Першочерговими завданнями підчищення інституційної спроможності є посилення взаємодії різних суб'єктів, які здійснюють повноваження у сфері міграції, а також формування високопрофесійного кадрового потенціалу.

Для успіху зусиль держави у сфері регулювання міграційних процесів вкрай важливим є міжнародне співробітництво, оскільки за визначенням міграція пов'язує дві або і більше країн, унаслідок чого управління нею не може відбуватися лише на національному рівні. Оскільки основний міграційний потік з України спрямований до Європи, а інтеграція країни до Європейського Союзу є визначальним напрямом її розвитку, першочергове значення належить співпраці у царині міграції з країнами ЄС. Попри законодавчо різні інтереси країни походження та країн призначення мігрантів,

---

²¹ Про схвалення Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 липня 2017 р. № 482-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/482-2017-%D1%80#Text>

обидві сторони зацікавлені в організованій, законній і безпечній міграції, що відкриває реальні можливості для співпраці.

З метою забезпечення відповідності міграційної політики України міжнародним стандартам, необхідно визначитися щодо приєднання до Глобального договору про безпечну, впорядковану і врегульовану міграцію. Хоча Україна не брала участі у голосуванні за нього на Асамблеї ООН, у спільній заяві МЗС України та Державної міграційної служби України дано високу оцінку цьому документу та зазначено, що країна розгляне можливість приєднання до нього за сприятливіших умов²².

---

²² Спільний коментар МЗС України і ДМС України у зв'язку із проведенням Конференції ООН для прийняття Глобальної угоди про безпечну, впорядковану та законну міграцію. URL: <https://dmsu.gov.ua/news/dms/spilnij-komentar-mzs-a-dms.html>

До опублікування у фаховому журналі «Демографія та соціальна економіка» приймаються наукові праці, які ніколи не друкувалися раніше. Стаття має бути написана на актуальну тему, містити результати глибокого наукового дослідження, новизну та обґрунтування наукових висновків відповідно до мети статті (поставленого завдання). Публікація статей для авторів — **без оплати**. Стаття подається за адресою на сайті журналу.

Науковий журнал відповідає вимогам Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25.04.2019 № 2704-VIII, а саме статті 22 «Державна мова у сфері науки». Наукові статті та матеріали готуються і друкуються державною — українською та англійською мовами.

Стаття, подана без дотримання вимог, опублікуванню не підлягає. Рукопис не повинен перевищувати обсяг 25 сторінок (разом з літературою, анотаціями) формату А4, набір тексту через 1,5 інтервали. Поля: всі — по 2 см, абзац — відступ на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, розмір — 14, виконані на комп'ютері у редакторі Word for Windows (*.doc). Для публікації в науковому журналі статті подаються українською чи англійською мовами.

Разом зі статтею автор повинен надати підписаний Ліцензійний договір на використання твору (форма розміщена на сайті журналу).

Кожна стаття повинна мати коди УДК, JEL Classification, кожний автор — ідентифікатор ORCID, Scopus ID, Researcher ID.

Стаття має складатись із таких розділів: постановка проблеми, актуальність обраної теми, новизна, аналіз останніх досліджень і публікацій, постановка мети і завдань, методи дослідження, виклад основного матеріалу дослідження і отриманих результатів, висновки і перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. У кінці статті розташовують переліки посилань: Література, References, анотацію англійською мовою

Обсяг анотації українською та англійською мовами — 300—400 слів (не менше 1800 знаків без пробілів).

Обов'язкові вимоги до анотацій. Вони мають бути: інформативними (без загальних слів); структурованими (відображати послідовну логіку опису результатів у статті); змістовними (відображати основний зміст статті; описувати актуальність дослідження, основну мету, новизну, методи дослідження; підсумовувати найбільш значущі результати); містити конкретизацію авторського внеску (що *проаналізовано, розроблено, запропоновано, обґрунтовано, здійснено, визначено, виявлено, впроваджено* тощо).

Авторська анотація має: містити пояснення, як було проведено дослідження, без методологічних деталей; не містити посилання та абревіатури.

Список **літератури** має бути оформлено відповідно до чинного Національного стандарту України (ДСТУ 8302:2015).

Назви праць у списку літератури розміщують у порядку цитування в тексті.

References. Україномовні та російськомовні джерела слід перекласти англійською мовою максимально точно. Усі джерела мають бути оформлені за міжнародним бібліографічним стандартом APA-2010. Якщо джерелу призначено номер DOI, автор статті зобов'язаний його вказати в кінці посилання на джерело. Якщо джерело має інтернет-посилання, то його обов'язково необхідно вказати. Посилатись на підручники, навчальні посібники, публіцистичні статті не доцільно. Міжнародний бібліографічний стандарт Правила для авторів APA-2010 необхідно також використовувати при посиланні на будь-які праці в тексті статті.

Список літератури та **References** має становити не менше **18—20 джерел**. Автор може робити посилання в Літературі на свої наукові твори, але **тільки на одну роботу**.

Матеріали, що публікуються в журналі, підлягають конфіденційному рецензуванню, кожна стаття отримує не менше двох рецензій. За потреби може застосовуватись додаткове незалежне конфіденційне рецензування.

Редакційна колегія журналу залишає за собою право рецензувати, редагувати, скорочувати (без змін позицій авторів) надані матеріали та здійснювати відбір статей. У разі негативної рецензії чи наявності суттєвих зауважень стаття може бути відхилена або направлена автору (авторам) на доопрацювання. Відхилені рукописи авторам не повертають. Рецензовані, доопрацьовані статті розглядає редакційна колегія журналу, рекомендує до друку Вчена рада Інституту.

Відповідальність за достовірність інформації, фактів та інших відомостей, посилань на нормативні акти, цитати, власні імена, а також правильність перекладу несуть автори публікації.

Матеріали, що публікуються в журналі, віддзеркалюють точку зору авторів, яка не завжди може збігатись із позицією редакційної колегії.

Термін подання статей до журналу:

№ 1 — 20 грудня (подання журналу до друку у березні наступного року);

№ 2 — 10 березня (подання журналу до друку у червні поточного року);

№ 3 — 20 травня (подання журналу до друку у вересні поточного року);

№ 4 — 10 вересня (подання журналу до друку у грудні поточного року).

До тексту статті обов'язково додається **авторська довідка**.

Детально всі вимоги висвітлено на сайті журналу <https://ojs.dse.org.ua>

ПРОХОДЖЕННЯ РЕЦЕНЗУВАННЯ СТАТЕЙ У НАУКОВОМУ ЖУРНАЛІ «ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА»

I. Наукові статті, що надійшли та зареєстровані у редакції журналу, проходять рецензування, яке виконують висококваліфіковані фахівці з відповідних наукових напрямів. Вони мають наукові ступені доктора або кандидата наук, дослідження і публікації за відповідною спеціальністю та тематикою. За необхідністю голова редколегії журналу додатково залучає фахівців за відповідною спеціальністю. У разі виявлення різних позицій рецензентів і автора стаття направляється третьому рецензенту та додатково розглядається на засіданні редколегії журналу. Рецензентів запрошують до співпраці з конкретними матеріалами голова редколегії журналу та його заступники.

У журналі запроваджено двостороннє конфіденційне (сліпе) рецензування.

II. Рецензент має розглянути статтю упродовж 10—12 робочих днів з моменту її отримання та направити рецензію до редакції журналу особисто чи електронною по-

штою. У випадку неможливості прорецензувати статтю (наприклад, через конфлікт інтересів) рецензент надсилає мотивовану відмову упродовж трьох днів із дня отримання листа від редакції журналу.

Строки рецензування в кожному випадку визначаються з урахуванням необхідності забезпечення умов для максимально оперативної публікації статті та не можуть перевищувати двох тижнів.

III. Рецензія має однозначно характеризувати теоретичну або прикладну значущість дослідження, співвідносити назву статті, мету статті і висновки автора з відомими науковими концепціями. Необхідним елементом рецензії є оцінка рецензентом особистого внеску автора статті в рішення розглянутої проблеми, її актуальності та новизни; а також визначення категорії, до якої належить стаття: містить наукові результати, науково-методична чи оглядова. Доцільно відзначити в рецензії відповідність стилю, логіки й доступності викладу наукового характеру матеріалу, повноту і достатність розкриття теми у викладі статті, в розширених анотаціях, оцінити достовірність і обґрунтованість висновків автора, повноту, достатність і актуальність цитувань, здійснених автором, дотримання ним наукової етики, зокрема відсутність у рецензованій статті плагіату.

Висновок рецензента, укладений за запропонованою редакцією формою, має бути підписаний рецензентом із зазначенням місця роботи, посади, наукового ступеня, вченого звання, дати завершення рецензування.

IV. У разі отримання рецензії з зауваженнями та рекомендаціями, стаття із анонімною копією рецензії направляється авторам на доопрацювання.

Під час доопрацювання статей за зауваженнями рецензентів автор виділяє у доопрацьованому електронному варіанті статті змінений текст, додані речення, таблиці, рисунки чи інший матеріал для оперативної перевірки рецензентом врахованих зауважень за наданими рецензіями.

Після отримання висновків рецензентів про придатність до опублікування доопрацьованих авторами статей редакційна колегія журналу ухвалює остаточне рішення щодо укладання змісту номерів журналу.

Вчена рада Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України затверджує до друку та опублікування в мережі Інтернет кожен номер наукового журналу.

V. Оригінали рецензій зберігаються в редакції журналу два роки.

VI. За наявності критичних зауважень рецензента до статті по суті, але за загальної позитивної рекомендації, редколегія може віднести матеріал до розряду полемічних і друкувати статтю з позначкою «Наукова дискусія».

GUIDELINES FOR AUTHORS

To be considered for a publication in the journal, only research papers that have never been published before are accepted. The article should be devoted to the relevant subjects, present the results of a thorough study, be characterized by innovations and scientific conclusions in accordance with article's goals (specified tasks). The publication is **free of charge** for the authors.

The scientific journal meets the requirements of the Law of Ukraine "On ensuring the functioning of the Ukrainian language as the state language" from 25.04.2019 № 2704-VIII Article 22 "State language in the field of science". Scientific articles and materials are prepared and published in the state — Ukrainian and English languages.

The length of accepted manuscripts should be 21 pages (including references and extended summaries) of A4 format, 1.5 spacing. All margins — 2 cm, indent — 1.27 cm, font: Times New Roman 14 pt saved in Word for Windows (*.doc). The articles are accepted in Ukrainian or English.

The author should also sign the License Agreement to agree with publication in the Journal (the Form of Agreement is available at the web-site).

Every manuscript should be classified with UDC, JEL Classification Codes, each author is an ORCID, Scopus ID, Researcher ID. **The scheme of situation of abbreviations**, font sizes, intervals, structure of paragraphs and subparagraphs, as well as references.

At the beginning of the article, authors' name and surname should be placed, as well as their academic degree and rank, position, affiliation, postal and electronic address, the publication's title, summary and the key words — **in two languages**.

The article should consist of the next structural components: description of the research problem, relevance of the theme, innovative character, analysis of the recent studies and publications, research methods, setting of the article's goal and tasks, the main findings of the study, conclusions and prospects of future studies in the field. The references are placed in the end of the article.

The Summary in Ukrainian and English should be within 300-400 words (not less than 1,800 printed signs).

Mandatory guidelines for the Summary: informing character (no general words); well-developed structure (successive logic of description of the article's findings: relevance of the study, the main purpose, novelty, research methods, should be assured); relevant (description of article's main contents; define the study's main tasks; summarize the key findings and their importance); detailed definition of the author's contribution (which positions are developed, proposed, defined, justified, made, revealed, etc.); compact character.

Author's summary should: explain the study's approaches, but without methodological details; provide no references and abbreviations.

The author can do the social work in Literature once for his own scientific work. All sources must be registered according to the international bibliographic standard APA-2010.

All manuscripts are subjects for internal and external review by the members of the Editorial Board, and experts from the respective research fields. The Editorial Board should receive at least one external review and at least one internal review. To ensure the fair examination of scientific value of manuscript, an independent blind review can be used (without mentioning the names of authors and reviewers).

The Editorial Board has a privilege to review, edit, abridge (not changing author's opinion), and select the manuscripts. In case of a negative review or important remarks, the manuscript can be returned to the author (authors) for working out. Declined manuscripts should not be returned. The manuscripts submitted with no consideration of the mentioned requirements, cannot be published in the Journal. The reviewed manuscripts are examined by the Editorial Board of the Journal and recommended by the Scientific Council of the Institute.

The author is responsible for authenticity of the information, data, references, names and translation.

The materials that are being published in the journal reflect the view of their authors, and not necessarily are agreeing with the position of Editorial Board.

Deadline for submission of articles to the journal:

No 1 — 20th of December (journal submission for publication in March of this year);

No 2 — 10th of March (journal submission for publication in July of this year);

No 3 — 20th of May (journal submission for publication in September);

No 4 — 10th of September (journal submission for publication in December).

The manuscript should be attached with the author's reference.

Is described at the web-site in details <https://ojs.dse.org.ua>

THE PROCESS OF REVIEWING THE ARTICLES SUBMITTED TO THE SCIENTIFIC JOURNAL DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY

I. Academic papers submitted to the Editorial Office have to pass through the process of reviewing by highly qualified experts in the relevant research fields. The experts hold the academic degrees (Doctors of Science or Candidates of Science (PhD) and have experience in the related studies, as well as academic publications. In case of a need, the Chairman of the Editorial Board invites additional scientific experts.

If authors' views significantly differ from the reviewer's views, the article is submitted to the third party reviewer, while it is also discussed at the meeting of the Editorial Board. The reviewers are invited by the Chairman of the Editorial Board and the Deputy Chairman.

The blind peer review of two experts is conducted for all papers.

II. The reviewer should work on the article within 10-12 business days since the date of receipt and submit his/her review to the Editorial Board in person or by e-mail. If the reviewer is unable to review this article (for example, due to a conflict of interest), he/she should send the motivated rejection within 3 days.

The length of reviewing is identified individually in order to ensure the most expeditious publication of the article, but must not exceed two weeks.

III. The review should clearly identify the theoretical or practical significance of the study, and estimate the links between the article's title, objectives and conclusions with the existing scientific concepts. The reviewer should evaluate author's personal contribution to the study of research problems, its relevance and novelty; determination of which category the article belongs to: contains scientific results, scientific-methodical or review. It is purpo-

seful to mention the conformity of style, logics and comprehensibility of the presentation of research findings, as well as completeness and adequacy of representation in the title and the extended abstracts. Authors' conclusions might be evaluated in terms of reliability and validity, as well as ethical considerations, including plagiarism.

The review should be based on the proposed form, signed by the reviewer with identifying his affiliation, position, academic degree and title, date of signing the review.

IV. In the review provides additional comments and suggestions for the author, the paper is sent to the author with a confidential review.

When finalizing the articles with regard to the comments of reviewers, the author should mark the revised text, as well as amendments in the text, tables, figures and other additional information in order to enable the timely informing of the reviewer about the accepted suggestions.

After article's updating, the texts are sent to the reviewer to verify the accuracy of the revisions and amendments.

The final decision on publishing of the article is made by the Editorial Boars after receipt of the reviewer's conclusion.

Academic Council of the Ptoukha Institute of Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine approve for publication and publication on the Internet of each issue of the scientific journal.

V. The original texts of reviews are kept in the Editorial Office of the Journal for two years.

VI. In case of the reviewer's multiple critical comments, but general positive recommendations for publishing, the article might be placed in the category of polemical studies and marked with the note "Scientific discussion".

Розміщення журналу «Демографія та соціальна економіка» в міжнародних і вітчизняних наукометричних базах, репозитаріях і пошукових системах:

- **ERIH PLUS** — European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830> (липень, 2016).
- **Index Copernicus** (Польща) <http://journals.indexcopernicus.com/+++p5172,3.html> (грудень, 2013).
- **Polish Scholarly Bibliography (PBN)** (Польща) — наукова база даних польського Міністерства науки и Вищої Ради. PBN є частиною POL-on-The System of Information on Higher Education, <https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/56713> (квітень, 2018).
- **Ulrich's Periodicals Directory** (США) www.ulrichweb.serialssolutions.com (липень, 2013).
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demografija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results (листопад, 2013).
- **EZB** — Elektronische Zeitschriftenbibliothek (Universitätsbibliothek Regensburg, Німеччина), <http://ezb.uni-regensburg.de/?2815935> (серпень, 2016).
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&sortby=pubdate (грудень, 2015).
- **IBSS: International Bibliography of the Social Sciences** (United Kingdom), http://www.proquest.com/documents/Title_List_-_International_Bibliography_of_the_Social_Sciences.html (липень, 2016).
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse> (грудень, 2015).
- **Наукова періодика України (Uran Publish Servis, OJS)**, <http://journals.uran.ua/index.php/2309-2351> (червень, 2016).
- **Інформаційно-аналітична система «Бібліометрика української науки»**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (лютий, 2013).

«Demography and social economy» in international and domestic scientometric databases, repositories and search engines

- **Index Copernicus** (Poland), <http://journals.indexcopernicus.com/+++p5172,3.html>.
- **ERIH PLUS** — European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830> (2016).
- **Polish Scholarly Bibliography (PBN)** (Poland) - a scientific database of the Polish Ministry of Science and the Supreme Council. The PBN is part of POL-on-The System of Information on Higher Education, <https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/56713> (April, 2018).
- **Ulrich's Periodicals Directory** (США), www.ulrichweb.serialssolutions.com (2013).
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demografija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results (2015).
- **EZB** — Elektronische Zeitschriftenbibliothek (Universitätsbibliothek Regensburg, Germany), <http://ezb.uniregensburg.de/?2815935> (2016).
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&sortby=pubdate (2015).
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse> (2015).
- **Academic Periodicals of Ukraine** (Uran Publish Servis, OJS), <http://journals.uran.ua/index.php/2309-2351> (2016).
- **Information and analytical system «Bibliometrics of the Ukrainian Science»**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Vernadskyi National Library of Ukraine (2013).

Адреса редакції:

Україна, 01032, м. Київ, бул. Тараса Шевченка, 60

Тел.: (044) 486-62-37, 482-17-45, 486-04-97

E-mail: j_dse@ukr.net,

<http://ojs.dse.org.ua>

Редакційна підготовка до друку *О. М. Чадюк*

Технічний секретар редакційної колегії *Л. О. Григор'єва*

Редактор-перекладач англ. тексту *Т. О. Охмакевич*

Комп'ютерна верстка *Н. М. Коваленко*

Підп. до друку 14.04.2022 р. Формат 70 × 100/16.

Гарн. Minion Pro. Ум. друк. арк. 15,11. Обл.-вид. арк. 15,55.

Тираж 140 пр. Зам. № 6588

Віддруковано ВД «Академперіодика» НАН України

01024, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001

